

তৰঙ্গিনীৰ তীৰত

“অয়ং নিজ পৰো যেতি গণনা লয়
উদাৰ চৰিতানাং তুহি বন্দুধৈব কুটুমকম ॥”

“এওঁ আপোন এওঁ পৰ এই বিলাক কুজমনৰ মাজেৰে
কথা, উদাৰমনা লোকৰ মনত পৃথিৱীৰ সকলোৱেই আপোন”

শ্রীজীৱন চন্দ্ৰ গোস্বামী

কগম প্রকাশন

মহুৰ শৰণীয়া : গুৱাহাটী—৩

**TARANGINIR TIRAT A Social novel written by Sri
Jibon Chandra Goswami, and published by Srimoti
Santi Priya Goswami, for "Rupam Prakasan" New
Serania Guwahati—3**

Price Rs.—30·00

প্রকাশক :

শ্রীমতী শান্তি প্ৰিয়া গোস্বামী

ৰূপম প্ৰকাশন

নতুন শৰণীয়া ।

গুৱাহাটী—৩

প্রথম প্রকাশ :

১৯৯৪-১ জানুৱাৰী

ৰেটুপাতৰ ছবি : তুলিকা হাজৰিকা

ছপা : উদয়ন প্ৰিণ্টাৰ্চ

গুৱাহাটী - ৭৮১০০৩

মূল্য : ৩০.০০ টকা মাত্ৰ ।

॥ প্রদ্বাৰ্ঘ ॥

বিজ্ঞান শিক্ষা গুৰুৱে ৰাশ্য কালতেই অ, আ, ক, খ শিকাই
ভেতিয়াৰ যোৰহাট মহকুমাৰ (এতিয়া জিলা) ভিতৰতে প্ৰথমস্থান লাভ
কৰি বৃত্তি লাভ কৰিবলৈ মোক সক্ষম কৰি তুলিছিল, আৰু বিজ্ঞান
শিক্ষা গুৰুৱে শিশু মনৰ উপযোগী সৰু সৰু গল্পৰ চলেৰে আমাক
নীতি-শিক্ষা দিছিল তেৱেই আছিল মোৰ পৰম প্ৰদ্বাৰ্ভাজন শিক্ষা
গুৰু যোৰহাটৰ তিনি মং প্ৰেক্টিচিং স্কুলৰ হেডমাষ্টাৰ আৰু গুৱাহাটী
মাছখোৱাৰ নিগাজী নিবাসী প্ৰয়াত আজিজুৰ বহমান খাহ চাৰ !

লগতে—

বিজ্ঞান শিক্ষা গুৰুৱে মোক হাইস্কুলৰ তৃতীয়মান শ্ৰেণীৰ পৰা
দশম মান শ্ৰেণীলৈকে শিক্ষা দান কৰি সূখ্যাভিৰে প্ৰবেশিকা
পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হবলৈ প্ৰেৰণা যোগাইছিল তেখেতেই আছিল মোৰ
পৰম প্ৰদ্বাৰ্ভাজন ভেতিয়াৰ যোৰহাট গবৰ্ণমেণ্ট হাইস্কুলৰ তথা
অসমৰ এগৰাকী প্ৰখ্যাত হেডমাষ্টাৰ জেহেকদিন আহমদ চাৰ ।
চিৰকুমাৰ আহমদ চাৰে মোক পুত্ৰৰূপে জ্ঞান কৰি শিক্ষা-দীক্ষা
দিয়াৰ উপৰিও সদায় মোক তেখেতৰ লগত ৰাখি খেলা-ধুলা
সকলোতে উদগণি যোগাইছিল । স্কাউটিঙৰ জৰিয়তে সমাজ সেৱা,
বোগীৰ গুৰুত্ব আদি কাৰ্য্যত ব্ৰতী হবলৈ উৎসাহিত কৰিছিল আৰু
সময় আৰু কৰ্ত্তব্য নিষ্ঠাৰ প্ৰতি সততে সন্ধিয়াই দিছিল । প্ৰতিদিনে
একোটি সৰু সূৰা চলেও ভাল কাম কৰি মোক ডায়েৰীত লিখি
থবলৈ শিকাইছিল, যি কাম ভেতিয়াৰ পৰা মই আজিলৈকে কৰি
আছো । এই দুইজন গুৰুৱেই কেৱল শিক্ষাদাতাই নাছিল জ্ঞান

দাতাও আছিল আৰু এখেতসকল মোৰ ভবিষ্যৎ জীৱনৰ গঢ় দিওঁতা চিৰনমস্যা গুৰু ।

আমাৰ সংবিধানত সন্নিবিষ্ট কৰা চেকুলাৰ (Secular) নীতি প্ৰৱৰ্ত্তন কৰাৰ বহু বছৰ আগতেই ধৰ্মীয় সহনশীলতা আৰু পাৰস্পৰিক সদভাৱনাৰ বিষয়ে সেই কোমল বয়সতে ভেঁৰেত সকলে আমাক শিক্ষা দি মানবীয়তাহে যে প্ৰকৃত ধৰ্ম এই হিতোপদেশো আমাক দিছিল । আজি “ভৰলিৰীৰ ভীৰত” বহি সেই দুয়োজন মহান ব্যক্তিলৈ মোৰ যেনে যেনে মনত পৰিছে কাৰণেই সজক্তিবে এই দুয়োজন গুৰুৰ পবিত্ৰ স্মৃতিত অভাজনৰ আত্মাৰ্হ কৰণে এই পুৰিধনি অৰ্পণ কৰিলোঁ ।

জীৱন

পূৰ্বাভাস

আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী বৰ দীঘলীয়া নহয় । প্ৰায় আঠকুৰি বছৰীয়া এই কালক্ৰমত অকনোদয় যুগ, জোমাকী যুগ, বাঁহী-উষাৰ যুগ, আৱাহনৰ যুগ, জয়ন্তী স্মৃতিৰ যুগ, বাম-ধেমুৰ যুগ আদি আলোচনীগত বিভাগ কৰিয়ে আমি সচৰাচৰ সাহিত্য সমলোচৰ মূল্যাংগণ আগবঢ়াই আহিছোঁ । কলিকতাৰ পৰা (স্বৰ্গীয়) দীননাথ শৰ্ম্মাৰ সম্পাদনাত কুৰিশতিকাৰ তৃতীয় দশকত জাকজমকতাপূৰ্ণ কলেবৰে 'আৱাহন' কাকতখন মাছেকীয়া ৰূপত প্ৰকাশিত হৈছিল । এই কাকতৰ যোগেদি কবিতা, চুটি গল্প, উপন্যাস, নাটক, প্ৰবন্ধ-আলোচনা আৰু বিবিধ প্ৰসংগই সাৱলীল গতিৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল । সেই আৱাহন যুগৰ প্ৰবীণতৰ কবি সাহিত্যিক সকলৰ ভিতৰত পণ্ডিত তীৰ্থনাথ শৰ্ম্মা, অধ্যাপক অম্বিকা নাথ বৰা, প্ৰাচ্যবিদ্ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ, ত্ৰৈলোক্য নাথ গোস্বামী, ৰমা দাস হলীৰাম ডেকা আদি আমাৰ মাজত সোঁপৰীবে নাই । তথাপিও আৱাহন যুগৰ গোৰবোজুল প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰি থকা সকলৰ ভিতৰত ধ্বনি কবি ত্ৰিভিনন্দ চক্ৰ বৰুৱা, প্ৰবন্ধ-লেখক সমালোচক ত্ৰিমূৰ্ত্তী বৰকটকী, গল্পকাৰ ঔপন্যাসিক ত্ৰীজীৱন চক্ৰ গোস্বামী আদিয়ে সাম্প্ৰতিক কুৰি শতিকাৰ শেষ দশকতো কম বেছি পৰিমাণে অসমীয়া ভাষা সাহিত্যৰ সেৱা আগবঢ়াই আছে । কবি, গল্পকাৰ, নাট্যকাৰ, প্ৰবন্ধ ৰচক কাৰিকৰী প্ৰব্ধ লেখক ৰূপে খ্যাতিমন্ত ত্ৰীজীৱন চক্ৰ গোস্বামীয়ে ইতিমধ্যে এঘাৰ ধৰ অসমীয়া ইংৰাজী পুথি প্ৰকাশ কৰি আৰু কেইবাখনো পুথিৰ ৰচনা সম্পূৰ্ণাংগ কৰি তুলি চাকৰি জীৱনৰ বিবিধ ব্যস্ততা তথা অসুস্থ কালীন সমস্যাবলীৰ মাজত অভিলেখ ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছে । ১৯৯১ চনৰ জুলাই

মাহতু প্রকাশিত “ভলসবা শেরালী” নামৰ সামাজিক উপন্যাস ধৰ্ম্মি
গোন্ধামী দেৱৰ সাহিত্য কৃতিৰ শেহতীয়া পৈণত নিদৰ্শন দাঙি
ধৰিছে। ‘পকা ভেভেলী বুঢ়া বৰালী’ৰ সোৱাদ পোৱা অসমীয়া
সমাজক “ভলসবা শেরালী”ৰ স্মৃতিয়ে উদ্বনা নকৰাকৈ নাথাকে।
এইজনা কৃতবিদ্যা লেখকৰ আন এখন সামাজিক উপন্যাস “ভবজিনীৰ
তীবত” পাতুলিপি অৱস্থাত পঢ়িবলৈ সুযোগ পালোঁ, এয়া
লেখকৰ মনি-কাঞ্চন সংযোগ অৰ্থাৎ “ভলসবা শেরালী”ৰ পিছত
“ভবজিনীৰ তীবত” সামাজিক উপন্যাসৰূপে লেখকৰ যুগল স্মৃতি।

দেশ বিভাজনৰ পটভূমিত ভাৰতীয় গনৰাজ্য লৈ পাকিস্থানৰ
বিশেষকৈ পূব পাকিস্থানৰ (পূৰ্ববংগ) পৰা প্ৰাণৰ ভয়ত পলাই
অহা হিন্দু মুছলমান মৰ নাৰীৰ শৰণাৰ্থী শিবিৰ গঢ় দি উঠিছে
কাছাৰ ছিলেট সীমান্তৰ কুছিয়াৰ নদীৰ পাৰত আৰু ইয়াতেই
উপন্যাসৰ কাহিনী আৰম্ভ হৈছে : কিৰোজ ইছলাম, আমিনা আৰু
তাঈৰ কোলাৰ ‘ধন’ নামৰ কেচুৱাটোক লৈ। ঢাকাৰ পদ্মা নদীৰ
সভল স্মৃতি, দিল্লীৰ যমুনাৰ গভীৰ বৰ্ণনা আৰু অৱশেষত অসমৰ
লুইতৰ চেনেহী পাৰত হুধাৰি মিলনৰ চকুলোৰে কাহিনীৰ অন্ত
পৰিছে আৰু সেয়েহে ভবজিনীৰ তীবতে পোৱা নোপোৱা, বিবহ
মিলনৰ হেজাৰ বিজাৰ মানৱীয় হা-ভুমুনিযাহ, আশা নিৰাশাৰ
স্মৃতিবিবোৰ এই উপন্যাসত প্ৰকাশিত হৈছে। উপন্যাসিকৰ ভাষাৰে
কবলৈ হলে - “এইখনেই কুছিয়াৰা নদী। দেশ বিভাজনৰ স্বাক্ষৰ
বহন কৰি আজিও বৈ আছে বৈ থাকিবও। কথাতে কয় - নৈৰ
সমান বৰ কোন ? আইৰ সমান বৰ কোন ?” ..... ‘কেচুৱা
কালৰ পৰা বুকুত ৰাখি তুলি তালি ডাঙৰ দীঘল কাৰ আজি
ভগ্নদাতা কিৰোজ আৰু ভগ্নদায়িনী মেহেকনিছাৰ হাতত ধনক
শোধাই দিবলৈ পাই - আমিনাৰ হুগালেদি বৈ আহিল - এক
অনাবিল আনন্দৰ হুধাৰি চকুলো।”

‘ভবজিনীৰ তীবত’ নামকৰণৰ যুক্তিযুক্ততা আৰু সাৰ্থকতা
প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ এই সামাজিক উপন্যাস খনৰ বিভিন্ন পৰিবেশ

কাহিনী, চিত্ৰ আৰু আদৰ্শবোধৰ বিচাৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়ালে দেখা
 যাব যে ভাৰতবৰ্ষৰ নদীমাতৃক সভ্যতাৰ প্ৰভাৱ ঔপন্যাসিকৰ ওপৰত
 পদে পদে বিৰাজমান। কুছিয়াৰা, লুইত, পদ্মা, গংগা, যমুনা
 আদিৰ বৰ্ণনা এই উপন্যাসত লেখকে সুকলিতাৱে সমিবেশ কৰিছে
 আৰু নদীৰ পাৰত গঢ় দি উঠা ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সমন্বয়ৰ মহিমাও
 সূৰিৰিছে। ঔপন্যাসিকৰ ভাষাত - দেশৰ মাটি আৰু নদীয়েই
 মানুহৰ প্ৰাণ স্বৰূপ। এই প্ৰাণ সঞ্চারিত কৰি ৰাখে একোখন নদীয়ে।
 পৃথিৱীৰ অনেক দেশৰ কৃষ্টি সংস্কৃতি গঢ়ি উঠিছে একোখন নদীক
 লৈয়েই। নদীৰ প্ৰতি মানুহৰ আকৰ্ষণ এটা চিৰন্তন আৰু
 সাৰ্বজনীন অনুভূতি। ব্ৰহ্মপুত্ৰ, গংগা আৰু পদ্মা নদীৰ সন্মিলিত
 জলধাৰা সাগৰলৈ বৈ বোৱাৰ দৰেই সিহু, গংগা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত
 গঢ়ি উঠা ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰবাহ পদ্মানদীৰ ওপৰেদিও প্ৰবাহিত
 হৈছে। ব'ল্‌নৈতিক সীমা বেধাই চিৰ প্ৰবাহমান এই সংস্কৃতিৰ
 প্ৰবাহক সংকুচিত বা মীমিত কৰিব পৰা নাই আৰু নোৱাৰেও।
 উপন্যাসৰ ঘটনাবলী অসম সীমান্তৰ কুছিয়াৰা নদীৰ পাৰত থকা
 আশ্ৰয় শিবিৰত আৰম্ভ হৈ পথ্যায় ক্ৰমে গুৱাহাটী, দিল্লী, কলিকতা,
 অসম, লুখিয়ানা আদি অতিক্ৰম কৰি আগবাঢ়িছে। ভিন ভিন
 পৰিবেশৰ যথার্থ বৰ্ণনা দিয়াত লেখকৰ পটুতা প্ৰকাশ পাইছে।

পাকিস্তানৰ বিভাজন, পাকিস্তান আৰু বাংলাদেশৰ সৃষ্টি
 আদি ৰাজনৈতিক পটভূমিত সামাজিক জীৱনৰ জীৱিকা, ঠিকা-ঠুকলি,
 চাকৰি-বাকৰি, বজাৰ-সমাৰ, শিক্ষানুষ্ঠান স্থাপন তথা পৰিচালনা
 সামৰিক জীৱন সামৰিক হাস্পতাল, জমিদাৰী আমোল প্ৰেম-প্ৰীতি,
 মিলন-বিৰহ বিশ্বাস প্ৰভাৱণা, হিংসা অনুয়া, আশা নিৰাশাৰ বহুতো
 কথা কাহিনী, চিত্ৰ-উপচিত্ৰ কুটাই তুলিবলৈ “ভৰজিনীৰ ভীৰত”
 আমিনা, ধন (বাবা) ওৰফে মুকল, কিৰোজ ইছলাম, বেহেকমিছা
 (চিঠাৰ), ধানবাহাংহৰ জালালুদ্দিন আহমেদ শেওঁৰ পত্নী চাহেবা
 বেগম। তেওঁলোকৰ পুত্ৰ বাহাকল (মুকুট) বৰ জীয়েক নাজিমা,
 জোৱায়েক খুবেছদ আৰু নাজিনী বেজিমা। সকলো জীয়েক কবিদ্য

আৰু ডেউৰা বাবী ইফাকুৰ দিল্লীৰ বাবেল্ল সিং, উগ্ৰসেন কাকতি আৰু ডেউৰা "পুত্ৰ ধুম", কাকতিৰ খুলশালী ছোৱালী ভাক্তৰণী জিনোত্তমা আৰু বহুতো চৰিত্ৰৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এই চৰিত্ৰবোৰত ক'ম বেছি পৰিমাণে মানৱীয় দোষ-গুণ, আচৰণ ভীৱন বোধ কৃতি ওলাইছে। আমিনাই ফিবোজ মেহেকনিচ্চাৰ সন্তান 'বাবা' (ধন) ওকে মুকলত বুকুত সাৱটি ধৰি পাকিস্থানী সৈন্যৰ কবলৰ পৰা বক্ষা পাই কুছিয়াৰা নদীৰ পাৰৰ আশ্ৰয় শিবিৰত থাকি ফিবোজৰ তৰফত পলাই আহি উগ্ৰসেন কাকতিৰ ঘৰত গুৱাহাটীত আশ্ৰয় লৈছে আৰু পিছত খানবাহাদুৰ জালালুদ্দিনে আকমেদৰ বৰজীয়েক ৰাজিমাই পতা বিদ্যালয়ত শিক্ষয়িত্ৰী হৈছে। ৰানা আপদ বিপদ, কষ্ট-ধৈৰ্য্যৰ মাজেদি অৱদাত্ৰী আমিনাই 'বাবা' (ধনক)ক ডাঙৰ-দীঘল কৰি সামৰিক বিষয়াকপে গঢ় দিছে। সামৰিক বিষয়াকপে বুকুত আহত হৈ লুখিয়ানাৰ সামৰিক হস্পিভালত নাৰ্চ কপিনী মেহেকনিচ্চাৰ লগত ধনৰ (মুকল) সান্নিধ্য ঘটে। অৱশেষত গুৱাহাটীৰ খানবাহাদুৰ বাসভৱনত পুত্ৰ মাজা পিতাৰ মধুৰ মিলন ঘটে। এইকালৰ পৰা চালে— আমিনাৰ চৰিত্ৰ নাৱিকা ৰূপে বিকশিত হৈছে। মেহেকনিচ্চা আৰু ফিবোজ ইচ্ছামক খণ্ড নাৱিকা আৰু নায়ক বুলিবাত্ত পাৰি। ফিবোজে আমিনাক প্ৰণয়ক ক্ষেত্ৰত প্ৰভাৱণা কৰা সত্ত্বেও ধনক বক্ষা কৰি আৰু ডাঙৰ দীঘলকৈ ভুলি ভালি সামৰিক বিষয়কপে গঢ়ি তুলিবলৈ আমিনাই কৰা ভাগ্যৰ তুলনা নাই। "ভৰজিনীৰ ভীৰত" ভাৰতীয় তথা অসমীয়া সমসাময়িক জীৱনৰ প্ৰতিকলন যেন হৈ পৰিছে। "উপন্যাসক ভেপত মিব পৰা মফাভিনয়" বুলি কোৱা হয়— সেই দৃষ্টিৰে "ভৰজিনীৰ ভীৰত" ৰাখৰ সামাজিক উপন্যাসধনিক এখন নাট্যাভিনয় বুলিবও পাৰি। দুই চাৰিটা চৰিত্ৰৰ অতিশয়া দেখি ধং, বাগ বিদেঘ, উপজিলেও উপন্যাসিকে সৰাজ জীৱনৰ সঙ্কল্পৰূপ-কণাৱজ কৰা বুলিয়ে ক'ব লাগিব।

সৰলীল জৰবা, সবল প্ৰকাশ ভংগী, অক্ষৰ কৰোপকৰন,

বিবিধ কাহিনী, বিভিন্ন পৰিবেশ আৰু নানা চৰিত্ৰৰ সমাবেশত
“ভৰঞ্জিনীৰ কীৰ্ত্ত” এখন আগশাৰীৰ সামাজিক উপন্যাসৰূপে
অসমীয়া সাহিত্যত সমাদৃত হ’ব বুলি আমাৰ বিশ্বাস ।

ভাৰতবৰ্ষত বৃটিছ ৰাজত্বৰ অৱসানৰ লগে লগে সাম্প্ৰদায়িক
ভেটিত হিন্দু মুছলমানৰ মাজত অনুভূত সৃষ্টিৰে ভাৰত আৰু
পাকিস্তান দুখন ৰাষ্ট্ৰ গঠিত হলেও উপন্যাসখনৰ চৰিত্ৰবোৰৰ
মাজেদি বিশেষকৈ উল্লসেনা কাকতি, তেওঁৰ পুত্ৰ ধুম, খানবাহাইৰ
জালালুদ্দিন আহমেদ আৰু তেওঁৰ পৰিবাৰ চাছেৰা বেগম আদিয়ে
সাম্প্ৰদায়িক ঐতিহ্য, ঐক্য আৰু ভাতৃত্বৰ চানেকি দাঙি ধৰিছে ।
ভূমিদাৰ আমোলৰ আশ্ৰয় আতিথ্যই বাংলাদেশ মুক্তি আন্দোলনত
খৰ্গিতা, বিপৰ্য্যাস্থা হোৱা মেহেকন্নিছা আদি নাৰীসকলৰ বিনষ্ট জীৱনক
নকৈ গঢ় দি তুলিছে । এই উপন্যাসত সাম্প্ৰদায়িক সম্প্ৰীতি, ঐক্য
সংহতি, সমন্বয়ৰ আদৰ্শ বোধ ফুটাই তুলিবলৈ লেখকে সৰ্বান্ত
কৰণে প্ৰচেষ্টা চলাইছে । পৰিবেশ, কাহিনী, চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰতো
লেখকৰ পৰ্য্যবেক্ষণ, অভিজ্ঞতা আৰু মানৱীয়তাৰ সূক্ষ্মৰূপ সংমিশ্ৰণ
ঘটিছে ।

পৰিণত বয়সৰ এই পৈণত সৃষ্টিয়ে কৃতবিদ্যা লেখক জনক
পাঠক সমাজৰ প্ৰশংসা-ধন্য, স্মৰণীয় কৰি ভোলক—এয়ে আমাৰ
আন্তৰিক কামনা ।

ডঃ ত্ৰীপ্ৰমোদ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য

১২/৮/৯২ ইং

বৰগিৰি পথ, চানমাৰি

গুৱাহাটী-৭৮১০০৩

লেখকৰ প্ৰকাশিত কেইখনমান পুথিৰ বিষয়ে বিজ্ঞ আৰু অভিজ্ঞ সকলৰ অভিমত (জংক্ষণে)

কল্পিনী হৰণ : (পৌৰাণিক নাট) শ্ৰীজীৱন চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ কল্পিনী হৰণ পৌৰাণিক নাটখন পুৰণি আৰু নতুনৰ মূৰ সময়ৰ— অধ্যাপক উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখক— নতুন অসমীয়া ।

সোণৰ হৰিণা আৰু বনকুহুম : নতুন অসমীয়া— ‘সোণৰ হৰিণা অকল বাম সাজাই বে দেখিছিল এনে নহয়; বহুত শূৱক-শূৱতীয়ে দেখিহে আৰু দেখিব । আৱাহন যুগত কবিতা আৰু সাহিত্যৰ সম্ভাৱ যোগোৱা অজ্ঞাৰাগী সাহিত্য সেৱী শ্ৰীজীৱন চন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে সোণৰ হৰিণাত হিম্মত দৰদ সনা সোতৰটা কবিতা ঠাই দিছে । আৰু বনকুহুম নামৰ চতুৰ্দশ পদী কবিতা পয়সত্তৰটাও একে ভাৱে বিভিন্ন ছন্দময় উল্লাস ।

বেংক নীতি আৰু কাৰ্য্যপদ্ধি : নতুন অসমীয়া— বেংকিঙৰ দৰে আধুনিক জগতৰ অত্যাৱশ্যকীয় বিষয় এটোৰ বিষয়ে অসমীয়া ভাষাৰ যোগেদি কৰা এয়ে বোধহয় প্ৰথম আৰু ক্লতকাৰ্য্য প্ৰচেষ্টা । লেখক শ্ৰীগোস্বামীয়ে তেওঁৰ কাৰ্য্যকৰী আৰু শিক্ষালয় সংক্ৰান্ত অভিজ্ঞতাবে দেশী বিদেশী পণ্ডিতৰ গ্ৰন্থৰ সহায়ত সৰ্বসাধাৰণ বাইজ আৰু শিক্ষক ছাত্ৰৰ উপযোগীকৈ বেংকিং আৰু ভাৰতীয় বেংকৰ কথা বোৰ ধাৰাবাহিক আৰু বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত আলোচনা কৰিছে ।

তলসৰা শেৱালী : (উপন্যাস — অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতি শ্ৰীলক্ষ্যৰ চৌধুৰী, নতুন দৈনিকত ... গোস্বামীদেৱৰ ‘তলসৰা শেৱালী’ পুথিখন পঢ়ি মই বৰ অভিভূত হ’লো । এই উপন্যাসখনিত সহজ সবল ভাষাৰে সাবলীল ভাবে কৰা চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ আৰু চিত্ৰণ দক্ষতাপূৰ্ণ মৌলিক আৰু জীৱন্ত হৈছে বুলিয়েই ক’ব পাৰি । সমস্যা জৰ্জৰিত বৰ্ত্তমান কুটিল জগতখনৰ পঢ়ুৱৈ সমাজক এই সবল লিখনীৰ উপন্যাসখনিয়ে আকৰ্ষণ কৰিব বুলি আশা কৰিলো আৰু গোস্বামীৰ ভবিষ্যৎ প্ৰচেষ্টাৰ সাফল্য কামনা কৰিলো ।

ঃঃ আলাপ ::

আমি ভাবো জনজন্ম মহাপুৰুষ সকলৰ মার্গ-দৰ্শন আৰু সকলো জন-সমষ্টিৰে শুভবুদ্ধি সম্পন্ন সকলৰ ঐকান্তিক চেষ্টাৰ কল, লগতে সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰত বিলীন হৈ থকা বহুজনৰ মানৱতা-বোধৰ বাবেই ধৰ্ম্মাঙ্কতা, সাম্প্ৰদায়িকতা, সংঘৰ্ষ আৰু সন্ত্ৰাসেৰে জৰ্জৰিত বৰ্ত্তমানৰ জগতখনৰ পৰা শান্তি-সম্প্ৰীতি-সংহতি আৰু ভাৰত-বোধৰ দৰে অমূল্য অমূল্য সমূহ এতিয়াও সম্পূৰ্ণ নিমূল হৈ যোৱা নাই। “তৰঙ্গিনীৰ তীব্ৰত” এৰে কিছু চৰিত্ৰকে আমি লগ পাই আপোনালোককো চিনাকি কৰি দিবলৈ ওলাইছো। সেইসকলৰ মানৱ দৰসী অভুলনীয় সামিথ্যই আমাৰ অন্তৰতো নুকল আকৃষিত কৰাৰ হাৰিয়াসেৰে এয়া আমাৰ অতি সীমিত সামৰ্থ্যৰ প্ৰচেষ্টা মাত্ৰ।

অতীতৰ এটি সঁচা সময়ৰ ঐতিহাসিক দলিলক পৃষ্ঠভূমি ৰূপে লৈ কল্পনাৰ সাজেৰে অন্তৰৰ অনুভূতিবিধিক সজাই পৰাই উলিয়াই দিওঁতে চকুৰ আগতেই যিটি যোৱা এখন দেশৰ জগ্ন-বেদনাৰ আঘাতে মন ভাৰাক্ৰান্ত কৰি পেলোৱাৰ পৰত অজানিতে সম্পূৰ্ণ বাস্তৱ দুই এটা কথা মাঙুৰ খাই পৰিলেও তাৰ উপস্থাপনৰ পৰিসীমা কল্পনাৰেই আবৃত্ত কৰা হৈছে।

আমাৰ জীৱনৰ বিয়লিখেলাত আমি পাব হৈ অচা জীৱনৰ বাট-পথ বোৰৰ প্ৰাৱৰ্ণিক ন্যূতি ধূসৰ হৈ পৰিলেও তাৰ মাজতেই বিচাৰি পোৱা এটি সেমুৰীয়া আলিয়ে আমাক আজি বাবে বাবে সন্ধিয়াই কৈছে - “সকলোৰে ওপৰত যে দাঙুৰেই সন্তা তাৰ ওপৰত একোৱেই নাই। “তৰঙ্গিনীৰ তীব্ৰত” বহি আজি মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰিছো এই সোণালী শাৰিটিয়েই আমাৰ

বুজাবুজাব শাৰীৰিক আৰু কালকো আওকাণ কৰি মনৰ পৰিকল্পনাৰ আকাৰ দি আগবঢ়াব অনন্য প্ৰেৰণা ।

আমাৰ ইতিপূৰ্বে প্ৰকাশিত উপন্যাস “ভলসবা ধোৱালী” য়ে লুণীজনৰ সমাদৰ লাভ কৰি আমাৰ সম্ভাৱ দিয়াৰ লগতে প্ৰতিভাশালী সমালোচক সকলে বাতৰি কাকত, বেডিঅ’ আদিৰ যোগেৰে আগবঢ়োৱা আলোচনাত আমাৰ এই প্ৰচেষ্টা অব্যাহত ৰখাৰ বাবে যি আদেশ দিলে সেয়া আমাৰ বাবে পৰম শুভেচ্ছা বুলি অনুভৱ কৰিছোঁ। আৰু সম্ভৱ যাইটোক সেইখিনিকে সম্বল কৰি শাৰীৰিক পৰ্ব্বতপ্ৰমাণ আৰু কালকো আওকাণ কৰি “ভবজিনীৰ ভীৰলৈ” আগবঢ়াব সাহস গোটাৰ পাৰিলোঁ ।

আমাৰ সাহসক সক্ৰিয় ভাৱে ভৱষা দি যি সকলে সহায় কৰিলে সেই সদৌটিলৈকে মোৰ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ । একালৰ ছাত্ৰ গৱেষক পণ্ডিত ডঃ প্ৰমোদ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য, অধ্যাপক শ্ৰীবীৰেন্দ্ৰ নাথ ডালুৱান, শ্ৰীকলাশ নাথ শৰ্মা “অসম সংবাদ” ৰ সম্পাদিকা শ্ৰীমতী কৃষ্ণা মজুমদাৰ, মহিবুদ্দিন আহমদ আদিৰ দিহা পৰামৰ্শই মোক ভেৰেত সকলৰ ওচৰত পৰিচয় কৰিছে । শ্ৰীমান ৰফিক আলীয়ে পাণ্ডুলিপি প্ৰস্তুত কৰি আৰু শ্ৰীমতী তুলিকাই বেটুপাতৰ ছবি আঁকি দি যি সহায় কৰিলে তাৰ বাবে তেওঁলোকলৈ মোৰ শুভাকাংক্ষী থাকিল । লগতে আমাৰ পৰিয়ালৰ সদৌটিৰে বিশেষকৈ জোৱাই ডঃ সঞ্জীৱ বৰঠাকুৰ আৰু জীৱনী মিতালীৰ সহায় সহযোগৰ বাবে আমাৰ স্নেহ ব্যক্তিলোঁ । উদয়ন প্ৰিণ্টাৰ্চৰ শ্ৰীমতী লাৱণ্য আৰু শ্ৰীমান মুকুটৰ লগতে সমূহ কৰ্মীৰে নিষ্ঠাৰ আশিৰ্বাস লাগিলো । “ভবজিনীৰ ভীৰলৈ” উপন্যাসখনিয়ে সমাদৰ লাভ কৰিলেই আমাৰ আনন্দ ।

কণম

মতুন শৰণীয়া,

জন্মস্থান - ৩

শ্ৰীজীৱন চন্দ্ৰ গোস্বামী

২৫/১২/২০

বৰদিন

প্রথম অধ্যায়

এই নদী আজিও বৈ যায়,
 এইখানেই কুছিয়াবা নদী, দেশ বিভাজনর স্বাক্ষর বহন ক'রে
 আজিও বৈ আছে— বৈ থাকিবেও, কবান্তে কবে—
 'নৈম সমান হবে কোন
 আইব সমান হ'ব কোন ।'

এই নদীতেই এদির বমেশ, পবমেশ, ত্রিবেদ, কৃপাল, হবিবুখ, মেহবুবইতে সাঁড়বি নাছবি কত বর বেমালী কবিছিল; মাও খেলিছিল, মাহ মারিছিল । ইয়ার ঘাটেতে বচিদা বকিলাইতে গা ধুইছিল, কাপোষ ধুইছিল, পানীর সোভত গা উটুয়াই চিলকী সীতোষ দিছিল । মন প্রাণ চালি লগবীরা সমবীরাইতব লগত বৌরনব উত্তাল ভবজত আনন্দেবে উটি ভাহি কুবিছিল । এই ঠেক নৈমখম ইপারব কবিমগজব পবা সিপারব জাকিবগজনে দিবটোত কতবার কতজনে কতকামত ইপার সিপার হৈছিল; কিছু কালব কুটিল গতিত দেশ বিভাজন হ'ল । ভাবত জনবীর এক অঙ্গহেদ হৈ পাকিস্থানব জন্ম হ'ল । এই কুছিয়াবা নদীরেই ভাবতব পূব প্রান্তব অসমক পূব পাকিস্থানব পবা পৃথক কবিলে । পূব পাকিস্থান আজি বাংলাদেশ হ'ল । ইয়াতে স্থাপিত হৈতে পূব পাকিস্থানব পবা ভাগি অহা অর্দ্ধ'নগ, অর্দ্ধকিঠে, কবাজীর্, জীমরী, বোম্বাষী, আবাল-বৃদ্ধ বসিভারে পবিপূর্ণ শবদার্থীক শিবির । প্রায়

আখায়াইল জুৰি কুচিয়াবা নদীৰ পাৰতেই সৰু সৰু কোঠালীৰে এই শিবিৰ পতা হৈছে। অংস হৈ যোৱা একোখন ঘৰৰ প্ৰাণ লৈ কোনোমতে পলাই আহিব পৰা সকলে আহি ইয়াতে আশ্ৰয় লৈছেহি— স্বামীহাৰা পত্নী, পুত্ৰহাৰা পিতৃ, ভাৰ্য্যাহাৰা স্বামী, জীৱনৰ আৰ্হিত আৰু সঞ্চিত সম্পদ সকলো হেৰুৱাই অহা সকলৰ লগতে আহিছে ভেটিয়াৰ পাৰ্শ্বস্থানৰ হৰ্ভা-কৰ্ভা বাহিনী বাৰ অধীনৰ স্নান-দানৱহঁতৰ হাতত লাকিতা ধৰিতা হৈ মান সন্মম সকলো হেৰুৱা হতগৰ্গীয়া অলেখ ভিবোতা আৰু গাভৰু।

অপ্ৰকাশ বেদনাৰে জৰ্জৰিত এই শিবিৰৰ নিস্তৰ্গ পৰিবেশ এদিক সন্ধিয়া উভলা হৈ পৰিল। ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা সকলো ওলাই আহিল। —“মেহেৰ মেহেৰ,” “বাবা, বাবা” বুলি চিঞৰি চিঞৰি উত্তেজিত ভাবে এজন চফল ডেকাই প্ৰায় বলীয়াৰ দৰে শিবিৰৰ সৰু সৰু ঘৰ বিলাকৰ আগত কেতিয়াবা ঘৰৰ বাঁহৰ বেৰত হাতেৰে ধপৰিয়াই আৰ্তনাদ কৰি লবি চাপৰি কুৰিছে, কেতিয়া-বা কোনোবা ভিবোতাৰ কাষলৈ গৈ সি মুখলৈ তথালগি চাই বৈছে— ভিবোতা বিলাক ভয়তে আঁতৰি পলাইছে। কোনোবা কেচুৱাক দেখি সি কোলাত তুলি লৈ আকৌ এৰি থৈ গুচি গৈছে। এই দৰে কিছু সময়ৰ পিছত অধিব অধিব ভাবে শেষত গৈ প্ৰায় অজ্ঞান হৈ শিবিৰৰ অলপ দূৰতে পৰি থকা কিছুমান খেৰৰ ওপৰতে সি পৰি থাকিলগৈ। নিজৰ চিন্তাতে নিমগ্ন শিবিৰবাসীয়েও সেই স্নানহঁটোৰ বিশেষ ধৰণো নললে, বড়ও লব নোৱাৰিলে। সি বাতিটো হঠাৎ ভেৰেকৈয়ে বাহিৰতে পৰি থাকিল।

অন্য কোনোবাই নেজামিলে বা চিনি নাপালেও আমিনাই কিন্তু তাৰ মাত শুনিবলৈই বুজিব পাৰিছিল উদ্গাদন দৰে ‘বাবা, বাবা’ বুলি চিঞৰি কুৰা স্নানহঁটো— কিবোত ইছলাম, তাইৰ লগত থকা কেচুৱাটোৰ বাপেক। আমিনা বৰ চিন্তাত পৰিল। কাইলৈ

পূৰ্ৱতে কিবোহে ভাইক টিদি পাৰ আৰু কোলাৰ কেহুৱাটো সি
কাটি লৈ যাব। ওহো মই সেইটো হ'বলৈ কেতিয়াও এবি দিব
নোৱাৰো। সি বোধ বোধনৰ এখন এখন আত্মানৰ লৈ বি
দৰে পিছত বিষ্ঠুৰভাৱে প্ৰভাৱনা কৰি মোৰ জীৱন বোধন কৰিলে
কৰি বৈ গ'ল - ভাব নিৰ্ৱন প্ৰতিশোধ লবই লাগিল। ভাব
যুকুৰ পোৱনি গুচাবলৈ মই এই কেহুৱাটোক, এতিয়া মোৰ
ধনটোক, কেতিয়াও ভাব হাতত এবি দিব নোৱাৰো, কেতিয়াও
এবি দিব নোৱাৰো। ভেস্তে এতিয়া উপায় - ভাই চিন্তাহে
কৰে, কিন্তু উপায় নাপায়। হু-চিন্তা হুৰ্ভাৱমাত বাতিটো প্ৰায়
পাৰ হৈ যাওঁ যাওঁ। ভাই আৰু বিবেখে থাকিব নোৱাৰিলে।
ভায়ে প্ৰায় উন্মাদিনীৰ দৰেই এটা অনিশ্চিত ভৱিষ্যত 'আগভলৈ
বাতি পূৰ্ৱাওঁতেই নৌপূৰ্ৱাওঁতেই শিবিৰৰ পৰা কেহুৱাটিৰ সৈতে
অন্তৰ্ধান হ'ল। কোনেও ক'ব নোৱাৰিলে - ভাই ক'ল গ'ল,
পৃথিৱীত ভাইৰ দৰেই শত শত অভাগিনী সৰ্বহাৰা আৰু নিৰাজনা
মাৰী আৰু হাজাৰ বিজাৰ দুৰ্ভাগীয়া অনাথ শিশুৰ ভৱিষ্যত সন্তাননা
লক্ষ্যকা এখন সমাজতে জাহ যাবলৈ - ভাই হয়তো আগবাঢ়িছে,
হয়তো আগবাঢ়িছে কালৰ প্ৰবাহত নিজকে উঠুৱাই দিবলৈ।
পৃথিৱীৰ পৰা একেবাৰে নিশ্চিহ্ন হৈ যাবলৈকে।

দ্বিতীয় অধ্যায়

খান বাহাদুৰ জালালুদ্দিন আহমদ, গুৱাহাটী মহানগৰীৰ
এগৰাকী বিশিষ্ট আৰু সৰ্বজন সন্মানিত ব্যক্তি। তেওঁৰ আঁচল
খৰ বপাওঁৰ পুৰনি গুদাম অকলত আছিল যদিও হাকিমৰ চাকৰিৰ
পৰা অৱসৰ লোৱাৰ পাছত গুৱাহাটীতে স্থায়ীভাৱে বসবাস
কৰিবলৈ ল'লে। তেতিয়াৰ এখন বৃষ্টিৰ উপায়ত্ব অনুগ্ৰহিত

ভাৰতীয় নদীৰ কাষত তেওঁ এটুকুৰা মাটি লাভ কৰে । সেই সময়ত গুৱাহাটীৰ পৰা কেইমাইলমান দূৰৈৰ পলাশবাৰীত ঘৰ-দুৱাৰ সাজিবৰ কাৰণে খুব ভাল কাঠ পোৱা গৈছিল । তলৰ মজিয়াখন পকা কৰি তেখেতে ওপৰত টিনপাত দি এটা স্নানৰ চাংঘালা কাঠেৰেই সজালে । আজি-কালি পকা দালাবেৰে প্ৰায় উপচি পৰা গুৱাহাটী মহানগৰীৰ মাজতো ভাৰতীয় নদীলৈ সন্মুখ কৰি বাজআলিৰ কাষত থকা পুৰণি ঠাঁচৰ পূৰ্বৰ কাঠেৰে সজা এই ঘৰটো এতিয়াও জিলিকি আছে । সেইকালে অহা নোৱা কৰা সকলে আহল বহল বাৰীখনৰ মাজৰ এই গাভীৰ্য্যপূৰ্ণ ঘৰটোলৈ এৰাৰ চকু নিদিয়াইকৈ যাব নোৱাৰে । বাটৰ কাষৰ ফালে বাৰী খনত থকা বটুল গছ তিনিজোপাও এক বিশেষ আকৰ্ষণৰ বস্তু হৈ আজিও দিহা দি আছে ।

খান বাহাদুৰ এজন অতি উদাৰ ভাবাপন্ন ধাৰ্মিক লোক । ওচৰত থকা মচ্ছিদলৈ নামাজ পঢ়িবলৈ নিয়মিত ভাৱে যায় । কোৰাণ-ছবিফৰ উপৰিও গীতা-ভাগৱতৰ চৰ্চ্চা খান বাহাদুৰৰ ঘৰত প্ৰায়েই হয় আৰু ইয়াৰ বাবে বিভিন্ন ধৰ্ম্মৰ লোকৰ তেওঁৰ ঘৰত সমাগম হয় । আধ্যাত্মিকতাৰ কেন্দ্ৰ ভূমি ভাৰতত বিভিন্ন ধৰ্ম্মৰ সমন্বয় সাধন কৰিব নোৱাৰিলে বিভিন্ন ধৰ্ম্ম, গোষ্ঠী, সম্প্ৰদায় আৰু সংস্কৃতিৰে সমৃদ্ধ ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন জনৰ মাজত সন্তান, সংহতি স্থাপন হ'ব নোৱাৰে; এয়ে খান বাহাদুৰৰ নিজস্ব অভিমত আৰু ইয়াৰ কাৰণেই তেওঁ নিজে এক উদাৰ ধৰ্ম্মনীতি অনুসৰণ কৰি আহিছে । এই মনোৱৰ্ত্তিৰ বাবেই তেখেত সকলোৰে শ্ৰদ্ধাভাজন আৰু জনপ্ৰিয় লোক হৈ পৰিছিল । খান বাহাদুৰৰ পত্নী চাহেবা বেগমো এগৰাকী ধৰ্ম্ম প্ৰাণা মহিলা । বঙ্গা স্নগোল মুখখনি আৰু স্নগঠিত দেহাৰ বেগম চাহেবাই কেছ বহা স্নিহা খন গাত মেৰিয়াই সম্পূৰ্ণ অসমীয়া সাজপাৰেৰে সদায় বিহা-

সবাহ আৰু সন্ধ্যা সমিতিলৈ যায়। পুৰণি সংস্কৃতিৰ ধ্বংসাবাহী বেগম চাহেবা কিছু সংৰক্ষণশীল মনোভাৱৰ হ'লেও নিজৰ ছোৱালী হুটিক আধুনিক সাজপাৰ কৰা দেখিলে তেখেতে আনন্দ নোপোৱাকৈও নাথাকে। পুৰণি চামৰ মানুহ হলেও বেগম চাহেবাই জানে আৰু অনুভৱ কৰে— ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানী অৱাবিল গতিবে নিছিগা ধাৰেৰে বৈ থকাৰ দৰে সন্ধ্যাত আৰু সংস্কৃতিও সদায় গতিশীল, ই কেতিয়াও স্থিৰ হৈ থাকিব নোৱাৰে।

মুঠতে ক'বলৈ হলে চাহেবা বেগম পুৰণি আৰু মজুমৰ এক মধুৰ সমন্বয়। নাৰী সমাজত তেওঁ কাৰোবাৰ বাইদেউ, আৰু কাৰোবাৰ মাহীদেউ। ধৰ্ম্ম কৰ্ম্মৰ লগতে সময় নিষ্ঠাৰ প্ৰতি তেওঁ সদায় সচেতন। বেৰত ওলোমাই খোৱা ডাঙৰ ঘড়ীটোৰ কাটা ডালৰ ওপৰত তেওঁৰ দৃষ্টি সকলো সময়তে অব্যাহত। হাকিমৰ চাকৰি কৰাৰ কালত জালালউদ্দিন চাহাবৰ কামলৈ যোৱাত এক মিনিট পলম হলেও চাহেবা বেগমে তেওঁক সতৰ্ক কৰি দিছিল। এদিন এনেকৈয়ে সতৰ্ক কৰি দিওঁতে হাতৰ ঘড়ীটোলৈ আঙুলিয়াই চাহেবে বেগমক আমোদ কৰি কৈছিল— “তুমি থাকোতে মইনো কিয় হাতত ঘড়ীটো বান্ধি ৰোজা এটা লৈ থাকো?” বেগম চাহেবাই চাহাবৰ কথাটোত অকণমান যেন ইতিকিঙৰ ইঙ্গিত পালে আৰু ক'লে— “তুমি কোৰ্টতহে হাকিম, ঘৰত নহয়। ঘৰ মোৰ সময়মতেই চলিব। সময়ৰ কাম সময়ত কৰিব লাগে, ক্ষমতাত থকা সকলে যদি সময় মতে সময়ৰ কাম নকৰে তেনে-হলে ভলভীয়া সকলক কেনেকৈ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব? তুমিয়েভো মোক সদায় কোৱা— এগৰাকী ভাল মাতৃৰ যোগ্যতা এশজন স্কুল মাষ্টৰৰ সমান। ঘৰখন নাৰীবহে ৰাজ্য, কৰ্মক্ষেত্ৰ ইয়াৰ সকলো কাম তেওঁৰ নিয়ন্ত্ৰণতে চলে।”

“তুমি ভাল জুৰুজিৰা মই ধেমালীহে কৰিছিলো। নাৰী বা

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাৰ বিষয়ে কোৱা কথা বিলাক মোৰ নহয়, সুবিজ্ঞ লোকৰ
 ভাণীয়ে, মই মাত্ৰ তাক দোহাৰিছোহে, ইয়াৰ উপৰিও শুনাছোম,
 আমাক শাস্ত্ৰই কি কৈছে—

“সন্তোষো ভাৰ্য্যা ভৰ্তা ভৰ্তা ভাৰ্য্যা ভৰ্ণবচ ।

যশ্বিনেৰ কুলে নিত্যং কল্যাণং তএ বৈ ধ্ৰুৱম” ।

মন্ত্ৰ (৩।৬০)

অৰ্থাৎ যি ঘৰত পতি আৰু পত্নী পৰস্পৰৰ প্ৰতি সন্তোষ
 থাকে, সেই ঘৰত শান্তি আৰু লক্ষ্মী বিৰাজ কৰে । কথাষাৰ
 শুনি ওঠত সন্মুখেই হাঁহি লাগি থকা বেগম চাহেবাৰ ওঠতুটিত
 যেন আৰু অলপ বেছিকৈ হাঁহি বিৰিঙি উঠিল । হাকিম জালালউদ্দিনৰ
 ধপকৰে কিবা এটা মনত পৰাৰ দৰে কলে— ‘এহ তোমাৰ লগত
 কথা পাতি থাকোতে দুই মিনিট আৰু বেছি পলমহে হ’ল ।
 ইয়াৰে এক মিনিট কিন্তু তোমাৰ কাৰণেহে দেই ।’

বেগম চাহেবাও কথাত পিছপৰা মানুহ নহয় । তেৱো
 তপৰাই উত্তৰ দিলে— ‘এইটোৱো কি তুমি নতুন কথা ক’লা ?
 তোমাৰ শাস্ত্ৰই দেখোন কয়— স্ত্ৰী পুৰুষৰ দোষ গুণৰ সমভাগী
 আৰু সেই কাৰণ স্ত্ৰীক পুৰুষৰ অন্ধাজিনী বুলি নকয় জানো ?’

বেগম চাহেবাৰ কথা শুনি হাকিমে বৰ তৃপ্তি পালে আৰু
 মুখত এমোকোৰা হাঁহি লৈ ল’ৰালবিকৈ কোটলৈ যাবলৈ গাড়ীত
 বহিলগৈ । গাড়ীত বহিয়েই তেওঁ জোৰেৰে হৰ্ণটো বজাই দিলে ।
 কথাটো বুজি পাই বেগম চাহেবাই ল’ৰালবিকৈ গৈ হাকিমে নিবলৈ
 পাহৰি যোগ চাহৰ ফ্লাস্কটো আৰু টিফিনৰ টেমাটো তেওঁৰ হাতত
 দি আহিলগৈ ।

ধান বাহাজৰ ল’ৰা ছোৱালী তিনিটি । ডাঙৰ ল’ৰা
 বাহাকল (মুকুট), ছোৱালী নাজিমা আৰু ফৰিদা । নাজিমাৰ
 বিয়া হৈ গৈছে খুৰছেদৰ লগত । খুৰছেদ এটা চৰকাৰী বিভাগৰ

মুখ্য গাণনিক। কবিদাৰ বিয়া হৈছিল বংপুৰৰ (বৰ্ত্তমান বাংলাদেশ) ইঞ্জিনিয়াৰ ইয়াকুৰৰ লগত। কিন্তু এতিয়া সিহঁত পাকিস্তানতহে আছে। বৰ ল'ৰা বাহাকল সকলো পৰা অলপ বেলেগ ধৰণৰ। পঢ়া শুনা কৰি মানুহৰ সমাগমৰ পৰা অলপ আঁতৰি থাকিবলৈহে ভাল পায়। ঘনী মানুহৰ ল'ৰা যদিও তাৰ কোনো বিলাসিতা নাই, মিতব্যয়ী। খানবাহাদুৰৰ গুৱাহাটীৰ ওচৰৰ বেলতলাত কিছু খেতিৰ মাটিও অ'হে আৰু সেইবিলাক তদাৰক কৰিবলৈ মানুহ থাকিবৰ কাৰণে এটা সৰু ঘৰো তাত আছে। নিজজাল পৰিবেশ ভাল পোৱা বাহাকলে প্ৰায় তাতেই গৈ থাকে। নিত্ৰান নিতাল গাৰলীয়া পৰিবেশ তাৰ খুব ভাল লাগে। খুবভেদ আৰু নাজিয়াক থাকিবলৈ খান বাহাদুৰৰ চাং-বঙলাৰে একাংশ এৰি দিছে। সিহঁত তাতে থাকে যদিও ধোৱা ধোৱা সকলো বেলেগ বেলেগ। বাহাকলে কাগজ কিতাপ পঢ়ি বৰ ভাল পায় যদিও এই বিলাকৰ কাৰণে আৱশ্যকীয় টকা পইচাৰ বিষয়ে সি সদায় সচেতন। দৈনিক বাতৰি কাকত এখন কৈ ল'ব যদিও কিতাপ আলোচনী আদি পৰাপক্ষত পুৰণি হোৱা বিলাকহে (চেকেণ্ড হেণ্ড) কিনে। তাৰ মত হ'ল দৈনিক কাগজখনৰ বাহিৰে পুৰণি কিতাপ পত্ৰকে কিনি বহুত খৰচ কমাৰ পাৰি আৰু সেইবিলাক লাহে ধীৰে পঢ়ি থাকিলেও একো ক্ষতি নাই। বেলতলাৰ হুচলীয়া টিনৰ সাধাৰণ ঘৰটোতে থাকি নিজৰ ভাতমুঠি নিজেই বান্ধি খায়। সি দৈনিক হুসাজৰ কাৰণেহে বজাৰ কৰে। মাকৰ দৰে এসোপামাণ টিন ঘটলৰে ঘৰ ভৰাই মাহেকীয়া বজাৰৰ বস্ত্ৰবাহানি তাতে স্মুয়াই সেইবিলাকক আকৌ চাক চিকুন কৰি বখাত ব্যস্ত হৈ থকাটো সি ভাল নাপায়। ইয়াত এটা ভিত্তি অভিজ্ঞতাও তাৰ আছে। এদিন হেনো তাক ঘৰত থৈ আটাইবিলাক সুৰিবলৈ গৈছিল। সি খাই ভাল পোৱা বস্ত্ৰ কেইটামান ভালকৈ এটা টিনত স্মুয়াই তাক লৈ ধাবলৈ কৈ

গৈছিল। কিন্তু মাকৰ বান্ধনী ঘৰত বিমান বিলাকহে টিন আৰু প্লাষ্টিকৰ ডাল্‌তাৰ সৰু টেমা দেখিলে তাৰ মাজৰ পৰা সি খাবলৈ বিচৰা বস্তুটো উলিয়াব ধোৱাৰি ঠাঙা পানী এগিলাচ খায়েই এখেলা কটাব লগীয়া হ'ল। সেই কাৰণে বেছিকৈ একেলগে বস্তু কিৰি আৰি বেলেগ বেলেগ টিনত ভৰাই ধোৱাটো সি পছন্দ নকৰে।

বি. এ. পাছ কৰা আজি কেবা বছৰো হ'ল যদিও সি কোনো চৰকাৰী চাকৰি কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰে। এইটোৱেই খান বাহাদুৰৰ মনত অলপ দুখ। ইচ্ছা কৰা হ'লে খানবাহাদুৰ চৰকাৰী চাকৰিৰ ক্ষমতাত থকা সময়তেই তাৰ কাৰণে ভাল চাকৰি এটা যোগাব কৰি দিব পাৰিলেহেঁতেন। শিক্ষিত আৰু চহকী মানুহৰ ল'ৰা বাহাদুলক ৰাজনীতিত নমাবলৈও কেইবাটাও দলৰ লোকে বহুত চেষ্টা কৰিছিল। সৰল জীৱন যাপন কৰা বাহাদুলৰ মন আৰু চিন্তাও সৰল। ৰাজনীতিৰ মেৰপাকত সোমাই প্ৰলোভন, ঠগ, প্ৰৱন্ধনাৰ আশ্ৰয় লবলৈ সি সমূলি ভাল নাপায়। ইয়াৰ বাবে তাৰ সম্বন্ধীয় মোমাটোদেৱক মইলৈও তাক কোনো কামৰ মানুহ নহয় বুলি বিদ্ৰূপ কৰে। সি কিন্তু এইবিলাকলৈ কৰ্ণপাত নকৰে। সি ভাবে কিবা এটা স্বাৰ্থতহে আজিকালিৰ মানুহে মানুহক প্ৰশংসা কৰে আৰু সেয়ে নহলে নিন্দা কৰে।

তৃতীয় অধ্যায়

খানবাহাদুৰৰ সমৰ্থনীয়া বন্ধু অৱসৰ প্ৰাপ্ত চৰকাৰী চাকৰিৰ পৰা উদ্ৰাসন কাকতি এজন অধ্যয়ন পুষ্ঠি সৰবৰহী লোক। পাহাৰ এটাৰ অলপ ওখ ঠাইত তেওঁৰ ঘৰ। তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা জঙ্গলপূৰ্ণ নদীখন খুব ভালকৈ দেখা যায়। কাকতিয়ে প্ৰায়েই

পুৱা গধূলি ঘৰৰ আগৰ মুকলি ঠাই খিনিতে থকা একমাত্ৰ কাঞ্চন গছ জোপাৰ কাষত চকী এখনত বহি ফেনে ফোটোকাৰে বাঢ়ি অহা ব্ৰহ্মপুত্ৰলৈ, আকৌ কোনো সময়ত পানী শুকাই গৈ নদীৰ মাৰ্গ শুকুতে বালিৰ চৰত নানা বিধ চৰাই চিৰিকতি উৰিফুৰা দৃশ্য চাই চাই বোনো কোনো সময়ত অভিভূত হৈ পৰে। কাকতিৰ প্ৰখ্যাত পৰিবাৰৰ স্মৃতি বিজড়িত এই কাঞ্চন ফুলৰ গছ জোপাৰ প্ৰতি তেওঁৰ এটা স্মৃতিয়া মোহ আছে। এই ফুলৰ পুলিটি কাকতিৰ পৰিবাৰে সেই ঠাইত নিজ হাতেৰে কইছিল, কিন্তু কিবা এটা কাৰণত গছ পুলিটি কবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা খুৰ্পি খনত লাগি তেওঁৰ হাতৰ পৰা ছুটোপালমান তেজ পৰিছিল। কাকতিয়ে ভাৱে সেই ছুটোপাল ভেজেই কোনো বিশেষ বস্তু নোলোৱাকৈ থকা এই গছ জুপিক যেন এতিয়াও জীয়াই ৰাখিছে, লগতে জীয়াই ৰাখিছে তেওঁৰ পত্নীৰ প্ৰতি থকা পবিত্ৰ প্ৰেমৰ মৰুৰ স্মৃতি খিনিও।

এতিয়াও কাকতিয়ে সেই গছ জোপাৰ কাষতে বহি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বেহু-কপ চাহ চাহ বানিয়া উঠালি উঠা আৰু খৰালি শুকাই খীনাই যোৱা সেই নদীৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ লগত তেওঁৰ এৰি অহা উৎফুল্ল যৌৱন আৰু বয়সৰ আঁচোৰ পৰি ক্ৰমে ক্ৰমে শুকাই খীনাই যোৱা তেওঁৰ দেহাৰ লগত কিবা এটা যেন সংগতি বিচাৰি পায়। কেতিয়াবা ভাৰ সাগৰত সোমাই পৰি তেওঁ ক'ত আছে তাকো পাহৰি যায়, পাহৰি যাব জীৱ-জগতৰ আত্ম ৰক্ষাৰ অন্তৰ্ধান সংগ্ৰামৰ বিভীষিকা, বিগত জীৱনৰ সোৱালী সপোনৰ মৰাচিকা।

এক বখাত কবলৈ হ'ল কাকতি এতিয়া গৃহীসন্মাদী। তেওঁৰ পৰিবাৰ চুকোৱা আজি কুপি বছৰ মানেই হ'ল। ডাঙৰ ছুটি ল'ৰা বিয়া বাক কৰাই নিজ নিজ ভাবে যেনেগে থাকে, সৰু ল'ৰা ধুন দেউতাকৰ লগতে থাকে, আৰু সিয়েই এতিয়া বৃদ্ধ

কাকতিৰ হাতৰ লাখুটি। কাকতি সদায় শাস্ত্ৰ ভাগৱত আদি লৈয়েই ব্যস্ত। খানবাহাদুৰৰ লগত তেখেতৰ বৰ মিল আৰু ইজনে সিজনে দুদিন নেনেখিলেই ইজন সিজনেৰ ঘৰ ওলায়হি। অনেক সময়ত দুয়ো বহি খোলা মনেৰে সকলো কথা আলোচনা কৰে। কিন্তু কেতিয়াবা দুইজনৰ মাজত শাস্ত্ৰৰ কথালৈ তৰ্কাতৰ্কিও হয়। এদিন খানবাহাদুৰৰ বঙলাৰ বাহিৰৰ মুকলি দাবাঙাত দুয়ো বহি কিবা কথাৰ আলোচনা কৰি থাকোঁতে দুয়োমানেই যেন অলপ উদ্ভক্ত হ'ল আৰু কথাবিলাকো উচ্চস্বৰে ক'বলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকৰ মাজত কিবা দন্দে লাগিছে বুলি ভাবি চাহেবা বেগম উধাতু খাই আহি তেওঁলোকৰ কাষত ঠিয় হ'লহি। বগাৰ মাজতে বেগম আঙি ওচৰ চপাত দুয়োজনে হাঁহি দিলে, খানবাহাদুৰে ক'লে, “তুমি মিছাকৈ ভয় খাইছা, আমি দন্দ কৰা নাই।” কাকতিয়েও ক'লে— “আমি কিবা কথাহে আলোচনা কৰিছিলোঁ। আপুনিও বহক—মই এষাৰ শাস্ত্ৰৰ কথা কওঁ।” বেগম চাহেবাই দুয়োজনৰ কথাত অলপ আশ্বস্ত হৈ খানবাহাদুৰৰ কাষতে থকা চকী এখন অলপ আঁতৰাই লৈ বহিল। অসমীয়া মঙিলাই আনৰ আগত সানীৰ লগত শাৰীপুৰাই নৰহাটো এটা শিষ্টাচাৰ, ইয়াকে দেখি কাকতিয়ে হাঁহি এটা মাৰি ক'লে,

—“বেগম আপুনি আগৰ দৰেই চলিছে।”

এটি যুদ্ হাঁহি মাৰি বেগমে ক'লে— “আনাৰ দিনকেইটা এনেকৈয়ে যাওঁকচোন বাক।”

শুনক বাক এতিয়া— কাকতিয়ে আৰম্ভ কৰিলে, “আমি তৰ্কৰ বিষয়েহে তৰ্ক কৰিছিলোঁ। এতিয়া বাক অকণমান বহলাই কওঁ।

—আমাৰ বেদ বেদাংগৰ পৰা ভাগৱত, গীতা আদি শাস্ত্ৰতো দেখা যায় ধৰ্মৰ মূল কথাবিলাক প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰৰ ৰূপে বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াকো একবাক্য তৰ্কই বুলিব পাৰি। শুনা যায়, মহাপুৰুষ

খংকৰদেৱ আৰু মাৰদেৱৰ প্ৰথম সাক্ষাততে ধৰ্মতত্ত্বৰ বিষয়ত
 দুয়ো গৰাকীৰ মাজত তুমুল তৰ্ক বিতৰ্ক হৈছিল। এই তৰ্ক
 তিনি প্ৰকাৰৰ পোৱা যায়, —প্ৰথম যেতিয়া এজনে আত্মপক্ষ
 সমৰ্থন কৰিবৰ কাৰণেহে তৰ্ক কৰে — তাকে জল্প বোলে, দ্বিতীয়তে
 যেতিয়া এনে আত্মপক্ষ সমৰ্থন কৰি প্ৰতিপক্ষক হেয় প্ৰতিপক্ষ
 কৰিবৰ কাৰণেহে তৰ্ক কৰে তাক বিতণ্ডা বোলে আৰু তৃতীয়তে
 যেতিয়া কোনো সত্য উন্মোচনৰ কাৰণেহে মাত্ৰ তৰ্ক কৰা হয়
 তাকে প্ৰকৃত তৰ্ক বা বাদ বোলা হয়। গতিকে তৰ্ক বেয়া বুলি
 কব নোৱাৰি, কিন্তু ওপৰত কৈ অংশ প্ৰথম দুই প্ৰকাৰৰ তৰ্কহে
 বাঞ্ছনীয় নহয় ই মানুহৰ মান্ত তত্ত্বভাৱে তৃষ্টি কৰে।”

“কাকতিদেউ আৰু আপোনাৰ পৰা আমি এটা ভাল
 কথা শিকিলোঁ, কেতিয়াবা আপোনালোকৰ মাজত এৰেকুৱা
 আলোচনা হ’লে আমাকো মাতিবছোন, আমিও হয়তো দুই এটা
 কথা বুজিব পাৰিম। এতিয়া বাক আপোনালোক দুয়ো ঋণ্ডেক
 বহক চোন। মই আপোনালোকৰ কাৰণে চাহ অকামান আনো।”
 এই বুলি কৈয়ে বেগম থিয় হ’ল।

‘কিয় আপোনাৰ কাম কৰা ছোৱালীজনী নাই নেকি ?’

“আছে পিছে কি কৰিব কাকতিদেউ, আমি আকৌ কোনোবা
 ভদ্ৰলোক আহিলে নিত্ৰহাতে কিবা এটা কৰি দিবলৈহে ভাল পাওঁ।”

বসিকতা কৰি এইবাৰ খানবাহাৰে কলে,—“বুজিছে কাকতি,
 এওঁ এইবোৰতে ব্যস্ত হৈ থকা কাৰণে কেতিয়াবা ঋণ্ডেক একে
 লগে বহি সুখ দুখৰ কথা এয়াৰ পাতিবলৈকো লগ নাপাওঁ,।”
 খানবাহাৰৰ কথা শুনি আটাইকেজনে হাঁহি দিলে।

এইবাৰ কাকতিয়ে কলে—“আপোনালোকৰ মিলাপ্ৰীতি
 দেখি বৰ ভাল লাগে। কওকচোন খানবাহাৰে এইবয়সতো আপোনা-
 লোকে কেনেকৈ মিলাপ্ৰীতিৰে আছে ? ইয়াৰ ‘ছিক্ৰেট’ টো নো কি ?”

খানবাহাদুৰে মিচিকুইক ইহি এটা মাৰি ক'লে, — “শুৱক
বুঢ়িছ প্ৰধানমন্ত্ৰী এজনে তেওঁৰ একাশী বছৰীয়া জন্মদিন পালন
কৰোঁতে তেওঁৰ পো-বোৱাৰী, নাতি-নাতিনী আদি খবত বহুত
মানুহ গোট খাইছিলহি। তেখেত আৰু তেখেতৰ পৰিবাৰ দুয়োজনে
খবৰ আগত ফুলনি খবৰ মাজত হাতত ধৰা-ধৰিকৈ ইহি মাতি
কথা পাতি ফুৰা দেখি উপস্থিত থকা সকলোৱে হাত চাপৰি মাৰি
তেওঁলোক দুজনক জন্মদিনৰ শুভেচ্ছা জনাইছিল। এনেতে এজন
সাংবাদিক আহি স্মৃতিলৈ - চাৰ, আপোনালোকৰ সুদীৰ্ঘ জীৱনৰ
মিলা প্ৰীতিৰ গোপন বহস্য কি ? মন্ত্ৰী গৰাকীয়ে উত্তৰ দিলে—
“তুমি আকৌ কাগজত দি নিদিবা, মই কও বাক। ৰাতি ১-২ টা
বজালৈকে কাম কৰি থাকো। তেওঁ ৰাতি ৯ বজাতে ‘ভিনাৰ’
খাই শুই থাকে। মই ৰাতিপুৱা ১০-১১ বজাতকৈ শুই উঠো আৰু
এওঁ ৮ বজাতেই অকলে ‘ব্ৰেকফাষ্ট’ কৰে। কিন্তু আমি দুয়োজনেই
দুপৰীয়াৰ আধাৰকৈ কেৱল একেলগে বহি খাওঁ। এই তিনি
সাত্ৰৰ ভিতৰত দুয়োজনেই মিলি মাত্ৰ এসাজ খোৱাৰ বাবেহে
আমি ইমান মিলা-প্ৰীতিৰে আছো।” আমাৰ কথাও তেনেকুৱাই।
আমাৰ দুয়োজনেই একেলগে মিলি দুপৰীয়া খোৱাৰ কথা মনতেই
ৰূপৰে। ভাতৰ পাতত বহি খাবলৈ মাতিলেই এওঁ কয়—

— “আপুনি খাওঁকচোন, মই আপোনাক ভাত কেইটা দিওঁ,
ভিতা টাৱেল খনকে ব'দত দি আহো— এইদৰেই থাকে। ক'ৰবালৈ
যাবলৈ কেতিয়াবা অকণমান লগ ধৰিলেই বাবে কুৰি অনুৰিধা
দেখুৱায়।” বেগম চাফেৰাই এইবাৰ মাত লগালে “মই কেতিয়াবা
আপোনাৰ লগত ওলাই নাযাও জনো ?”

“অঁ, যোৱা, যোৱা, কিন্তু সেইটো জোন ওলালে ঈদ
পালন কৰাৰ মিচিনা কথাহে।”

— এইবাৰ শুৰি কাকতিয়ে ঢেকুঢ়েকুই ইহি দিলে।

বেগমে খানবাহাদুৰলৈ চাই ক'লে—“আপুনি মোক সাঙোৰ খুৱাইছে
কথা কৈ মানুহক হুৱাব পাৰে নেকি ?” — খানবাহাদুৰে তপবাই
মাত লগালে—“বুজিছা ইয়াকে কয়, —

বগবৰ লগৰী

চোতালৰ আগৰ পকা বগৰী ।”

এইবাৰ কাকতিয়ে ক'লে—“আক নোৱাৰি, ইহিহিত মোৰ
পেট বিষাই গৈছে । মই এতিয়া যাওঁহে ।”

এগম্ভেক বহুক মই এতিয়াই চাহ আনিম বুলি বেগম
ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল ।

চতুৰ্থ অধ্যায়

নামনিমুৱা বৰাক ভেলী ৰেলখন বৰ দীঘল । কিয়নো
ভিনিচুকীয়াৰ পৰা অহা নামনিমুৱা ৰেলখন লামডিঙত ইয়াৰ লগত
সংযোগ কৰি অনা হয় । যাত্ৰীৰ খুব ভিৰ । ষ্টেচনত কোনকালে
ওলাব লাগে কোনকালে সোমাব লাগে নতুন মানুহে বিচাৰি
উলিওৱাই টান ।

কাপোৰৰ টোপোলাটোৰ সৈতে কেচুৱাটো এহাতে লৈ
আহোতে মানুহৰ ঠেলা-হেচাত আমিনা এবাৰ পৰিবহি খুজিছিল ।
তাইৰ ভোক পিয়াহো লাগিছিল, কাৰণ বাটত ক'তো একো খোৱা
নাছিল । ভাত নামি গৈ কোনোবা ষ্টেচনত কিবা এটা খাবলৈও
যাত্ৰীৰ ভিৰত তাই ওলাব নোৱাৰিলে । ৰেলৰ পৰা নামিয়েই
কেচুৱাটোক চুপি থাকিবলৈ কিবা এটা দি কেনেবাকৈ চিনাকি মুখ
এখন দেখে বুলি ষ্টেচনৰ ভিতৰৰ প্লেটফৰ্মত তাই ইকালে সিকালে
চাইছে । নাই কোনো নাই, ‘এতিয়া মই কি কৰো ?’— তাইৰ
মনটো অনিশ্চয়ভাৱে খু-হুৱাবলৈ ধৰিলে ।

“তুমি কাবোবাক বিচাৰিছা নেকি ?”

“হয় বাবা।”

“কোনোবা তোমাক নিবলৈ আহিব নেকি ? তুমি বা ক’ব পৰা আহিছা ?”

“বাবা, মোক অকণমান দয়া কৰক। আজিৰ কাৰণে থাকিবলৈ মোক অকণমান আশ্রয় দিয়ক। মই সম্পূৰ্ণ ভাৱে নিৰাশ্ৰয়া মোৰ নিজৰ বুলিবলৈ এতিয়া কোনো নাই।”

“ভেষ্টে তুমি এনেকৈ কিয় ?”

‘মই সকলো কম, বাবা’ সম্পূৰ্ণ ৰূপে অৱশ্য হৈ ভাগৰি পৰা মানুহৰ দৰে শেহাই শেহাই কথা-কেইবাৰ ক’লে। কাকতিয়ে আক একো জুসুধিলে আক নামাভিলেও। এই সদাশয় লোক যেন লগা বুদ্ধ মানুহজনে তাইক একোকে নোকোৱাত তাইৰ অন্তৰ দুখেৰে ভৰি পৰিল। ইয়াৰ অলপ আগতে প্ৰায় সেই ঠাইতে চাহাবী সাত্ৰপাৰত থকা এজন ভদ্ৰলোকৰ লগত অত্যাধুনিক সাজ পাৰ পিন্ধা এগৰাকী ভদ্ৰ মহিলাক লগ পাই অকণমান সহায় বিচাৰি তাই হাতখন আগবঢ়াই দিছিল। ভদ্ৰলোকজনে পাচটকীয়া নোট এখন মানি বেগৰ পৰা উলিয়াই তাইক দিব ধোজোতে ভদ্ৰ মহিলাই বাধা দি কলে— ‘তুমি হাত মেলিলে যাকে তাকে পইচা দিয়া কিয় ? এইজমী কৰ মানুহ, কি কথা একো নজনা কৈয়ে— তুমি সদায় এই ধোৰ কি কাম কৰা ?’

“তুমিহে কোৱাচোন— মানুহজনী দেখিলে কিবা ঠগ প্ৰৱন্ধক যেন লাগে জানো ? তাই কোনোবাকমে হে শাবীখনেৰে গাটো ঢাকি এই জাবৰ দিনতো গাত গৰম কাপোৰ এটুকুৰা নোহোৱাকৈ কেমেইকে কেচুটাটো বুকুত বান্ধি লৈ ফুৰিছে ?” ভদ্ৰলোকজনে পাঁচ টকীয়া নোটখন উলিয়াই তাইৰ হাতত নিদিয়াত আমিনাই সকাভৰে ক’লে— “চাহাব, আপুনি মোক টকা কেইটা দিয়ক। মোৰ হাতত

এটা পইচাও নাই। আপোনাৰ পাঁচ টকাই মোৰ কাষে এপ টকা।”— তাইৰ কথা শুনি ভদ্ৰলোকজনে পাঁচটকীয়া মোটৰৰ তাইৰ হাতত দিলে। ইয়াকে দেখি ভদ্ৰমহিলা গৰাকীয়ে অলপ অসন্তুষ্টিৰ ভাৱ দেখুৱাই কলে— “আজিৰ পৰা ভূমি মোৰ লগত আছিলে মানিবেগটো মোৰ হাতত দিবা। মোৰ চকুৰ আগতে এনেদৰে মাইকী মানুহ দেখিয়েই টকা দলিয়াই ফুৰাটো মোৰ ভাল নালাগে।”— ছয়ো আঁতৰি গ'ল। আমিনা কিন্তু তাতে থিয়দি থাকিল কিবা এটা আশা আৰু বিবাশাৰ মাজতে।

উগ্ৰসেন কাকতিয়ে উজনি অসমৰ শিৱসাগৰত থকা ডেঙৰ পুৰণি ঘৰ আৰু বংশ পৰিয়ালৰ লোকক বহু দিনৰ যুৰত চাবলৈ গৈ সেইখন বেলেতে গুৱাহাটীলৈ ঘূৰি আহিছিল। ডেঙৰ নিবলৈ ঘৰৰ গাভীখন আছি নোপোৱাত ষ্টেচনতে অলপ বৈ থাকোঁতেই আমিনাক লগ পালে। অলপ পাছতে ডেঙৰ সৰু ল'ৰা ধুনে গাড়ীখন লৈ পালেহি। ভেতিয়া বেল যাত্ৰীসকলৰ ভিৰ কিছু কমিছিল। ধুনে দেউতাকৰ ওচৰতে কোলাত কেচুৱা এটি লৈ মানুহ এজনী বৈ থকা দেখিলে। ধুনক লগ পাই কাকতিয়ে ক'লে— এওঁকো আমাৰ ঘৰলৈ লৈ যাওঁ বজা। ধুনে “আহক” বুলি কওঁতে কোলাৰ কেচুৱাটোৰ সৈতে তাইৰ মাটিতে থোৱা কানি কাপোৰৰ টোপোলাটো তুলি লবলৈ কুৰী হওঁতে ধুনে ৰপ্‌কৰে টোপোলাটো দাঙি লৈ ক'লে— “বাইদেউ, মই লও দিয়ক। মইনাটোৰ সৈতে আপোনাৰ অনুৰিধা হব।”— একেবাবে অটিনাকী আৰু দেখিলে মৰম লগা ল'ৰা এটিয়ে তাইক বাইদেউ বুলি যতাত আৰু তাইৰ কষ্ট কিছু লাঘৱ কৰিবলৈ কোনো স্থণা ভাৱ নোদেখুৱাই তাইৰ কাপোৰৰ টোপোলাটো দাঙি লোৱাত তাইৰ এনেকুৱা লাগিল তাই যেন এখন বড়ুৱা পৃথিৱীজহে সোবাইছেহি। মন্ত্ৰমুগ্ধৰ নৰে কাকতি আৰু ধুনৰ লগত তাই খোজ ল'লে। ষ্টেচনৰ পৰা বাহিৰলৈ বাহিৰলৈ অজাৰ ত্ৰীকখনৰ চিহ্নিত

তাই ভাবি দিলেহি। কিন্তু তাই অৱশ শৰীৰেৰে আৰু কোলাত কেচুৱাটি লৈ চিৰি বগাবলৈ যেন বৰ কষ্ট পাইছে। চিৰিটোৰ বেলিঙত ধৰি ধৰি তাই আগবাঢ়িছে। ইয়াকে লক্ষ্য কৰি ধুৱৈ তাই কৰ্ম্মভাৱত পৰি যায় বুলি আশংকা কৰি তাইৰ পিছে পিছে গৈ আছে। এইদৰে কোনো বৰমে গৈ বাহিৰত বৈ থকা মটৰ গাড়ী ধনত তাই বহিল গৈ। এনে সহানুভূতি আৰু সমাদৰ পাই আমিনাই যেন অকণমান শান্তি আৰু সকাহ পালে, যদিও তাইৰ দুৰ্বল শৰীৰ আৰু মনৰ পৰা ভয় আৰু আশংকা সম্পূৰ্ণ ৰূপে আঁতৰ নহ'ল। তাইৰ এতিয়া চিন্তা, ইয়াৰ পিছত বা কি ?

গাড়ীখন যাবলৈ ধৰিলে, পিছফালৰ চিটৰ কাষত বহি তাই দেখিছে ৰাটৰ কাষৰ গছলতা ঘৰ-বাড়ী সকলো যেন পিছলৈ লৰ মাৰিছে; কিন্তু তাই।

এইদৰে ভাবি থাকোঁতেই গাড়ীখন আহি কাকতিৰ ঘৰৰ পহুলিত ব'লহি। আমিনাক বৈঠকখানাত বহিবলৈ দি বাপেক পুতেক ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল।

কাকতিৰ ঘৰৰ পৰা দেখা পোৱা ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদীৰ মাজত থকা উমানন্দ পাহাৰৰ কাষতে উৰ্বশীৰ শিলৰ ওপৰেৰে বাগৰি যোৱা পানীৰ পৰাই নদীৰ পানী ক্ৰমান বাঢ়িছে বা টুটিছে কাকতিয়ে ঘৰতে বহি ক'ব পাৰে। গুৱাহাটী মহানগৰীৰ মাজেদি যোৱা ৰেল পথে কাকতিৰ ঘৰৰ পৰা ভালকৈ দেখা যায়। কাকতিৰ ঘৰৰ ওচৰে পাছৰে থকা ল'ৰা-ছোৱালী বিলাক ৰেল চাবলৈ আহি কাকতিৰ ঘৰৰ চৌহদ ভৰি পৰে। বিশেষকৈ স্বাধীনতা দিৱসৰ দিনা চৰকাৰে আয়োজন কৰা পুলিচৰ কুচ-কাৰাণ চাবলৈ বহু দূৰৰ পৰা ৰেলৰ ভাৱৰ ওপৰত উঠি কিবিলি পাৰি অহা তেওঁ ল'ৰা বোৰক দেখি উগ্ৰসেন কাকতিয়ে কেতিয়াবা - এইদৰে পৰি ঘৰিবলৈ কি বাঘৰ আগ ভেলে খাইছে বুলি ঘৰতে উগ্ৰমুৰ্তি ধৰে।

কাকতিৰ ঘৰটো চিহ্নৰ আগৰ টাইপ হ'লেও দুৱাৰ খিঁচীকী
খৰ্বেই আছে আৰু ঘৰৰ ভিতৰত পৌহৰ আৰু বতাহ যথেষ্ট
পৰিমাণে থাকে। ভেৰেত্তৰ বৈঠকখানাত ঘৰা কাঠৰ আঁচ-খাৰ,
বিলাক সদায় সবুজনে ঘৰা কাষে টুকুটিলাই থাকে। ভেৰে
চকী-চোকা আৰু আয়ুনিও ঘৰৰ মাজলৈও বেচ গাভীৰাপূৰ্ণ।
কোঠাটোত সোমালেই কাকতিৰ সাত্বিক মন আৰু 'চিহ্নাধাৰা'ৰ
উমান পোৱা যায়। কাকতিয়ে ডিভানৰমৰ ওপৰতে বহি সাধাৰণতে
লিখা পঢ়া কৰে। তাৰ কাষৰ টেবুলখনতে সীতা-উপনিষদ আদি
ভক্তগধুৰ দুই চাৰিখন গ্ৰন্থ সদায় থাকে। এই কোঠাটোত
সোমাতোঁতেই চকুত পৰে সন্মুখৰ 'বেৰমন্ড পুৰুষ'ক বহুই আৰু
খোৱা মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ এশাবী অমৃতময় বাণী,—

“মধুৰবো মধুৰ— হৰিৰ কীৰ্ত্তন বস

মঙ্গলবো পৰম মঙ্গল

এভেকেসে মুকুজিকো ভেঁটি হৰি গুণ পাৰ

কুৰে সদা মহন্ত সকল।”

আমিলাই অকলমে সেই চৌকাধীনত বহি ভক্তৰ কোমল
ঘৰৰ পৰা কোনো মাত্ৰ কথা স্মৃতি বৃত্তিৰ পাখিলে সেই
ঘৰটো পাহাৰৰ ওপৰৰ এটুকুৰা অকলশৰীয়া ঠাইত। অৰ্থাৎ ভিতৰৰ
পৰাও ল'ৰা ছোৱালী ভিৰোতা মানুহৰ মাত্ৰ কথা এই কলম দাই
ঠাইভেঁপৰ যেনে বিভান বিভাল ঘৰটোও বেৰ ভেঁকৈয়ে সাৰ ল'ব
শূন্য। আমিলাই ভাবিলে— ঘৰত কোনো ভিৰোতা মানুহ নাই
বোধ হয়। তাই দিছেও এজনী গাভৰু ছোৱালীৰ দৰে,—
স্বাভাৱিকতে তাইৰ মনলৈ— সন্দেহৰ ভাৱ আহিল।

এনেতে বুবে খাদ এৰমত অলপ কিম্বা ঘোৱা বস্তু আৰু
কেইবাটাৰ কাষে একোপ পানীৰ খাঁকি আৱিৰ্ভাৱ পায়।
কলম— পৰাইকেই বহি বিনায়ে পাৰিছোঁ দিছো বাতক। আমিলা

জমজিদ্দীৰ দিব থকিলে আক কোমো নাই ।” বুলি যেন সি অলপ বেজাৰৰ দ্বন্দ্বত জখাৰাব ক’লে । আমিনাই খুব ভোক পিলাহত ক’মিছিল । তাইৰ টোপোলাটোৰ পৰা কেচুৱাক গাখীৰ খুউতা নীচটো উলিয়াই আক অকণমান গাখীৰ খুৱাই নিজেও চাহ বিনি খালে । কেচুৱাটোৱে গাখীৰ খাই বন্তেক পিছত লাল-কাল দি চোকাখৰতে শুই পৰিল । এনেতে কাকতি ওলাই আহি ডেউ সদায় বহা চকীখনতে বহিলহি ।

—তোমাৰ নামটো আমিনা বুলি কৈছিল হবলা ?

—হয় বাবা । মোৰ পুৰা নাম আমিনা খাটুন ।

—তোমাক মই ভূমি বুলিয়ে মাতিছোঁ; মোবো ছোৱালীজনী থকা হলে তোমাৰ বয়সৰে হ’লহেভেন । কিন্তু ভগবানে তাইক আঁতৰাই নিলে । তাইৰ বেজাৰত কান্দি কান্দিয়েই মাকেও বিদায় ল’লে । মোৰ ডাঙৰ ল’ৰা দুটা বিয়া বাক কৰাই আঁতৰি আছে এই সক ল’ৰাটোক লগত লৈ সন্ন্যাসীৰ দৰে মই জীৱন-যাপন কৰি আছে ।

আমিনাই বহাৰ পৰাই দেখিলে খুনে চুহাতে চুহাণ্টি পানী লৈ আহিছে । বোৰকৰো গা ধোৱা দৰতে থবলৈ । অলপ পিছতে তাই দেখিলে সি কিছুমান কাপোৰ কানি লৈ কববাত থৈছেগৈ । কাকতিৰ দৰত বহা কোঠাটোৰ বাহিৰে ডেউৰ শোৱা কোঠাটো আক তাৰ লগতে লগা এটা কোঠা আছে । তাতে খুব থাকে । দেউতাকৰ পৰামৰ্শমতে নিজৰ কাপোৰ কানি আক লাগতিয়াল বস্তু কেইটা নিজৰ কোঠাৰ পৰা আনি কাকতিৰ শোৱা কোঠাতে থৈ নিজৰ কোঠাটোতে বিচৰা পত্ৰ পাবি আমিনাক থাকিবলৈ দিবলৈ সন্মত কৰি দিছে । এইদৰে কাকতিয়ে ক’লে — “আমিনা ভূমি, কেচুৱাটিৰ লৈ ডিঙৰলৈকে যোৱা । তোমাৰ কাৰণে এটা কোঠাক বিচৰা পত্ৰও যোগাব কৰি থৈছে । গা-ধোৱা দৰত

পাৰীয়ে আহে, তুমি বোকা, তুমি দা-পা দুই কিয় একাৰ খাই
 হিবোৱায়ে। “অবাচিকৈ এনে সন্মান পাই অসমীয়াই হাজত ঘৰ,
 চুৰি পোৱাশি গম্ভৈ। কিন্তু ভিতৰলৈ মোৱাই লানলৈ অকল্যাণ
 সংকোচ কৰি যাবলৈ থিয়দিও খন্তেক থমকি ব'ল। কাকজিয়ে ক'লে,
 “তুমি দেখোন থমকি ব'লা কি হ'ল?” অতি বিমৰ ভাবেই আদিয়াই
 ক'লে— “বাবা, আমি মুছলমান যাহুহ” কথাবাব জৰিয়েই কাকজিয়ে
 থপকৰে ক'লে,— “আমিনা, আজাই কাবোৰাক হিন্দু, মুছলমান কৰি
 নুঠি কৰিছে কামো? তুমি একো এটি মোখোৱাকৈ, কেচুৱাটি
 বুকুত বাছি বেলত চকুত টিপ মমবাকৈ এইবিমি পাইছাহি। তুমি
 হিন্দুনে মুছলমান তুমি ক'ব কি এইবোৰ কথা মোক এতিয়া
 লালাগে। অতিথিক অকণমান আজ্ঞা দিয়াটো মোৰ ধৰ্ম। মই
 আগেয়ে কৈছো তুমি মোৰ ছোৱালীৰ লগৰ ছোৱালী। এতিয়া
 তুমি ভিতৰলৈ বোৱা আৰু মোৰ ছোৱালীৰ দৰে থাক। আৰু
 অনুৰিধা-অনুৰিধা হ'লে তাইটি বুলি মাত দিলেই খুব ভোম্বাৰ ওচৰলৈ
 “বাব— কি লাগে তাকে ক'বা।”

এইবাব মিসঃস্কোচ মনেৰে আমিনা এবোজ-দুখোজ কৈ
 ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল।

পঞ্চম অধ্যায়

লাহে লাহে আমিনা কাকজিৰ ঘৰে একৱী বেৰ হৈ
 পৰিছে। কিন্তু কাকজিয়ে বাতি তাইৰ মূখত উল-আল কৰা ভনে
 আৰু কেতিয়াবা বেৰ তাই কান্ধেও। কাকজিয়ে এমিন বাতি
 কাষৰ কোঠাতে শুই থকা আমিনাৰ মূখত উল-আল নক জ্বলি
 বিচনাতে বহি আমিনা লোৱা কোঠাটোতল কাপ ছিল— সেই বাতি
 তেওঁ সঠিককৈ জ্বলি থকাৰে— আনন্দৰ কথা এটা মিন্ধ

হৈছে। তেওঁৰ মনত বহুত চিন্তা আছিল। একদী একেবাৰে
 নকৰা হুঁচুৰা অচিনাকী কথ বয়সীয়া সন্তানৰ মাতৃক তেওঁৰ বৰত
 বুজাই দিছে বুলি কথকিত কিবা এটা হ'ব তেওঁৰ বৰ বিপদ হ'ব।
 আমিনাক খুশিলে মাত্ৰ কৰ— “বাৰী, আপুনি চিন্তা নকৰিব, মোৰ
 একো হোৱা নাই। কেতিয়াবা গাটো অলপ বেয়া লাগে।”
 আমিনাই ‘বিবাহেই’ কৰাটো পাতলাৰ খোজে কাকতিৰ চিন্তা
 সিনাকৈই বেছি হৈ পৰে। তেওঁ চিন্তা কৰে কিন্তু কি কৰিব
 তাৰি নাপায়। এইদৰে ভাৰ চিন্তা কৰি থাকোঁতেই এদিন তেওঁৰ
 খুন্দালী ভিলোভমা তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিল। ভিলোভমা মইন্ত
 এগৰাকী খ্ৰীষ্টোণ বিশেষজ্ঞা ডাক্তৰ। তেওঁ ভিহিহিয়েক কাকতিৰ
 বা-বৰ লৰালৈ মইন্ত সময়ে আহে। আজি ভিলোভমা অহাড
 কাকতিয়ে যেন উপাহৰে পালে। ভিলোভমা তেওঁৰ ওচৰ পাওঁতেই
 কাকতিয়ে কলে— ‘তুমি আহি মোক এটা ডাঙৰ উপকাৰ কৰিল।’

—“কিনো হ’ল কণ্ঠকচোন ভিনদেউ।”

—“আমিনা নামৰ বাংলাদেশৰ পৰা ভাগি অহা ছোৱালী
 এজনী তাইৰ কেচুৱাটোৰ সৈতে ইয়াত আছেহি— তাইৰ কিবা
 অলপ অসুখ-বিসুখ আছে যেন পাইছো, কিন্তু মোক ক’বলৈ বেয়া
 পায় হ’বলা নকৰ। তাইক অকণমান চাই দিবাছোন।”

—“ভিনদেউ, আপুনি আকৌ এজনী গোটালেহি হ’বলা।
 আপোনাৰ ঘৰখন অমাখ আশ্ৰম পাতিছে নেকি? বাইদেউ
 থাকোঁতেই অমাখনী নিৰ্ৰলোক খুই-খুই ভাৰৰ দীৰ্ঘল কৰি
 তাইৰ ভালেকৈয়ে সংহাৰ কৰি এৰবলৈ উলিয়াই নিলে, কেচুৱাত
 মাৰিকক আমি ছটা খাল পচাই শুনাই অকিচৰ পিৰল কাম দি
 কুখুমাৰাৰ ছোৱালী শুকুৰীৰ লগত লগ লগাই দিলে। অ,
 ভিনদেউ, শুকুৰী ভালৈ আছেনে?”

—“ভালেই আছে ভিনু। তাই খুব ভালকৈ আছে। বিহুত

হুইটাই আহি মোক গামোচা এখন দি সেৱা এটাও জনাই গৈছেহি।
অ' ভাইব' কেচুৱাটোও এতিয়া হুহুৰীয়া হ'ল, সি থাকিব চেহেৰা-
টোকে লৈছে।"

"ভিনদেউ, মোৰ সিহঁতলৈ বৰ মনত পৰে। বিশেষকৈ
শুকুৰীৰ মাকভনীলৈ। ভেঁও গাঁৱৰে জীৱনী গাঁৱতে আৰু বয়স
গ'ল, লিখা পঢ়াও নাজানে। কিন্তু ভেঁওৰ কথা ধাঙা, ভাল-চলৰ
আমাতকৈ কোনো গুণেই নিম্বৰূপৰ মহুৰ; এসবাকী নাৰীৰ সকলো
গুণেই ভেঁওৰ গাত আছে। বাক ভিনদেউ হোৱালীজনীক মাতক
চোন, ভাইব নো কি হৈছে চাওঁ।" বহি থকাৰ পৰাই কাকতিয়ে
ভিতৰৰ দুৱাৰৰ ফালে চাই মাতিিলে,—

"আমিলা তুমি অকণমান এইফালে আহাছোন," ভিতৰৰ
পৰাই ভাই উত্তৰ দিলে— 'গৈছো দেউতা'।

জিলোসুতমাই অকণমান কোঁতুলেবে এইবাৰ লুখিলে "ভিনদেউ,
আমিলা নামটো সাৰাৰণতে কুহলমাৰ সকলৰ ছোৱালীৰহে নাম।"

"হয় ভিলু, কুহলমাৰ ছোৱালী।"

এনেতে আমিলাই টে এখনত ভালকৈ লগাই পৰাই একাশ
চাহ, এটা চানাব মিঠাই আৰু হুটামাৰ বিকুটৰ সৈতে ছোট এখন
জিলোসুতমাৰ সন্মুখত থৈ এটি বমজান ডকডক। ইয়াক পিছত
কাকতিয়ে এগিলিচ বেলৰ চৰ্বত আৰি দিলে। চাহ চৰ্বত খোৱা
হ'লত কাকতিয়ে ক'লে— 'ভিলু, এতিয়া তুমি আমিলাৰ সপত কমা-
বাৰ্তা হোৱা, পিছত লগ পাম' বুলি কাকতিয়ে বাহিৰলৈ ওলাই
যোৱা হুহুৰণৰ বন্ধ কৰি দি ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল।

জিলোসুতমাই আমিলাক লুখিলে, "এতিয়া কোৱাচোন,
তোৰাকলৈ কি ক'ব বিচুৰ হৈছে।" আমিলাই ব্যক্তৰূপে ক'ব নো
সকলো কথা ক'লে।

"বাক এতিয়া তুমি এই ভিতৰখনতে কলকলকৈ

কোরাচোন, 'মই অলপ পৰীক্ষা কৰি চাওঁ।' ইয়াৰ পিছত
তিলোত্তমাই খুব ভালকৈ সকলো পৰীক্ষা কৰি ক'লে— এতিয়া উঠা।

আমিনা উঠি বহিল।

এতিয়া কোরাচোন, তোমাৰ কেচুৱাটো হোৱা কিমান দিন
হ'ল ?

আমি দুবছৰ।

তোমাৰ মাহেকীয়া ঠিক মতে হৈ আছেনে ?

মাত্ৰ সময়ে অলপ বিজুতি হয়।

তোমাৰ এই সন্তানটি হোৱাৰ আগে পিছে কিবা অশুভ
বিশুখ হৈছিল নেকি ? যদি হৈছিল কি হৈছিল ?

আমিনাই এনেকুৱাবোৰ প্রশ্নৰ সম্বন্ধীয় হ'ব লাগিব বুলি
ভাবিব পৰা নাছিল। ডাক্তৰ তিলোত্তমায়ো পৰীক্ষা কৰি চাই
আমিনা যে কেতিয়াও সন্তানৰ মাতৃ হোৱা নাই সেই কথা ধৰিব
পাৰিছিল। ডাক্তৰৰ প্রশ্ন শুনি আমিনাৰ মুখৰ মাত হেৰাল।
তিলোত্তমাই পুনৰ ক'লে— “ডাক্তৰৰ ওচৰত বোগীয়ে কোনো কথা
গোপনে ৰাখিব আপায়, সকলো কথা খুলি নকলে চিকিৎসাবো
খিজাট ঘটিব পাৰে। বিপদো হ'ব পাৰে।”

আমিনাই অলপ সংকোচ কৰি কলে, - “মই আপোনাক সকলো
কথা কও বাক, আপুনি কিন্তু কাকো নক'ব।” তিলোত্তমাই উত্তৰ
দিলে— “এজন বোগীৰ কথা আৰু এজনক কোৱাটো চিকিৎসা শাস্ত্ৰৰ
পৰিপন্থী। কোনো ডাক্তৰেই এজন বোগীৰ কথা আনক কেতিয়াও
নকয়, কোৱাটো অন্যায়।” এইদৰে কৈয়েই তিলোত্তমাই তেওঁৰ প্রশ্ন
হাত আমিনাৰ কান্ধৰ ওপৰত থৈ মৰমেৰে স্মিলিলে— “চোৱা আমিনা,
মই তোমাৰ নিজৰ বাইদেউক বয়সৰ। তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী আশ্ৰয়-
দাতা কাকতি মোৰ নিজৰ ভিন্নদেউ। মোৰ আগত কোনো কথা
গোপনে ৰাখাৰি খোলা-খুলিকৈ কোৱা।”

সকলো মৰম চেমেহৰ পৰা বঞ্চিত হৈ ভাগি অহা আমিৰাই
জিলোন্তমাৰ মৰম আৰু আদৰ পাই চকুৰ পাখী বোথ কৰিব
নোৱাৰিলে। ইয়াকে দেখি জিলোন্তমাই সান্তনা দি ক'লে, “তোমাৰ
বয়সৰ ছোৱালী এজনীয়ে নিজ দেশ এৰি স্বজন পৰিত্যক্ত এৰি পৰ
দেশত আহি পৰম আশ্ৰয়ত দিন কটাব লগা হোৱাৰি কাৰণে
তোমাৰ মৰম অৱস্থা কেনেকুৱা হ'ব পাৰে— মই ভালকৈ বুজিব
পাৰিছো। ভিন্নদেশত এজন উদাৰ মৰম জননী-পুতী লোক।
এখেতৰ লগত থাকিলে তোমাৰ কোনো চিন্তা নাই। মইও
ভিন্নদেশৰ ধৰ্মবটো লওঁ বুলিয়ে ইয়াত সোমাইছিলো। চিন্তা
নকৰিবা মোক এতিয়া কোৱা। তোমাৰ বিয়া হৈছিল নে নাই?”

—“আজ্ঞাব গুচবত হৈছিল।”

—“বানে?”

বস্তেক বৈ আমিৰাই ক'লে—“কিবোজ ইচলাম নামৰ এজন
ডেকা ইজিৰিয়াৰে মোক আলোন্তন দেখুৱাই বিয়া কৰাম বুলি কথা
দিছিল। ভেতিয়া মই কলেজীয়া ছাত্ৰী। মইও খোদাৰ আগত
ভেঙক বিয়া কৰাবলৈ বাৰী হৈছিলো। কিন্তু পিছত ভেঙে মোক
অভাৱণা কৰিলে। আমাৰকৈ বহুত বৰী মাহুৰ এজনৰ-ছোৱালী
মোৰেই বাকী মেহেকৰিছোক বিয়া কৰালে; মোৰ বিয়া নহল।

—“ভেঙে এতিয়া কোৱা, তোমাৰ লগত অনা কেচুৱাটো
কাৰ সন্তান? ভূমি চুৰ কৰি আনিছা নেকি?” আমিৰাই
জিলোন্তমাৰ এই কথাৰাৰ শুনি কম হুণ্ডিত হ'ল। তাই বৰ চুৰ
মনেৰে ক'লে,—“মই কেচুৱাটো চুৰ কৰি অনা নাই। জীৱনত
আজিলৈকে এটা পইচাও কাৰো পৰা চুৰ কৰি পোৱা নাই। মোৰ
একুত অৱস্থা বুজি মোক চুৰ কৰাৰ ধৰ্মনাশৰ জাগী কৰাত মই
অস্বস্ত কৰা চুৰ পাইছো। আইকেউ, কিন্তু মই, আজি বুজিব
পাৰিছো মই বি অৱস্থাত পৰিছো এইদৰে চম লাগি কাৰেই নাই

জীৱাই থাকিব, জাগিব। কিন্তু কাৰ কাৰণে জীৱাই, আহো কোনে
জীৱিব ? কোনে বুজিব !! মোৰ সোনটো বুকুত সৰুকা হলে
কেতিয়াবাই নদীত জাপ দি মৰিগম্বো হেজেন। কথাখিনি কহেই
জাইব হই চকু চকুৰ পানীৰে চলচলীয়া হৈ পৰিল। জাইক চুৰ
কৰি অলপ হুলি কথামাৰ বপকৰে, কৈ পেলোৱা ভিলোভমায়ে
মনতে ধৰ বেয়া পালে।

—“আমিৱা ‘হুৱি’ শব্দটো মই ক’ব বেলাগিছিল, মোৰ ভুল
হৈছে। মই মাত্ৰ, জানিকিলে ইচ্ছা কৰিছিলো কেচুৱাটো ভূমি
কেবলৈ পালো ? বাক, আৰু বেজাৰ মকৰিবা, এতিয়া আচল
কথাটো কোৱাছোন।” চকু পানী মচি মচি আমিৱাই ক’লে - ‘বাইদেউ
মই সকলো কথা ক’ম। আপুনি খং নকৰিব।’ জাই কৈ গ’ল—
“পাকিস্থানী সৈন্যই এদিন আমাৰ গাওঁখন আশুৰি ধৰিলে— ঘৰ
ঘৰাৰ বিলাক জুই লগাই দিলে— বহুত মতা মানুহ মাৰিলে—
জিৰোতা মানুহ বহুতকৈ ধৰি লৈ গ’ল। আমি কেইজনীমান
সেইদিনা অন্য এখন গাৱৰ এটা উৎসৱলৈ গৈছিলো। আমাৰ
গাৱত এই বিশবৰ্ষৰ কথা শুনি আমি কিছুমানে নিজ গাৱলৈ
উভতি নৈম হাবিয়ে বৰকীয়ে পলাই গুই দেশলৈ আহিবলৈ যত্ন
কৰিলো। জাপৰ ভয়ত কেবালো জেৰাই-নৈ একেলগ কাপোৰকে
শিলি আমি আহিব লগাত পৰিছিলো। মোৰ লগত এই কেচুৱাটো
লৈ মাক মোৰ বাছনী কেহেকনিচ্ছাও আছিল। আমি জুৱাকনী
বহুতৰ কাট কট কৰি খোজ কাটি অহোতে খুব ভাগৰি পৰিছিলো।
সেই কাৰণে এই কেচুৱাটো কেতিয়াবা জাইব কোলাত আৰু
কেতিয়াবা মোৰ কোলাত কৈ আহি আছিলো। বিৰোধ ইছলামক
জোৰ পৰা কাটি দি কেহেনে ক্ৰিয় পতাত তাইব এতি মি হিন্দো
বিধে আৰু হুণাব তাৰে মোৰ অন্তৰ খাণ্ডৰি ধৰিছিল। এই
কথা শিলন্ত পৰি জাইব এতি মোৰ সেই ভাত কেহোজ হৈ”

পৰিল। বিশেষকৈ ভাইৰ মৰম লগা কোলাৰ কেচুৱাটোৰ প্ৰাণ
 ৰক্ষাৰ কাৰণে। কিন্তু এনেকৈ আহি থাকোতে থাকোতে আমি এই
 দেশ পোৱাৰ কিছু আগতে হঠাতে এখন ডাঙৰ মিলিটেৰী গাড়ীত
 আহি কিছুমান পাকিস্তানী সৈন্যই আমাক আগুৰি ধৰিলে। আমি
 পলাই সাৰিবৰ ভেটিয়া কোনো উপায় নাছিল। উন্নত কেইটামান
 সৈনিকে গাড়ীৰ পৰা জপিয়াই প্ৰথমে আমাৰ লগৰ আটাইকেইজনী
 গাভৰু ছোৱালীকে কাপোৰ কানি টানি চুলিত ধৰি জোৰকৈ
 চোচোবাই নিয়াদি নি সিহঁতৰ গাড়ীত তুলি ল'লে। মোৰ বন্ধু
 মেহেৰকো গাভৰু বুলি সিহঁতৰ লগত লৈ গ'ল। কোলাত বোধকৰো
 কেচুৱা থকা দেখি মোলৈ চকু নিদি আৰু বোধকৰো গাড়ীতো
 ঠাই নোহোৱা হ'লত মোৰ দৰে লগত কেচুৱা থকা আন
 কেইজনীমানকো এৰি থৈ সিহঁতক লৈ যাবলৈ ওলাল। মেহেৰে
 'বাবা' 'বাবা' বুলি এই কেচুৱাটোলৈ চাই অতি কাতৰ ভাবে
 চিঞৰোঁতে ভাইক নিষ্ঠুৰ ভাৱে এটা চৰ মাৰি গাড়ীৰ ভিতৰলৈ
 সিহঁতে তেঁলি সূমুৱাই নিয়া দেখিলো। সিহঁতক গাড়ীত ভৰাই লৈ
 অটুহাস্য কৰি সেই পাৰঙহঁত আঁতৰি গ'ল। ইয়াৰ পিচত মেহেৰ-
 ইন্তৰ কি গতি হ'ল ক'লৈ গ'ল আজিও একো ক'ব নোৱাৰো।

“তাৰ পাছত তুমি ক'লৈ গলা?”

“আমি কোনো ৰকমে আহি কুছিয়াৰা নদীৰ পাৰৰ শৰনাৰ্থী
 শিবিৰত আশ্ৰয় ল'লোহি।”

—“মই বুজিছো তুমি সন্তানৰ মাতৃ হোৱা বাই, ভেঙে
 ভেটিয়া স্তনপায়ী এই শিশুটি কেনেকৈ জীয়াই ৰাখিছিল?”

—আমিনা নিমাত।

—“কোৱা মোকোৱা কিয়?”

—“শিবিৰত কেবা গৰাকীও নিজৰ সন্তান হেৰুৱাই অহা
 ভিৰোতা আছিল। তেওঁবিলাকৰ বুকুত মই এই কেচুৱাটো এৰি

বৈছিলো,— বান্ধা কৌশলৰে মোৰ দৈহিক অৱস্থাৰ কথা লুকুৱাই ৰাখিছিলো আৰু মোৰ সোণটো এইদৰেই জীয়াই আছিল। এনেতে ভিতৰত কেচুৱাটোৰ কান্দোন শুনি আমি নাই ক'লে—

“বাইদেউ, সোণটোৰ গাখীৰ খাবৰ হ'ল। মই অকণমান আহো, খন্তেক আপুনি বহক, মোৰ বাবে বা কি ঔষধ পাতি দিয়ে ?”

ডাক্তৰ ভিলোন্তমাই কলে, “তুমি একো চিন্তা নকৰিবা। তোমাৰ বিশেষ একো হোৱা নাই, মাত্ৰ মনটো অলপ আৱন্দময় কৰি ৰাখিবলৈ যত্ন কৰিবা। বাক এতিয়া তুমি যোৱা। ভিনদেউক পঠাই দিয়াগৈচোন।”

“নমস্কাৰ বাইদেউ। বহুত ধন্যবাদ।”

—“নমস্কাৰ”

কাকতি ওলাই আহিল।

—“কি পালি ভিলু ?”

—“ভিনদেউ, আপুনি একো চিন্তা নকৰিব। আমি নাই একো হোৱা নাই। মাত্ৰ তাইৰ কিছু মানসিক চিন্তা হৈছে, লগতে পুষ্টিহীনতাত ভুগিছে। মই এটা দৰৱ আৰু এটা টনিক লিখি দিছো— এই কেইটা অৱশ্যে অলপ দামী। মোৰ হাতত চেম্পাল হিচাবে পোৱা এই দুয়োটাই আছে। ধুনক পঠাই দিব মই তাৰ হাততে দি পঠাম। কিম্বিৰ নালাগে। ভিনদেউ, আমি নাকতিয়াও মাতৃ হোৱা নাই আৰু বৰ্ত্তমান তাই সম্ভাৱ সম্ভবাও নহয়। তাইৰ লগত অবা কেচুৱাটো ভোলনীয়াহে। নিজৰ বহন— তাইৰ বান্ধৱীৰ হে সম্ভাৱ।”

ডাক্তৰ ত্ৰিমতী মহন্তৰ কথা শুনি কাকতি নিশ্চিন্ত হ'ল।

—“আপুনি এতিয়া কেনে আছে ভিনদেউ ?”

“মই ভালৈই আছো, বাতিপুৰা আৰু আবেলি অকণমান

খোজো কাটিব পাৰিছে।

তথাপি আপুনি মই কোৱা ভিটামিন পিল কেইটা নিয়মী-
য়াকৈ খাই থাকিব। এই বয়সত আহাৰৰ বাহিৰেও এটা ভিটামিন
খাই থকা ভাল। এতিয়া মই আহোঁহে।”

“বাক শোৱা, মাজে মাজে আহি থাকিব। দেই। দৰকাৰ
হলে কিবা এটা জনাবলৈকো আজি কালি প্ৰায়েই ফোনটোও
ৰেয়া হৈ থাকে।”

—“আজি কালিনো ফোনৰ কথা কি কৰ ভিনদেশে।”
এজন ছটিঅ'লজিষ্টে টেলিফোনৰ ব্যাখ্যা দি কৈছে — ডি টেলিফোন
ইজ্ দি গ্ৰেটেষ্ট নুইচেঞ্চ এমং কন্‌ভিনিযেঞ্চ এণ্ড ডি গ্ৰেটেষ্ট
কন্‌ভিনিযেঞ্চ এমং নুইচেঞ্চ।” (The Telephone is the
greatest nuisance among convenience and the
greatest convenience among nuisance)

“তুমি ঠিক কথাবোৰকৈ কৈছা ভিনু-” বুলি কাকভিয়ে
এটা খোলা হাঁহি মাৰিলে। ভিলোভমায়ে হাঁহি মুখেৰে বিদায়
ললে।

ষষ্ঠ অধ্যায়

সেইদিনা দেওবাৰ। কাকভিয়ে ঘৰৰ আগৰ মুকলি ঠাই
খিনিতৈ চকী এখনত বহি দূৰৰ কেনে ফোটোকাৰে বাতি অহা
তুচ্ছপুত্ৰলৈ চাই চাই কিবা চিন্তাত যেন মগ্ন। বৰনৌখনত হুঁমুক
ঠানাক মাতেৰে আমিনাৰ কেচুৱাটো এখোজ-দুখোজকৈ খোজ কাটি
আকৌ কেতিয়াবা পৰি থৰিও ওমলি আহে। আমিনাই তাকে
লক্ষ্য কৰি যেন কিবা এটা মনৰ তৃপ্তিত বস্ত্ৰকৰ কাৰণে হলেও
ভাইৰ দুখ বেদনাৰ কথাবোৰ পাহৰি গৈছে। ঘৰৰ কেচুৱা কাট

কাৰখানাবোৰ কাকতিৰো দেখুৱাবলৈ আমিনাই মাত লগালে—

“চাওঁকচোন দেউতা; ধনটোৱে কি কৰিছে।”

তাকে চাই কাকতিৰ চিন্তাস্থিত মনটোৱেও যেন অকণমান আনন্দ পালে। ঠিক এনে সময়তেই নাজিমা আহি ওলালহি। পৰিপাটিকৈ আৰু মাজিত ভাৱে সাজ পাৰ বৰা মহিলা গৰাকীক দেখি আমিনাই কেচুৱাটো কোলাতলৈ একাষলৈ আঁতৰি গ'ল।

“বৰদেউতা, কি কৰিছে?” বুলি নাজিমাই কাকতি বহি থকা ঠাইতে থিয় দিলেহি।

“অ, আহা নাজিমা, ভিতৰলৈকে ব'লা। আজি হুদিনমানৰ পৰা মই তোমাৰ কথা ভাবিয়ে আছিলো।”

হুয়ো ভিতৰত বহিলগৈ। কাকতিয়ে খানবাহাদুৰ আৰু বেগমৰ খা-খবৰ ললে। নাজিমায়ো মাক দেউতাকৰ সকলো খবৰ বাতৰি কাকতিক দিলে আৰু সুধিলে—

“বৰদেউতা, আপুনি দেখোন আমাৰ ভালৈ বহুত দিন যোৱা নাই। আপুনি ওপৰ-আসামৰ পৰা বিহুত ফুৰি অহাৰ খবৰ বাবাই পাইছে— আপুনি আমাৰ ঘৰলৈ নোযোৱাত কিবা অসুখ বিন্ধুখেই হৈছে বুলি মোক আজি খবৰ লবলৈ বাবাই পঠিয়াই দিলে।”

“নাই আই, মই ভালেই আছো। কিন্তু এটা নতুন চিন্তাতহে মই অলপ ঘূৰা-ফুৰা কৰিব লগীয়া হৈছে।”—খিৰিকী খনৰ বাহিৰ ফালে বৈ থকা আমিনাৰ কাকতিৰ কথা শুনি মনটো বৰ গৰু হৈ পৰিল—ভাবিলে মোৰ যি হৈছে হঠক, কিন্তু মোৰ লগতে এই সদাশয় বুঢ়া মানুহজনৰ মই চিন্তাৰ কাৰণ হোৱাটো বৰ হৃৎক কথা। কাকতিৰ কোনো মাইকী মানুহ নথকা স্বৰূপত হঠাতে এটি কেচুৱাৰে সৈতে এজনী গাভৰু হোৱালী দেখি ভেঙেনো কোন জানিবলৈ নাজিমাৰ মনটো লক্-লকাই আছিল।

বুদ্ধিমতী নাজিমাই অনুবিধা পাই এইবাব কলে—

“আপোনাৰ নতুন চিন্তাৰ কাৰণ এই মানুহ গৰাকীয়েই নেকি ?” বহা কোঠাৰ খিৰিকীখনৰ বাহিৰত বৈ কোত্থলৈকে তেওঁলোকৰ কথা শুনি থাকোতেই আমিলাই লক্ষ্য কৰিছিল নাজিমাৰ কপালত সেন্দূৰৰ ফোট নাছিল তেওঁ নিশ্চয় হিন্দু মানুহ নহয়।

কাকতিয়ে কলে— “হয় আই, তুমি ঠিকেই ধৰিছা, ভগৱানে কি ইচ্ছা কৰি এই দুৰ্ভাগীয়া ছোৱালীটি মোৰ ওচৰলৈ পঠিয়াইছে নাজানো। কিন্তু মই এতিয়া তাইক কি কৰো ? বাক নাজিমা, তোমাৰ স্কুলখন কেনে চলিছে ?”

—‘ ভালেই চলিছে ল’ৰা-ছোৱালীও দিনে দিনে বাঢ়ি গৈছে। আজি কালি সকলোৱে ইংলিছ মিডিয়মৰ স্কুলতহে ল’ৰা-ছোৱালী পঢ়াবলৈ ভাল পায়। মই শিক্ষয়িত্ৰীৰ অভাৱতহে অলপ ল’ৰা-ছোৱালী লোৱাটো কমাৰ লগা হৈছে। সিদিনা এলিজা বাইদেউৰ ছোৱালীজনী স্কুলত ল’ব নোৱাৰাত বাইদেউৱে মোক বেয়াই পাইছে। ইফালে নতুনকৈ এম, এ পাছ কৰা ছোৱালীবোৰ আছে। মই লওঁ কিন্তু দুই তিনিমাহ কাম কৰিয়ে সিহঁত গুচি যায়। ইফালে মোৰ পানী কেচুৱা ছোৱালীজনীক লৈ বৰ অনুবিধাত পৰো। মায়ে তাইৰ অলপ তদাৰক কৰিবৰ কাৰণে বুঢ়ী মানুহ এজনী পোৱাতহে কোনো বকমে স্কুলখন চলাই আছো।”

‘ মিচ হিচাবে বি এ, এম এ পাছ কৰা ছোৱালীক তুমি স্কুলত লোৱা হ’বলা ?’

“হয়।”

“মোৰ হাতত এজনী ছোৱালী আছে। নাম আমিলা খাটুন। পঢ়া-শুনাত বৰ চোকা ছোৱালী মেট্ৰিক আৰু আই এ প্ৰথম বিভাগত পাছ কৰিছে কিন্তু দৈৰ্ঘ্যবিশাকত বি, এ পঢ়ি থাকোতেই পঢ়া শুনা শেষ কৰিব লগা হ’ল।”

“বয়স কিমান বাক ?”

“কিমান হ’ব আৰু বিশ-বাইশ হয়তো হৈছে। তাইৰ এতিয়াও অন্তঃস্তম্ভ বি, এ টো পাছ কৰাৰ ইচ্ছা।”

“কামত সোমাই লৈয়ে যদি বি, এ টো পাছ কৰিব পাৰে তেতিয়া হলে মই নিগাজী কৈ ৰাখিব পাৰিম। ছোৱালীজনীক বাক মোৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিবছোন। মই কথা-বাৰ্তা পাতি চাম। কিছুদিন কাম কৰিবতো।”

“ভগ্নিনীয়া হৈ অহা ছোৱালী, কাম পালে আৰু নেৰে। কিন্তু তাইৰ মাতৃ ভাষা বঙ্গালীহে।”

নাজিমাই ক’লে— “মোৰ স্কুলৰ এগৰাকী শিক্ষয়িত্ৰী গোৱাল-পাৰাৰ এটি বঙ্গালী পৰিয়ালৰ। আমাৰ স্কুলৰ শিক্ষাৰ মাধ্যম ইংৰাজীহে, গতিকে ইংৰাজীত বুৎপত্তি থাকিলেই হ’ব।”

কাকতি ভিতৰলৈ উঠি গৈ আমিনাক নাজিমাৰ লগত চিনাকী কৰি দিব বুলি মাতি আহিল।

আমিনাই আলহীৰ কাৰণে চাহ কৰি ইতিমধ্যে নিজ হাতেৰে ভৈয়াৰ কৰা অলপ ধোৱা বস্ত্ৰ লৈ নাজিমা আৰু কাকতিৰ সন্মুখৰ টেবুলত থৈ নাজিমাক বিনত্ৰভাৱে এটি নমস্কাৰ জনালে। নাজিমাই প্ৰতি নমস্কাৰ জনাই— “ক’তা, আপোনাৰ কাৰণে নানিলে ?” বুলি সৌজন্যতাবে প্ৰশ্ন কৰিলে।

আমিনাই— “মই এইমাত্ৰ খাইছো, আপোনালোকে খাওঁক” বুলি কাষৰ চকী এখনতে বহিল।

নাজিমাই আমিনাক দেখিয়েই বুজিব পাৰিলে ভেঙে আহিয়েই কেচুৱাটোৰ সৈতে দেখা মানুহ গৰাকীয়েই আমিনা। এতিয়া মাত্ৰ ভেঙে পিন্ধা শাৰীখন বদলি কৰি আহিছে। তাইৰ পিন্ধা উৰা; আঙুৰ আৰু মাতৃ কথাৰ পৰা নাজিমাই ধাৰণা কৰিব পাৰিলে আমিনা নিশ্চয় কোৰো ডাঙৰ ঘৰৰ ছোৱালী।

নাৰ্জিমা কাকতিৰ বন্ধু খানবাহাৰুৰ বৰ জীয়ৰী। এম, এ পাছ কৰি দিছে এখন স্কুল প্ৰতিষ্ঠা কৰি তাৰ অধ্যক্ষা হিচাবে কাম চলাই আছে। নাৰ্জিমাৰ লগত আমিনাক কাকতিয়ে চিনাকী কৰি দিলে। নাৰ্জিমা আৰু আমিনাই দুয়ো-দুয়োকে বৰাবৰ ভাৱে সজ্ঞাষণ জনালে আৰু কথা প্ৰসঙ্গতে আমিনাৰ যে এটি সন্তান আছে তাকো ক'লে।

নাৰ্জিমাই ক'লে— “কাকতি বৰদেউতাই আপুনি স্কুলত কাম পালে কৰিব বুলি কৈছে। কিন্তু কাম কৰিবলৈ হলে অসুস্থ বি, এ টো পাছ কৰিব লাগিব। এয়ে স্কুলৰ নিয়ম। আপুনি নিশ্চয় বি, এ পাছ কৰিব পাৰিব; তেতিয়ালৈকে আপুনি অস্থায়ী ভাৱে কাম কৰক। বৰদেউতাই কৈছে আপুনি কাম পালেই বেগেতে আভৰি নাযায়। মই বৰ দেউতাৰ কথা মতে আপোনাক সহায় কৰিবলৈ ওলাইছো। আপুনিও মোৰ লগতে নিজৰ অনুষ্ঠান বুলি নিশ্চয় সহায় কৰিব বুলি আশা কৰিছো।”

নাৰ্জিমাৰ কথাৰ পৰা অকণমান সকাহ পাই আমিনাই এইবাৰ ক'লে—

“বাইদেউ, মোক যদি কামটো দিয়ে, মই কৃতজ্ঞ হ'ম— মই বি, এ পাছ কৰিব পাৰিম আৰু কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে মই আপোনাৰ ওচৰৰ পৰা আটুৰি কেতিয়াও নাহওঁ। ইয়াকে নকৰিলে কাকতি বাবাই মোৰ কাৰণে যিখিনি কৰিছে আৰু যিখিনি কৰিবলৈ ওলাইছে— বিশ্বাস ভঙ্গৰ অপৰাধত অপৰাধী হ'ব লাগিব।”

“মই আপোনাৰ কথা শুনি বৰ ভাল পালো খাটুৰ।”

আমিনাই অলপ সময় মাটিলৈ চাই নিমাত হৈ ব'ল।

“আকৌ কি ভাবিছে?”

“স্কুলত কাম কৰিলে কেচুৱাটোক লৈ স্কুলৰ ওচৰতে ক'বৰাত

ধাৰিব লাগিব— ক'বাত এতিয়া ভাৰা ঘৰ পাম জানো ? মই যে অকলশৰীয়া হৈ ধাৰিব লাগিব... .. ।”

নাজিমায়ে ক'লে— “বাক আমি সেই বিষয়ে কিবা এটা কৰি দিয়— চিন্তা নকৰিব ।”

“বৰদেউতা, মই এতিয়া উঠো । আপুনি পিছে আমাৰ ভালৈ কেতিয়া যাব ?”

“মই পৰহিলৈ আবেলি মানে এপাক মাৰিম বাক ।”

“বাবাই বৰ ভাল পাব বৰদেউতা” বুলি কৈ আমিনাৰ বাহুত হাতখন দি আদৰ কৰি নাজিমা গলগৈ ।

সপ্তম অধ্যায়

এদিন আবেলি পৰত খানবাহাদুৰ আৰু চাহেব বেগমে ঘৰৰ আগফালৰ বাৰাণ্ডাত বহি কথা পাতি আছে । খানবাহাদুৰে হঠাতে ক'লে—

“চোৱাচোন, ইমান ফেনে-ফোটোকাৰে ওফন্দি থকা ব্ৰহ্মপুত্ৰ বন এতিয়া কেনেকৈ শুকাই তৰাং হৈ পৰিল । গোটেইখন বালিময় হ'ল । পানীৰে উপচি থকা উৰ্বৰশীৰ ওচৰলৈকে পানী প্ৰায় নায়েই ।”

ভূমুনিয়াৰ এটা কাটি বেগমে ক'লে, “কি কৰিব এয়ে প্ৰকৃতিৰ লীলা । আমিওটো এদিন এনেকৈয়ে শুকাই ধীনা হৈ নাইকীয়া হৈ যাম ।”

বেগমৰ কথা শুনি খানবাহাদুৰে ক'লে— “ভূমি সদায় কিবা এটা কথা ওলালেই নিজৰ গালৈ কিয় টানি নিয়া ?”

বেগমে টপৰাই উত্তৰ দিলে,—

“আপুনিবোৰ হোৱাই নোহোৱাই এই অমঙ্গলীয়া কথাবোৰ

কিয় উলিয়াই থাকে ? খোদাই যি কেইদিন জীয়াই বাখে সেই কেইদিনহে আমি থাকিব পাৰিম । আৰু শুনক, আমাৰ জীৱনটো আৰু দুদিনমান দীঘলীয়া কৰাটোতকৈ জীয়াই থকা দিনকেইটা আনন্দ আৰু সজীৱ কৰি বৰাটোহে আচল কথা ।”

বেগমৰ মুখত এই কথা শুনি খানবাহাদুৰে তেওঁৰ মুখলৈ চাই উৰষ লাগিল আৰু ক'লে—

“তুমিনো এইবিলাক কথা ক'ন্ত পালা ।”

“আপুনিৰে এদিন কোনোবা এজন এলেক্সিট কেৰেল (Alexis Carrel) নামৰ বিজ্ঞ লোকৰ উক্তি বুলি মোক কৈছিল মইয় ।”

“তোমাৰ ইমান কথা মনত আছে ?”

“মুকুতা পণ্ডিতে সৰুতে পঢ়োৱা এযাৰ কথা মোৰ এতিয়াও মনত আছে শুনকচোন—

‘ভাল কথা আজি পাঠ হল শেষ,

এতিয়া ওচৰ চাপি শুনা উপদেশ ।

যিখিনি পঢ়িছা তুমি মনত ৰাখিবা,

সদায় মনত ৰাখি জীৱন গঢ়িবা ।”

এনেকুৱা ভাল ভাল কথাবিলাক এতিয়াও আমাৰ মনত আছে । আজিকালি এইযোৰ কথা স্কুলত ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকক নিশিকাব কিয় ?”

খানবাহাদুৰে হাঁহি মাৰি ক'লে—

“সচাই, এই কথাবিলাক বৰ সুন্দৰ আছিল । কিন্তু এতিয়া সেই বামো নাই, অৰোধ্যাও নাই—মই কিবো ক'ব । বাক এতিয়া বই মোৰ মনলৈ অহা এটা কথা ক'ব । এদিনতো আমি এই সংসাৰ এৰি বাবই লাগিব । এতিয়া কোৱাচোন চাহেব, অৱলাৰ দ্বিগুণ কি চিন্তা কৰিলা ?”

“কিনো কম, মই তাইক এদিন বিয়াৰ কথা উলিয়াইছিলো কিন্তু তাই বিয়াৰ নামেই লুপ্তনে।”

খানবাহাদুৰে ক’লে,—

“মাক দেউতাক নাইকিয়া বাগানৰ বনুৱাৰ ছোৱালী তাই। ইয়াতে তাইক নিজৰ ছোৱালীৰ দৰে ডাঙৰ দীঘল কৰিলো। তাইক এটা সংস্থান কৰি দিয়াটো আমাৰ ডাঙৰ কৰ্ত্তব্য। তাইৰ ভৱিষ্যতটো আমাৰ অবিহনে কি হ’ব?”

“আপুনি বাক চিন্তা নকৰিব। আগ্ৰাৰ কুণাত তাইৰ ভৱিষ্যত ভালৈই হ’ব। এনেতে নাজিমা আহি পিয়লা এটাত কিবা অকণমাণ দেউতাকৰ হাতত দি ক’লে,—

“বাবা, এইকণ বাবৰি কৰিছিলোঁ। খাওঁকচোন।”

খানবাহাদুৰৰ বাবৰি খোৱাটো এটা বৰ চৰ্খ। জীয়েক নাজিমাই ভালদৰে জানে। পিয়লাটো হাতত নৈয়ে—

“তুমিও জানো অকণ মান নোখোৱা” বুলি বেগমলৈ চালে। নাজিমাই ক’লে—

“মায়ে ময়ে পিছত একেলগে খাম। আপুনি খাওঁকচোন।”

খানবাহাদুৰৰ ডাঙৰ ঘৰটোৰ ওপৰ ভলাৰ চাৰিটা কোঠা নাজিমাক এৰি দিছে তাইৰ সৰু পৰিয়ালটো তাতে থাকে।

“পিছে বাবা, মই আপোনাক এটা কথা ক’ব খুজিছোঁ।” ডাঙৰ জীয়েক নাজিমাক খানবাহাদুৰে বৰ মৰম কৰে। তাইৰ গিৰিয়েক খুৰছেদইতৰ গুৱাহাটীৰ ছয় মাইলত নিজৰ ঘৰ আছে যদিও মৰমতে দেউতাকে নিজৰ ঘৰৰ এক অংশ দি তাইক ৰাখিছে। অৱশ্যে সিহঁতৰ থকা-মেলা, খোৱা-বোৱা সকলো বেলেগ তথাপি কি হ’ব! কিবা এটা ভাল বস্তু বাঞ্ছিলে মাকেও জীয়েকক অকণমান নিদিয়াই নেখায়। জীয়েকেও মাক দেউতাকক নিদিয়াটক ঠায়ে নোৱাৰে। ইয়াকে দেখি খুৰছেদে কয়—

“যদি এবেকৈয়ে চলা, কেৱল ভাত মুঠিৰ বাবে হুটা চকনো কৈল।” কিন্তু ধুবছেদ বৰ অমায়িক মানুহ নিজে কিবা এটা ভাল খোৱা বস্তু কিনিিলে সি শাহু-শহুৰাইডকো দিয়ে আনকি কেতিয়াবা নিজৰ ভাগৰ খালখন দাঙি আনি আজি বাবাৰ লগতে খাওঁ বুলি একেলগে খাবলৈ বহেহি। সি যেন খানবাহাদুৰৰ একেধাৰেই নিজৰ ল’ৰা। খানবাহাদুৰেও এই বিলাক কথা ধুব ভাল পায় কিয়নো তেওঁৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ বাহাকল সদায় বেলতলাৰ ঘৰতহে থাকে।

বাবৰি কণ খাই উঠাৰ পিছতে নাজিমাই ক’লে—

“ভালেই হৈছে, বাবা মা দুয়োকো একেলগে পাইছো, কথা এটা কওঁ।”

মাক বেগমলৈ চাই খানবাহাদুৰে ক’লে,

“কোৱা কি ক’ব খুজিছা ?

“বাবা, মোৰ স্কুলত বিশেষ দৰকাৰ কাৰণে এগৰাকী নতুন মিচ লৰ খুজিছো। তেওঁৰ এটি তিনিবছৰীয়া সন্তান আছে লগত কোনো নাই। তেওঁক হেনো থাকিবলৈ এটা ঘৰ দিব লাগিব।”

“লগত কোনো নাই ? তেওঁ ক’ব মানুহ ?” খানবাহাদুৰে সুধিলে।

“তেওঁ বাংলাদেশৰ পৰা অহা ভগনীয়া, নাম আমিনা খাটুন।”

“তেওঁক ক’ত পোলা ?”

“বৰ্তমান আমাৰ বৰদেউতা কাকতিৰ ঘৰতে আশ্ৰয় লৈ আছে। ঘৰ এটা দিব পাবিলে আমাৰ স্কুলত কাম কৰিব। মেট্ৰিক, আই, এ, আদি পৰীক্ষা স্বৰ্ণ ভাল দৰে কাষ্ট্ৰ ডিভিডনত পাছ কৰা। দেখাই-শুধাই কথাই-বাৰ্তাই ভদ্ৰ পৰিয়ালৰ যেন লাগে।”

“বাক নাজিমা, মই ভাবি চাওঁ, কাকতিকো লগ বোৱা।”

অষ্টম অধ্যায়

ধানবাহাহৰৰ হুমহলীয়া ঘৰটোৰ কাষতে বৰ পুতেক বাহা-
কলে নিজাকৈ এটা আসাম টাইপৰ পকা ঘৰ সাজি থৈছিল। তাত
কম ভিনিটা। লাইট পানী সকলো ব্যৱস্থা আছে। বাহাকল
বেলতলাত থকা কাৰণে সি এটা কোঠাত তাৰ সাজতীয়া সম্বল
কিছুমান কিতাপ কাগজ, দুই এপদ সাজ-সৰঞ্জাম গোটাই তলা
মাৰি থয়। ধানবাহাহৰৰ ঘৰৰ সকলোৱে আলোচনা কৰি আমি-
নাক তাৰ দুটা কমেও থাকিবলৈ দিয়াটোকে ঠিক কৰিলে।

—আমিনা সেইদিনা তাইক থাকিবলৈ দিয়া ঘৰটোলৈ যাব
তাইৰ মনটোত অলপ চিন্তা তাইৰ হাতত বিশেষ পইচা-পাতিও
নাই। তাই গৈ চলিবৰ কাৰণে দুই-এটা বাচন-বৰ্ত্তন কিনিব
লাগিব। মাটিত হলেও বিচনা এখনো লাগিব। এতিয়া কি কৰে।
উপায় নাপায় বহা কোঠাৰ চকী এখনতে বহি থকা কাকতিৰ
ওচৰতে থিয় হ'লগৈ। কাকতিয়ে মাত লগালে— “কি ভাত
হলেই নেকি? অলপ আগতেহে চাহটোপা খাইছো।”

—“নহয় বাবা, মই ভাত খাবলৈ মাতিবলৈ অহা নাই।
আপুনি মোৰ কাৰণে বহুত কৰিলে বাবা, মই উপায়হীন হৈয়েই
আপোনাক কথা এটা ক'ব খুজিছো।

—“তুমি বখাচোন। বহিয়ে কোৱা কি ক'ব খুজিছা?”
আমিনাই নিজে ছোৱানীৰ দৰে কাকতিৰ ওচৰতে থকা চোফাখনত
বহি তললৈ মূৰ কৰি ক'লে— “বাবা মোৰ পইচা দুটামানৰ বৰ
দৰকাৰ।”

‘ভাব বাবে তুমি চিন্তা কৰিছা কিয়? তোমাৰ বিষয়ে
সকলো জানিয়েই ধানবাহাহৰ আৰু বেগম চাহেবাই মোৰ লগতো
আলোচনা কৰি তোমাক থাকিবলৈ দিয়া ঘৰটোত এখন বিচনা,

বন্ধা বগা কৰিবলৈ সদাহতে এটা ষ্টোভ আৰু অলপ বাচন-বৰ্জুন যোগাব ক'ৰি থৈছে, আৰু আত্মীয় ভাত সাজ তেওঁলোকৰ লগত খাবলৈকে মোক ভোমাক ক'বলৈ কৈ গৈছে। তুমি একো চিন্তা নকৰিবা। মই বাক হাত খৰচৰ কাৰণে অলপ পইচা দিম।" কাকতিৰ কথা শুনি আমিনা আশ্বস্ত হ'ল। কিন্তু তাইৰ মনটোও উণ্ডল ধুণ্ডল লাগিল ইমান ডাঙৰ মানুহৰ ঘৰত ভাত খাবলৈ যাবলৈকে তাইৰ ভাল পিজ্জা কাপোৰ এজোৰ নাই।

—“বাবা আজি ৰাতি ভেঁখেত সকলৰ ভাত ভাত নেখালে নহয়নে?”

—“নহয় আমিনা, এনে কথা নক'বা। আদৰক নেওচিব নাপায়। ভোমাক ভেঁখেত সকলে দেখা নাই, কিন্তু সকলো কথা শুনিছে। ভোমাক লগ পাই চা-চিনাকী হ'বৰ কাৰণে ৰাতি একেলগে ধোৱাৰ কথা ভাবিছে। আৰু সম্পূৰ্ণ নিজৰ দৰে আনৰ ঘৰত থাকিবলৈ নিদি ভেঁখেত সকলে থকা ঘৰৰ লগতে লগা ডাঙৰ পুতেকৰ ঘৰটোৰ চুটা কম ভোমাক দিছে। ভেঁখেত সকল বৰ উদাৰ দয়ালু, ধৰ্ম পৰায়ণলোক ভোমাৰ কপাল ভাল। এনেকুৱা এঘৰ মানুহৰ আশ্ৰয়ত থাকিবলৈ পাৰা ... ..। অ' ধুন।

—‘দেউতা’।

—“তোৰ মাহীদেউয়েৰে কাপোৰ জোৰ দিলেহিনে?”

—‘হয় দেউতা’।

—“ইয়ালৈকে লৈ আহচোন।”

ধুনে এটা নতুন চুটকেচ কিৰা-কিৰি দুখনমান কাপোৰ কানিৰে দেউতাকৰ আগত দিলেহি।

“বুজিছা আমিনা, মোৰ নিজৰ বুলিবলৈ এজনী ছোৱালী নাই। থকা হ'লে এদিন তাইক দুই এপদ বস্ত্ৰ লগত দি উলিয়াই দিব লগীয়া হ'লহেভেন। তুমি হুদিনলৈ আহি মোক নিজ কন্যাৰ

দৰে আলপৈচান ধৰি আজি এইখন ঘৰৰ পৰা যাবলৈ ওলাইছ',
তোমাৰ কাৰণে এই দুটামান বস্তু আনিছো লোৱা ।"

আমিনাৰ চকু চুলচুলীয়া হৈ পৰিল, 'বাবা' বুলি কৈ একো
মাতিব নোৱাৰা হ'ল । ধুনে বাকচটো খুলি প্ৰথমতেই এখন
বেছ দামী শাৰী উলিয়াই আমিনাৰ হাতত দি ক'লে—
'বাইদেউ এই শাৰীখন আক দুটামান কিবা কিবি পিঞ্জিৰৰ কাৰণে
এই বাকচটোত আছে । মাহীদেউৰে এইবিলাক নিজে পছন্দ কৰি
আনিছে আৰু কৈছে যদি কিবা পছন্দ নহয় তেন্তে বদলাই আনি
দিব ।" আমিনাৰ শাৰী এখন সেইদিনা বিশেষ দৰকাৰ হৈছিল ।
তাই শাৰীখন পাই আনন্দত ইমান অভিভূত হৈ পৰিল যে তাই
কাকতিৰ ভৱি চুই 'নমস্কাৰ জনাই আনন্দতে কান্দি পেলালে ।
কাকতিয়ে 'কিয় বেজাৰ কৰিছা' বুলি কৈ আমিনাৰ মূৰত হাতখন
দি আশীৰ্বাদ কৰিলে ।

আবেলি পৰত বয়-বস্তু কিটাবে সৈতে কাকতিৰ গাড়ীখনেৰে
ধুনে আমিনাক নতুন ঘৰলৈ লৈ আহিল । নাজিমাই আথে-বেথে
তাইক নিজৰ ভনীৰ দৰে আদৰি আনি ঘৰটোৰ ভিতৰ সোমাল ।
গাড়ীত অনা বস্তু কেইটা থৈ ধুনে কলে— বাইদেউ, মই এতিয়া
যাওঁ । কাইলৈ আহিম, ধনৰ কাৰণে -মই ১০ বছৰ আগতে
গাখীৰকণ দি যামছি । নাজিমাই খপকৰে ক'লে, "ধুন তুমি
গাখীৰ আনিব নালাগে । আমাৰ ঘৰতে গাখীৰ আছে নহয় তাৰেই
হ'ব ।" নতুন ঘৰলৈ গৈ কেচুৱাটোৰ কাৰণে গাখীৰৰ অসুবিধা
হ'ব বুলি আমিনাই যি চিন্তা কৰিছিল । এতিয়া তাই নিশ্চিন্ত
হ'ল । নাজিমাই ঘৰৰ সকলো সা-সুবিধা দেখুৱাই ক'লে— 'ওপৰৰ
তলাত এইফালৰ অংশত বাবাইত থাকে । সিফালৰ চাৰিটা কমত
আমি থাকো । এই চিৰিটোৱেদি উঠি গলেই হ'ল । কিবা
আৱশ্যক হলে বাবাইতৰ ঘৰত থকা কাম কৰা ছোৱালী অৱলাক

মাতিলেই হব । আক নহলে, এইটো চাওঁক 'কলিং বেল' । এইটো বজালেও ওপৰত আমি গম পাম । আপুনি এতিয়া বহু বাহানী বিলাক ঠিক-ঠাক কৰি লওক । বাবাইতে আজি আপোনাক ওপৰত খাবলৈ মাতিছে, সমস্ত মই লৈ যামহি ।”

—“বাইদেউ আজি নগৈ আন এদিন খালে নহবনে ?”

—“মহুৱ, নহব খাটুন, বাবাইতে বৰ আগ্ৰহেৰে আপোনাক এবাৰ লগ পাবলৈকে খাবলৈ মাতিছে । সংকোচ নকৰিব মই লৈ যামহি ।”

আমিৰা ঘৰটোৰ ভিতৰলৈ গ'ল । বিচানাখন সম্পূৰ্ণ সজাই পৰাই ধোৱা আছে । বিছনা চাদৰ, গাক আদি সকলো নতুন বাথকমণ্ড সোমাই দেখিলে এটা পুৰণা আৰু এটা সম্পূৰ্ণ নতুন ঘাটীত দুবাটি পানী, 'ৱাচিং বেছিন'ৰ ওপৰত এটা কেচত এটুকুৰা চাবোন আৰু কাষৰ বডদালত এখন নতুন টাৱেল । এই বিলাক দেখি আমিৰাৰ পুৰণা বহুত কথাই মনলৈ আহিল । তাই বেন অৱস্থাতে সহজে চম্ভালি ল'ব পৰা নাই । অলপ আন্ধৰ হৈ অহাত লাইটটো জ্বলাই দিলে । কমটো পোহৰ হৈ পৰিল । খঙা বলটো লৈ বাহিৰত ধৌলি থকা ধনক ভিতৰলৈ লৈ আহিল । তাই লগত লৈ ধোৱা ঘোঁৰাটোৰ পৰা কিবা কিবি ছটামান উলিয়াই তাক খাবলৈ দিলে । 'মা ককা ক'ত ?' ধনে সদায় ককাক কাকতিৰ লগত বহি কেবাম বৰ্ড খনত জ্বলাই মজনাই গুটি বিলাক তাৰ অকণমানী আঙুলি কেইটাবে মাৰি ককাৰ লগত খেলে । মাকে তাৰ কথাৰ একো উত্তৰ নিদিয়া দেখি সি পুনৰ সুধিলে, “আমি আজি ইয়াত থাকিম নেকি ?”

—“হয় সোনটো । ইয়াতে থাকিম ।”

—“ধূৰ মামা ?”

তাৰ কথা শুনি আমিৰাৰ মনটোও মজনা কৈয়ে অলপ বেজাৰ লাগিল । কিন্তু বনৰ বেজাৰ তাই সামৰি ক'লে— “সোণটো

এয়া ধোঁৱাচোন । ধনে খালে । আমিনাই ষাণ্টি এটাত অলপ পানী আনি তাৰ ভৰি কেইটা ধুৱাই দি বিচনাখনতে বহুৱাই দিলে । সি আজি দিনত শোৱা নাছিল । ধোৱাৰ পিছত তাৰ চকুকেইটা অলপ জাপ খাই যোৱা দেখি আমিনাই তাক শুৱাই দিলে । সোনকালেই তাৰ টোপনী আহিল ।

এইবাৰ আমিনাই কোঠাটোৰ বাহিৰ ফালৰ দুৱাৰখন বন্ধ কৰি চুটকেচটো খুলি শাৰীখন উলিয়াই আনিলে । তদুপৰ হৈ তাই শাৰীখন চাই ব'ল । তাইৰ মনত পৰিল তাইৰ মাকেও কলেজলৈ যাবলৈ তাইক এনেকুৱা এখন শাৰী এসময়ত আনি দিছিল । এই কথা মনত পৰি তাইৰ শাৰীখন পিন্ধিবলৈ যেন অলপ মনটো কিৰা লাগিছে । আকৌ ভাবিলে এয়া যে কাকতি বাবাই মৰমত দিয়া বস্তু । ব্যৱহাৰ নকৰিলে অন্যায় হ'ব । তাই শাৰীখন পিন্ধিলে লগত তাৰ লগত দিয়া ব্লাউজটোও । দীঘল আৰ্চি নথকাত সৰু আইনা এখন লগোৱা দুৱাৰখনতে লাইটৰ পোহৰত তাই নিজৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি দেখিবলৈ পালে । তাইৰ অৱচেতন মনত এনে এটা ভাৱ উদয় হ'ল - তাই যেন আজি পিতৃ-গৃহৰ পৰা আহি স্বামীৰ গৃহত প্ৰৱেশ কৰিছেহি ।

অলপ পিছতে দুৱাৰত কোনোবাই সৰু সৰুকৈ টোকৰ মৰা শব্দ হ'ল । আমিনাই লাহেকৈ দুৱাৰখন খুলি দিলে ।

—“আহুৱা ৰাটুন, খাবৰ হ'ল ।” “বাইদেউ, ধন শুই আছে তাৰ ওচৰত ৰাকিবলৈ জৱলাক অলপ পঠাই দিব নেকি ?”

—“কিয় তাকো লৈ আইক । মোৰ ছোৱালীজনীৰ লগত দুয়োটাই একেলগে খাওক ।”

- “নাই বাইদেউ, তাক অলপ খুৱাই দিছো । সি তাৰ টোপনি জাগিলে ৰাতি বৰ দিগ্‌দাৰ কৰে । (আচল কথা, ইমান জাতৰ মানুহৰ ঘৰলৈ নিকলৈ তাৰ ভাল পিন্ধা কাপোৰ নাই ।)

ৰাজিমাৰ লগত আমিনা ওপৰলৈ উঠি গ'ল ।

নৱম অধ্যায়

আমিনা এতিয়া নাজিমাৰ স্কুলৰ মিচ। তাইৰ নিয়মানু-
ষ্ঠিতা আৰু কামত একনিষ্ঠতাৰ বাবে সকলোৱে তাইক ভাল
পায়। সৰু সৰু ল'ৰা ছোৱালী বিলাকৰ কাৰণেও তাই বৰ
মৰমৰ। কিন্তু তাইৰ মৰমৰ স্বত্বেও তাইক সকলোৱে ভয়েই কৰে।
ল'ৰা-ছোৱালীৰ অভিভাৱক অভিভাৱিকা সকলে এতিয়া স্কুলৰ
কথা-বাৰ্তা বিশেষকৈ তাইৰ লগতহে পাতে, ইয়াৰ বাবে নাজিমায়ো
বহুত সকাহ পায়।

গম নোপোৱাকৈয়ে সময়বোৰ যে কেনেকৈ পাৰ হৈ যায়।
এদিন তাই অলপ চুচুৰ চামাক কৈ নাজিমাৰ ওচৰলৈ গৈ ক'লে—
“বাইদেউ, মোক এমাহ মানৰ চুটি দিবনে?”

“চোৱা আমিনা, এতিয়া নতুন এডমিছনৰ সময়। কামৰ
কিমান ভিৰ পৰিছে দেখিছাই। এমাহ মানৰ পিছত ল'লে নহবনে?”
আমিনাই ইতবুদ্ধি হৈ একো মাতিব নোৱাৰিলে। লাহেকৈ আঁঠুৰি
যাবলৈহে যেন উপক্ৰম হ'ল। ইয়াকে দেখি নাজিমাই শুধিলে—

“তোমাৰ কিবা বিশেষ লেঠা আছে নেকি?” (এতিয়া
নাজিমাই আমিনাক তুমি বুলিয়ে মাতে)।

“হয় বাইদেউ, আপুনিয়ৈ কৈছিল— বি. এ পাছ কৰিলেহে
মোক ‘গ্ৰেড পে’ (Grade pay) দিব পাৰিব। মই বি. এ
পৰীক্ষাটো দিব খুজিছো। অহা মাহতে পৰীক্ষা।”

“প্ৰথমতহে তাকে নক'লা কিয়? তুমি পৰীক্ষা দিব
লাগিব, তোমাৰ কাৰণেই নহক, মোৰ কাৰণেও। কিন্তু পুৱা
১০/১১ বছৰত যেতিয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ অভিভাৱক সকল আহে
সেই সময়ত মাত্ৰ এঘণ্টা মানৰ কাৰণে মোক অলপ সহায় কৰি
দিবাহি, স্কুলত বাক পঢ়াৰ নালাগে, হবতো?”

“হ’ব বাইদেউ” বুলি আনন্দ মনেৰে আমিনা আঁতৰি গ’ল।

বহুত দিনৰ মূৰত সেইদিন মানৱ আগতে ফৰিদা আৰু ইয়াকুব পাৰ্শ্বস্থানৰ পৰা আহিছে। লগত সিহঁতৰ পাঁচ বছৰীয়া ছোৱালী জেচমিনা। খান বাহাদুৰৰ ঘৰখন উৎসৱ মুখৰ হৈ পৰিছে। এদিন সকলোৱে খান বাহাদুৰৰ আহল বহল ঐহং কৰত কথা-বাৰ্তা পাতি থাকোঁতে ইয়াকুবে ক’লে,

“নতুন মিচ গৰাকী যে দাদাৰ ঘৰত আছে— এবাৰ লগ পালে ভাল লাগিলহেঁতেন।”

মাক বেগমে কথাৰাৰ স্তনিয়ে অৱলাক ক’লে,— “যাচোন। আমিনা বাইদেউক ইয়ালৈকে মাতিছো বুলি ক’গৈ; দাদাইহঁতে বিচাৰিছে।”

অলপ পাছত ধনক হাতত ধৰি ওপৰলৈ উঠি আহিল আমিনা; ইয়াকুবক দূৰৰ পৰা দেখিছে যদিও লগ পোৱা নাই। আমিনাই ইয়াকুবক নমস্কাৰ জনাই ক’লে— “মই আপোনাক চিনিব পাৰিছো। আমাৰ ফৰিদা দিদিৰ... ..... নহয় জানো।” সকলোৰে লগত ইয়াকুবেও ইহি মাৰি ক’লে—

—“হয়, হয়,— আপুনি ঠিকেই ধৰিছে, বহক বহক। এইটি আপোনাৰে ল’ৰা ?”

—“হয়।”

ইতিমধ্যে জেচমিনা আহি ধনৰ লগত বহি বন্ধু পাতিছেহি। মাজিমাৰ ছোৱালী বেজিয়াও আহি তাত বোগ দিলেহি। তিনিওটি ল’ৰা-ছোৱালী কমটোৰ একাষত গৈ বেলাত লাগিল। ইয়াকুবে ক’লে—

‘চাওক খাটুন, ল’ৰা-ছোৱালী বিলাকৰ এই বয়সত কিমান মিল ? কোনো চা-চিনাকি নোহোৱাকৈয়ে আপোনাৰ ল’ৰাটিৰ লগত আমাৰ ছোৱালী হুটিব কিমান মিল হৈ গ’ল।’

বেগমে ক'লে,—“হয় বাপা, তাওব হৈ আহিলে হে মানুহৰ মনত ঘূণে ধৰে”

“বাক ক'ওকচোন মা, প্ৰথমতে পাকিস্থানী বুলি মোলৈ যিটো ভাৱ আছিল। এতিয়া বাক সেই মনৰ ঘূণ আতৰিল নে নাই ?”

“সেই ভাৱ এতিয়া আৰু মোৰ নাই বাপা, তোমাৰ জন্ম পাকিস্থানত হলেও তুমি পাকিস্থানত থাকিলেও এতিয়া আমাক আৰু অসমক নিজৰ মানুহ আৰু নিজৰ দেশ বুলি ভাবি লৈছা— সেই কণেই মোৰ আনন্দ।” ইয়াৰ পিছত ইয়াকুবে আমিনাৰ লগত বহুত ধৰণৰ কথা বাকী পাতি ক'লে— “পাকিস্থানত এতিয়াও বহুত ভাল ভাল কাম উপযুক্ত মানুহৰ অভাৱত খালি হৈ পৰি আছে। মই আজি আসামত থকা হ'লে “এক্‌জিকিউটিভ ইঞ্জিনিয়াৰ” (Executive Engineer)। হৈয়ে থাকিব লাগিল- হেঁতেন। কিন্তু এতিয়া মই তাত এডিচনেল চীফ ইঞ্জিনিয়াৰ (Addition-1 chief Engineer) যদি আপুনি ইচ্ছা কৰে আৰু এতিয়াও মোৰ লগত পাকিস্থানলৈ যায় বিশেষ সুবিধা পাব।”

আমিনাই ইয়াকুবক ধন্যবাদ জনাই বিনত্ৰভাৱে ক'লে— “আল্লাৰ ইচ্ছাত যেতিয়া সেই দেশ এবাৰ এৰি অহিহোঁ আৰু ঘূৰি নাযাও— “ইফ গড বী ফৰ আছ। হু কেন্ বী এগেইনষ্ট আছ।” (If god be for us who can be against us), সকলোৱে আমিনাৰ কথা শুনি খুব আনন্দ পালে। ধান বাহাগুৰে ক'লে ‘আমিনা, তুমি ঠিকেই কৈছা সকলোৰে ওপৰত আল্লা, আৰুৱৰ।”

আমিনাৰ ল'ৰা ধন আৰু নাজিমাৰ ছোৱালী বেজিনা দুইটাকে ঘৰৰ ফুলতে নাম লগাই দিছে। জেচ্‌মিনাও সিহঁত ফুলত থকা সময়ত তাতে গৈ ঘূৰা পকা কৰি থাকে।

কোনো এটাও কোনো এটাক এৰি নাথাকে আৰু ভাত পানীও সকলোৱে একেলগেহে খায়। আমিনাৰ ল'ৰা ধনে এতিয়া সদায় সিহঁতে তুটাৰ লগত বহি খাই তৃপ্তি পোৱাৰ উপৰিও আইতাক বেগম চাহেবাৰ ওচৰত থকিহে ভাল পোৱা হ'ল। আমিনাই ভাবে— 'মইনো সিহঁত কেইটাক কি খুৱাম ?' তাই কিন্তু বজা-বচাত বৰ পাকৈত। ভাল বস্ত্ৰ পালে খুব সুন্দৰকৈ জুতি লগাই বজা বচা কৰিব পাৰে। এদিন স্কুল বজাৰ দিনত তিনিও-টাক খুৱাবলৈ তাই ঠিক কৰিলে। তিনিওটাই তৃপ্তিৰে খালে। সিহঁতৰ হাঁহি মাতি ধোৱা চাই চাই আমিনাই মনত এটা বিশেষ আনন্দ উপভোগ কৰিলে। কিন্তু সেই আনন্দ তাইৰ কাৰণে ক্ষণেকীয়া। যিবিলাকি মানুহৰ জীৱন ঘাত-প্ৰতিঘাত, দুখ কষ্টৰে পৰিপূৰ্ণ, সেইবিলাক মানুহে আনন্দৰ সময়তো নিজৰ জীৱনৰ পাই অহা মনোকষ্টৰ কথা পাহৰি সম্পূৰ্ণ ৰূপে আনন্দ উপভোগ কৰিব নোৱাৰে। তাইৰ নিঃসঙ্গ জীৱনত বুকু জুৰ কৰা ধনৰ মনোমুগ্ধকৰ নিৰ্মল হাঁহিৰ মাজতো ফিৰোজৰ বিশ্বাস ঘাতকতাৰ কথা মনত পৰি তাইৰ বুকুখন চিৰিংকৈ যায়। তাই জানে পিতৃৰ কিছুমান দোষ গুণ পুত্ৰৰ গাটো থাকে, তাইৰ সন্দেহ কি জানি ধনেও তাৰ পিতৃৰ দৰে এদিন বিশ্বাসঘাতকতা কৰি তাইক এৰি আঁতৰি যায়। এইদৰেই তাইৰ দিন বিলাক গৈ আছে। কেতিয়াবা এনে অলীক চিন্তাৰ কাৰণে নিজকে দোষী দোষী যেন ভাব হয়। ধনৰ প্ৰতি তাইৰ মৰম আৰু মোহ বাঢ়ি যায়।

দশম অধ্যায়

বিয়াৰ শিহৃত এই প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে ইয়াকুবক লৈ কৰিদা

ঘৰলৈ আহিছে। উলিয়াই দিয়া জীয়েকী ছোৱালীয়ে মাকৰ ঘৰলৈ আহিবলৈ মাকৰ লগত দুদিন কটাবলৈ ঘৰ হেপাহ আৰু লগতে নতুন জোৱাইক মাক দেউতাকৰ লগত ঘনিষ্ঠ ভাৱে লগ লগাই দিবলৈ পালে এক বিশেষ ধৰাৰ আনন্দ পায়। পিতৃ গৃহত ইয়াকুবক লৈ পোন্ধৰ দিন মান খুব আনন্দৰে দিন কটোৱাব পিছত পাকিস্থানলৈ ঘূৰি যাবৰ সময় হ'ল। ইয়াকুব আমিনাৰ থকা ঘৰলৈ কোনো দিন যোৱা নাই। সেইদিনা ধনক মাতি ক'লে— 'তোমাৰ ম'ক কোৱাটৈছোন ভেৰেতক অকণমান মই লগ পাব খুজিছো এতিয়াই যাৰ পাৰিমনে— ধন ল'ৰ মাৰি দুপ দুপকৈ কাঠৰ চিৰিয়েদি তললৈ নামি মাকৰ ওচৰ পালৈগৈ। চিৰিয়েদি লৰি অহাদি অহা শব্দ শুনি মাকে ক'লে— "ধন চিৰিয়েদি এনেকৈ লৰি টাপৰি আহিবলৈ মানা কৰিছিলো নহয়।"

— "নহয় মা, ইয়াকুব মামাই তোমাক লগ পাবলৈ আহিব খুজিছে— তাকে কবলৈহে আহিছো। — আহিবনে মা?"

আমিনা এখন্তেক থমকি ব'ল। কিবা এটা ভাবিলে, অকণমান বচোন বুলি কৈ তেওঁৰ ঘৰটোৰ দুই এটা বস্তু ইফাল সিফাল কৰি সজাই পৰাই থৈ ক'লে— "যা মাতি আনগৈ।"

ইয়াকুব আহিল। আমিনাই চকী এখন আগবঢ়াই দি বহিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। ইয়াকুবে চকী এখনত বহি ধনৰ হাত এখনত মুঠি মাৰি ধৰি ইফালে সিফালে চকু ফুৰাই চাই আৰম্ভ কৰিলে— "আপোনাৰ ঘৰখন দেখি ভালৈ লাগিছে, কিন্তু আক এটা কম হোৱা হলে খুব সুবিধা হ'লহেতেন, দাদাই কিছুমান কাগজ পত্ৰ ভৰাই এটা কম এনেয়ে বন্ধ কৰি থৈছে।"

"কি কৰিব, এই কণকে যে পাইছো।" — ইয়াকুবে আমিনাৰ কথাৰ পৰা ভালকৈ অনুভৱ কৰিলে তাইৰ মনত অনুবিধা বিলাকো সুবিধা বুলিয়ে ধৰি লৈ তেওঁৰ চলি থাকিব

এটা অদম্য ইচ্ছা শক্তি বিৰাজমান।

“আমি কাইলৈ বাতিৰ বেলত উভতিম। আপোনাক মাত লগাবলৈহে আহিলো।”

“মই আপোনালোকক মাতি আনি ভাত এসাজো খুৱাব মোৱাবিলো। বেয়া নাপাব।”

“কিয় বেয়া পাম, আপোনাৰ ঘৰত নেখালেও আমি আটাইবিলাকে ভাই-ভনীৰ দৰে কেইবাসাজো ভাত একে লগে খাইছোৱেই তাতেই মোৰ আনন্দ, নাজিমা বাইদেউ আৰু খুৰছেদ দাদাক পূজাৰ সময়তে আমাৰ তালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছোঁ। তেওঁলোকে যাব বুলিয়েই কৈছে। আপোনাকো নিমন্ত্ৰণ কৰিলো গ’লে আমি বৰ ভাল পাম।”

“ধন্যবাদ, একলগে নাজিমা বাইদেউইতৰ লগত যাব পৰা হ’লে বৰ আনন্দ পালোহেঁতেন, কিন্তু আমি দুয়ো স্কুলখন একে সময়তে এৰি যাবলৈ অনুবিধ। যি কি নহওক, আপোনাৰ নিমন্ত্ৰণ বাৰিলো ওপবৰালাৰ কুপাহলে আপোনালোকৰ ঘৰখন এদিন নহয় এদিন দেখিবলৈ পাম।” —জেপত ভৰাই নিয়া কেডবেৰীৰ পেকেট এটা উলিয়াই ধনৰ হাতত দি ইয়াকুব উঠিল।

আমিনাই ধনক ক’লে— ‘থেক ইউ, বুলি কোৱা।’ কেডবেৰী পাই আনন্দত উতলা ধনে ক’লে— ‘থেক ইউ, থেক ইউ, আক্বোল।’ ইহি এটা মাৰি ধনক অকণমান মৰম কৰি এবাৰ আমিনাৰ মুখৰ ফালে চাই ইয়াকুব উঠি আহিল।

আজি ইয়াকুব আৰু ফৰিদা যাবগৈ। ফৰিদা আহোঁতে দেউতাক খান বাহাহৰ কাৰণে এটা ৰূপেৰে বন্ধোৱা পাকিস্থানত ভৈয়াৰী গুৰগুৰি লৈ আহিছিল। খান বাহাহৰে আজৰি পৰত আৰামী চৰীখনত বহি বন কৰা ল’ৰাটোক গুৰগুৰিটো লগাই দিবলৈ দিয়ে। ভেখেতৰ বগামুখ, ধূলন্তৰ শৰীৰেৰে আগৰ দিনৰ এজন

বাদশাহ যেন দেখি। দেউতাকে গুৰুগুৰিটো পাইয়েই ব্যৱহাৰ কৰাত কৰিদাৰ মনত বৰ আনন্দ। ইবাকুৰেও মাকহঁতক দিবলৈ কোনো বস্তু লগত অনা নাছিল। —কৰিদাৰ মৈতে গৈ গুৱাহাটীৰ বজাৰৰ পৰাই মাকৰ কাৰণে এ'ষাৰ পাটৰ মেখেলা চাদৰ, বায়েকৰ কাৰণে এখন শাৰী আৰু ধন আৰু বেজিনাৰ কাৰণে পেণ্ট, ব্ৰুক আৰু সকলোকে দিলে। মাক বেগমে ক'লে, “ভোমালোকে মোলৈ কেলেই আনিলা ? আমিনা জনী এতিয়া আমাৰ ঘৰৰ ছোৱালীৰ দৰেই হৈ পৰিছে, বেচেৰীক যে দিওঁতা খওঁতা কোনো নাই, তাইকো কিবা এটা দিয়াহেঁতেন ভাল আছিল।”

কৰিদাই ক'লে— “মা, বাইদেউৰ কাৰণে এখন ভাল শাৰী আৰু তাৰ লগত মিলাই এটা ব্লাউজ আনিছোৱেই, কিন্তু দিবলৈহে অলপ সংকোচ কৰিছো তেওঁৰা কি ভাবে।”

“তুমি একো নাভাবিবা, বাইদেউ বুলি দিবা তাই লব।”

সেইদিনা পুৱাৰ চাহ খাবলৈ আগদিনা আমিনাই কৰিদাক নিমন্ত্ৰণ দি গৈছিল। তাইৰ বেগটোতে শাৰীখন ভৰাই লৈ চাহ খাবলৈ কৰিদা আমিনাৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। আমিনাই খুব আদৰ সাদৰ কৰি তাইৰ ঘৰত থকা একমাত্ৰ চকীখনতে কৰিদাক বহুিষলৈ দি কাষতে থকা বিচনাখনত তেওঁ বহিল আৰু যক্ৰা ভাৱে হুই এষাৰ কথা পাতিলে। ধান বাহাহুৰৰ ঘৰৰ সৰলোৰে মৰম চেৰেহৰ মাজত থাকিবে তেওঁ খুব স্মৃধী হৈছে— তাকো ক'লে। “বাইদেউ, কি কব, মই পাকিস্থানত ইবাকুৰৰ লগত খুব স্মৃধ শান্তিতে আছো। যদিও মা-বাবালৈ মনত পৰিলে মনটো বৰ বেয়া লাগে। যেন সেই মুহূৰ্ত্ততে তাত সকলো এৰি আমি মা-বাবাৰ ওচৰলৈ গুচি আহিম।”

কথাৰাৰ শুনি আমিনাই মাত্ৰ এটা স্মৃতিয়াহ কাঢ়িলে আৰু তেওঁ নিজৰ মনোভাৱ ব্যক্ত নকৰি “অকণমান বহাছোঁম,

বুলি চাহ আনিবৰ কাৰণে ওচৰৰ কোঠাটোৱে সোমাই গ'ল।
অলপ পিছত সক টেবুল এখন আনি ফৰিদাৰ সন্মুখত থলেহি।

‘বাইদেউ, আপুনি অকলে অনা নিয়া কৰিব নালাগে’ বুলি
কৈ ফৰিদায়ে একেলগে তৈয়াৰ কৰি থোৱা বস্ত বিলাক ভিত্তৰৰ
পৰা আনি টেবুলত সজালেহি। আমিনাই চাহৰ লগত খাবলৈ
কেইবাবিধো বস্ত তৈয়াৰ কৰিছে। দুয়োজনীয়ে খাবলৈ বহিল।
হুটা বস্ত দেখি ফৰিদাই ক’লে - “বাইদেউ, এই বস্ত কেইটা
আপুনি নিজে তৈয়াৰ কৰিছেনে? আমাৰ এওঁ এইবিলাক খাই
বৰ ভাল পায়। তেওঁকো খাবলৈ মতাইভেন।”

“মোৰো তেওঁক মাতিবৰ মন আছিল, কিন্তু দেখিছাই
নহয়— দিব খ’বলৈ এখন ভাল টেবুলো মোৰ নাই।” ফৰিদাই
কিবা ভাবে বুলি কথাৰ স্মৃতি বদলাই লগে লগে আমিনাই
ক’লে “অৱশ্যে মোৰ কাৰণে এই খিনিযেই যথেষ্ট।” ফৰিদাই খালি
হৈ থকা প্লেট এখনতেই হুটামান বস্ত আঁতৰাই থৈ ক’লে, “বাইদেউ
এই দুইটা মই নেখাও তেওঁলৈ লৈ যাম দেই।”

“নালাগে নালাগে, তুমি খোৱা, মই তৈয়াৰ কৰি
থোৱা বস্ত আছে। মই বাক পঠিয়াই দিম।” দুয়ো খুব আনন্দ
মনেৰে নানা কথা-বতৰা পাতি চাহ খালে।

‘মই এতিয়া উঠোঁহে বাইদেউ, যাবৰ কাৰণে বয়-বস্ত
বন্ধা হোৱাই নাই। যদিও ইয়াৰ পৰা আমি প্ৰথম যি ঠাইলৈ
যাম তালৈ এৰাতিৰ বাট কিন্তু কেতিয়াবা বলবোৰ বৰ অনিয়মীয়া
হয়, গতিকে ছোৱালীজনীৰ কাৰণে কিবা-কিবি খোৱা বস্ত লৈ যাব
লাগিব। তাই খাবৰ সময়ত নাপালে বৰ আহকাল কৰে।’ দুয়ো
শ্রিত হ’ল। ফৰিদাই লগত নিজা বেগৰ পৰা কাপোৰৰ পেকেট
(এখন শাৰী) উলিয়াই ক’লে,— “বাইদেউ বেঙ্গা নাপাব। আপোনাৰ
কাৰণে এটা বস্ত আনিছো।”

—“নেলাগে নেলাগ, একে নেলাগে যাত্র আশালৈ যন্ত
আমি কেতিয়াবা দেখা দিবহি।”

“কিয়নো দেখা দিদিম বাইদেউ, আক এটা কথা, আপুনি
বাংলাদেশৰ জীৱনী আৰু মই এতিয়া বাংলাদেশৰ বোৱাৰী, ইয়া
আমাৰ এটা বোগমুগ্ধ মহন জনো?”

“ভেনেকৈয়ো বাংলাদেশক সাঙুৰিছা কিয়? একেইকৈ
কোৱাচোন— মই ধান বাহাদুৰৰ জুৱলীয়া কন্যা আৰু আপুনি
ধান বাহাদুৰৰ কন্যা স্বকণা মোৰ বাইদেউ।”

“মই সদায় ভেনেকৈয়ে ভাবো বাইদেউ, আপোনাক সদায়
ভেনেকৈয়ে ভাবি আহিছোঁ। এতিয়া মই আপোনাক নিজৰ
বাইদেউ বুলি এইটো দিছোঁ লওক” বুলি শাৰীখন আগবঢ়াই
দিলে। আমিনা তুন্দৰ দামী শাৰীখন দেখি মোহিত হ’ল।

শাৰী কাপোৰৰ এতি মাইকী মাহুৰৰ সহজাত গুৰুত্ব
দৰে এটা মোহ আছে। আমিনাই কলেজত পঢ়ি থাকোতে দুই
এখন ভাল শাৰী পিন্ধিছিল। এতিয়া বৰ্তমান অৱস্থাত সেইবোৰ
তাইৰ কাষে সৰু সপোন হৈ পৰিছে। অৱশ্যে শাৰীখন
পাই আমিনাই আনন্দত উল্লাসিত হৈ কলে— ‘চোৱা ভনীটি,
মোৰ যে ইয়াৰ বিনিময়ত তোমাক দিবলৈ একেইবোৰ নাই’ বুলি
ভাৰাধেগত ইয়াকে দিছোঁ বুলি হাতে কবিতাৰ বুধৰ টানি আমি
টুপুকে গালত এটা চুম্বা দিলে। কবিতাই অৱশ্যে ইমান মহন
পাই কব মোৱাৰা বেন হৈ কবিতা দেওবি কুৰাৰ ভংগীত এটি
কক পিন্ধি কুৰা। কিশোৰীৰ দৰে পিন্ধি থকা শাৰীখন অলপ
কোচাই লৈ কঠিন চিহ্নে দুপ দুপ শব্দ কৰি ওপৰলৈ উঠি গ’ল।
তাইৰ এই আশা আশুৰ্য্য কথা আমিনাক আমিনাৰো খুব আনন্দ
লাগিল। তাই অদৃশ্য হোৱালৈকে চাই থাকি আমিনাই এটা যথুৰ
আৱেশ্যত উপহাৰ পোৱা শাৰীখন ইয়ে হাতেৰে বুজুত ধৰিছিল।

একাদশ অধ্যায়

আমিনাই জুখাতিৰে “ভিহটিংসাম” লৈ বি. এ. পাছ কৰিলে।
 এতিয়া ‘ফুলখনবো’ বহুত দাৱিত্ব লাভিনাই তাইৰ ওপৰত এবি দিকে;
 দিব লগাও হৈছে। কাৰণ তাইৰ তিতকৰা এটা অস্থি আছে
 আৰু তাৰ বাবে মাথোঁ সময়ে বিচনাত পৰি থাকিব লগাও হয়।

আঠ ন বছৰ পাব হৈ গ’ল। এইবাৰ ধনে ইংৰাজী
 আৰু বুৰঞ্জী বিষয়ত লেটাৰ পাই প্ৰথম বিভাগত মেট্ৰিক পাছ
 কৰিছে— ইংলিচ মিডিয়াৰ ফুলত পঢ়া কাৰণে সি খুব সুন্দৰ কৈ
 ইংৰাজী কব পাৰে। পুতেকে মেট্ৰিক পাছ কৰা খবৰটো পালেই
 আমিনা তাইৰ পৰম শুভাকাঙ্ক্ষী কাকতিৰ ঘৰ পালেগৈ। কাকতিয়ে
 খবৰটো পাই খুব আনন্দ পালে আৰু তাৰ ভৱিষ্যত উন্নতিৰ
 কাৰণে ভগৱন্তৰ ওচৰত দিবৰ প্ৰাৰ্থনা জনালে।

“এতিয়া নিহে তাক কি কৰিব বুজিহা? বি এ টো পাছ
 কৰাই কোমোৰল চৰকাৰী চাকৰি এটাত সুমাই দিলে ভাল
 হ’ব যেন পাৰে।”

“দেউতাহঁ বি. এ. পাছ কৰিলে আকৌ চাবি বছৰ পঢ়াব
 লাগিব খবৰো কৈছে হ’ব। পাছ কৰিলেও আজি কালি বে বপকৰে
 চাকৰি পাব কোৱে জানে? ইফালে মোটা টকা কৰ্তাসকলক
 দিলিলে আজি কালি বুদ্ধি বৃত্তি থাকিলেও চাকৰি পোৱা টান।
 তাতে আমি হলো আকৌ ভগনীয়া। গতিকে মই ভাবিছো তাক
 সৈন্য বাহিনীৰ কামতে সোমাবলৈ কওঁ। এতিয়াই সোমালে তাৰ
 আগলৈ উন্নতিৰ আশা কৰিব পাৰো। আপুনি কি কয়।”

‘সি যে তোমাৰ একমাত্র সম্বল। সৈন্য বাহিনীৰ চাকৰি
 বৰ ভয়াবহ।’

“কিন্তু দেউতাহঁ আপুনিৰে দেখোন মোক সদায় কৈছিল—

“মাৰে হৰি মাৰে কোনে
মাৰে হৰি মাৰে কোনে !”

কাকতি নিমাত । এয়েতে ধুনে বাইয়েকেলৈ একাপ চাহ
আৰু হটামাৰ কিছুট লৈ আহি দিলেহি ।

‘বাইদেউ আপুনি বহুত দিনৰ সুৰত আছিল । ধন
অলৈ আহেনে ?’

“অ, সি ভালই আছে; শুনি ভাল পাবা সি এইবাবু
মেটুক পাহ কৰিলে এতিয়া তাক মিলিটেৰীত সুমাই দিব খুজিছে।”

‘খুব ভাল কথা বাইদেউ, ময়ো মিলিটেৰী কামত সোমাব
খুজিছিলো । তাত সোমোৱা হলে এতিয়া মই ডাঙৰ পদবীতে
থাকিলোহেঁতেন কিন্তু দেউতাই মৰমতে বাৰলৈ নিদিলে । এতিয়া
চেঠা কৰিও চাকৰি নাপাওঁ— দেউতাই পইচা দি চাকৰি লবলৈয়ো
নিদিয়ৈ । আৰ্হিত জুনিয়ৰ মিলিটেৰী অফিচাৰৰ কাৰণে দৰ্খাস্ত
বিচাৰি কালিৰ কাগজতো জাননী দিছে।”

“যদি আছে কাগজখন মোক দিবাছোন ধুন ।”
ধুনে কোৱাৰ লগে লগেই ভিতৰৰ পৰা আনি কাগজখন বাই-
দেৱেকক দিলেহি !

কাকতিয়ে কলে, — “হয় মই ধুনক সৈন্যবাহিনীলৈ বাৰলৈ
নিদিয়াত ভুলেই কৰিলো । এতিয়াহে বুজিছো, মোৰ মৰম লৈয়ে
সি সদাৰু জীৱাই থাকিব নোৱাৰে । তাৰো এটা ভৱিষ্যত আছে ।
মই আশীৰ্বাদ কৰিছো ধন ভৱিষ্যতে আৰ্হি জেনেৰেল হৈ দেশ
আৰু জাতিৰ বন্দাত জড়ী হওঁক ।” কাকতিৰ কথাত আমিনাই
মনত এটা বল পালে আৰু ধনক মিলিটেৰী কামত দিবলৈ মনতে
স্থিৰ কৰি কাকতিৰ পৰা বিদায় ললে ।

কাকতিৰ লগত কথা বাৰ্তা হোৱাৰ দিনাই আবেলি পৰত
ধন বাহাৰ আৰু চাহেবা বেগমৰ আগতো কথাটো উলিয়াই

ধান বাহাদুৰে আমিনাৰ ইচ্ছাৰ কথা শুনি বৰ আনন্দ পালে । গঢ়ে গতিয়ে, বুদ্ধি বৃদ্ধিয়ে আৰু চেহেৰা পাতিয়ে ধন যে একদৰ ভাল মিলিটোৰী অকিচাৰ হ'ব পাৰিব তেওঁৰ এই অভিযন্তা ব্যক্ত কৰিলে । কিন্তু স্নেহময়ী ধনোহুকা বেগমেহে যেন কথাটো সহজ-ভাৱে ল'ব নোৱাৰিলে । কাৰণ মিলিটোৰীৰ প্ৰতি তেওঁৰ ধাৰণা সম্পূৰ্ণ স্কীয়া । মনতে অলপ চিন্তা কৰি ক'লে—“মইনো কি ক'ম—যি কৰিলে তাৰ ভৱিষ্যত উজ্জ্বল হয় তাকে কৰা ।”

সকলোৱে ইচ্ছা কৰা মতেই ধনে জুনিয়ৰ অকিচাৰ ডিচাপে কাম পালে আৰু চমাহ ট্ৰেইনিঙৰ কাৰণে ডেৰাডুনলৈ যাবলৈ ওলাল । ইমান দিন কষ্টে মষ্টে বুকুত বান্ধি লৈ ফুৰা ধনে বিদায় লৈ যাবৰ পৰত আমিনাই এটোপাল চকুৰ পানীৰে মুৰত হাত ফুৰাই আশীৰ্বাদ দি ধনক দেশ বন্ধাৰ প্ৰেৰণা হিচাবে জীৱন উজ্জ্বল কৰিবলৈ আগবঢ়াই দিলে ।

দ্বাদশ অধ্যায়

চাহেবা বেগম গুৱাহাটীৰ এখন আগশাৰীৰ মহিলা অনুষ্ঠান ‘সম্প্ৰীতি সংঘৰ’ সভানেত্ৰী । এই সংঘৰ একাদশ বছৰীয়া উৎসৱ এইবাৰ নাবী নিৰ্যাতন বিৰোধী দিৱস হিচাবে পাতিবলৈ স্থিৰ কৰা হৈছে । ইয়াৰ বাবে এখন বিশেষ কাৰ্য্যকৰী সমিতিও গঠন কৰা হৈছে । কাৰ্য্যকৰী সভাপতি হিচাবে সববৰহী উদ্যোগী মহিলা অহল্যা বৰুৱাক নিয়োগ কৰা হৈছে । অহল্যা বৰুৱাই অতি উৎসাহেৰে উৎসৱৰ কাৰ্য্যসূচী প্ৰস্তুত কৰিছে । উৎসৱৰ মুকলি সভাত আৰম্ভণীতে গাবলৈ তেওঁ এটি গীত লিখি বেগম চাহেবাৰ ঘৰলৈ গৈ ভেৰেভক পঢ়ি জনালে । খুব উপযুক্ত গীতেই হ'ব বুলি ভেৰেভে মত প্ৰকাশ কৰিলে । বক্তৱানীয়ে কেনেবাকৈ গম পালে আমিনাই বোলে

ভাল গীত গাব পাৰে । এই কথাটো বেগম চাহেবাক কোৱাব লগে লগে ভেৰেতে কথাটো শুনি এটা বেলেগ আনন্দ পালে আৰু ভেটিয়াই আমিনাক মাতি আনিলে ভেৰেৰ লগত আলোচনা কৰিবলৈ ।

আমিনা আছিল । “আমিনা আমাৰ এগৰ মহিলা সংঘ আছে । নামত মৰে তাৰ সভানেত্ৰী কিন্তু সকলো কাৰ্য্যৰ দায়িত্ব এখেত বৰৱানীৰহে । আমাৰ সংঘৰ বছৰেকীয়া উৎসৱ এইবাৰ ‘নাৰী নিৰ্ঘাতন’ বিৰোধী বৰ্ষ হিচাবে পাতিবলৈ স্থিৰ কৰিছো । তোমাকো আমি এই সংঘৰ সভ্য বুলি লৈছো— এতিয়া তুমি সহযোগ কৰি আমাৰ উৎসৱ সাফল্যমণ্ডিত কৰাত সহায় কৰিব লাগিব ।” — বেগম চাহেবৰ কথা শুনি আমিনাই ক’লে— “মাহীদেউ, মইতো সংঘৰ কোনোএজনকেই চিনি নেপাওঁ — কি দৰেনো সহযোগ কৰিব পাৰো ।”

“এওঁ বৰৱানী মোৰ ভগ্নীসমা । সমাজ কল্যাণ বিভাগৰ এক উচ্চ পদবীৰ চৰকাৰী চাকৰিৰ পৰা বোৱা বছৰ অৱসৰ লৈ সামাজিক বিশেষকৈ মহিলা সকলৰ উন্নতিকল্পে কৰা সকলো প্ৰচেষ্টাৰ লগতে জড়িত । এতিয়া এওঁৰ সহযোগী হিচাবে কি কৰিব লাগিব — তোমাক কব ।”

ইমান পৰে বৰৱানীকনো কি সম্বন্ধ ধৰি মাতিব আমিনাই চিন্তা কৰি আছিল । বেগমে ভগ্নীসমা বুলি কোৱাৰ লগে লগে আমিনাই ক’লে—

“কওঁক মাহীদেউ মইনো আপোনাক কি দৰে সহায় কৰিব পাৰো ।”

“তুমি উদ্যোগী ছোৱালী তোমাক মই ছোৱালী বুলিয়ে কৈছো; বাক, তুমি মোক এই উৎসৱৰ কামত লিখা পঢ়া আদি বহুত কামত সহায় কৰি দিব পাৰিবা । কিন্তু প্ৰথমতে, সভাৰ

ହୁକମି ଅଧିବେଶନର ଆରମ୍ଭରୀ ଗୀତଟୋ, ତୁମ୍ଭିଏ ମାର ଲାଗିବ । ତାର
ସାଥର ଆସାର ବାହିଦେଉଁର କେନ୍ଦ୍ର । ଯନ୍ତ୍ର ଏଠି ଗୀତ ଯହିଁ ଲିଖିତ ।
ତୁମ୍ଭି ହୁଲବ ଲ'ବ । ହୋତାଳୀକ ସମାର ଗୀତ ଯାତ ଲିକାହିଁରେଇ ଆହା ।"

"କି କମ୍ ବାହିଦେଉଁ, ମହି ପଟି ଧକା କାଳତ ହୁଇ ଏଠି ଗୀତ
କଲେଜର ଲକ୍ଷ । ଲାଗିତ ବିଳାକତ ନାହିଁଲେ — ଆକ ସେଇ ସମୟତ
ହୁବାର ବେଞ୍ଚିର' ଯୋଗେ ଯୋବ ଗୀତୋ ଗ୍ରନ୍ଥର ହେଛି ।"

"ହୁବ ହୁଲବ କଥା । ତୁମ୍ଭି କାହିଁଲେବ ପବାଇ ଗୀତଟୋ ଗାବେଲ
ଆବତ୍ତ କବା । ଯୋବ ସବତ ହାବନିୟାସ, ଉବଳା, ବେହେଲାଓ, ଆହେ
ମନ୍ଦୋ କେଜିୟାବା ବେହେଲାତ ବେପ ଦିଓ । ସମୟ ମତେ ଉବଳା ବଜାବର
କାବେ ମାନ୍ଦୁହୋ ପୋତା ଯାବ । ଇନ୍ଦ୍ରାବ ବାବେ ଗୋମାର କୋବ ସମୟତ
ସୁବିଧା ହ'ବ ?"

"ଯୋବ ହୁଲ ଚୁଟିର ମିଛତାବେ ସମୟ ପାଓଁ ବାହିଦେଉଁ ।"

"ବାକ, ବାକ ସେବେ ହ'ବ । ଇନ୍ଦ୍ରାବ ପବା ଯୋବ ସବ ଗେନେଇ
ଓକ୍ତବତ୍ତ ବଦିଓ ତୁମ୍ଭି କୋନୋ ଦିନ ଗୋତା ନାହିଁ । କାହିଁଲେ ମହି
ଆବେଲି ୫-୬୦ ବଜାତ ମାଢ଼ୀବନ ପଠିୟାହି ଦିମ । ଗୋମାକ ଲେ
ଯାବହି ।" ବେଗମର କାଳେ ଚାହିଁ ଏହିବାର ବକରାଣୀରେ କଲେ "ବାହିଦେଉଁ
ଆପୁନିଓ ଗାଲେମାନ ଦିନ ଯୋବ ଗାଲେ ଗୋତା ନାହିଁ । କାହିଁଲେ
ଏଠକ୍ ନିବଲେ ମାଢ଼ୀ ଆହିଲେ ଆପୁନିଓ ଏଠକ୍ତକ ମଲେ ବବ ଗାଲ
ମାମ ।"

"ବାକ ସାମ" ବୁଲି ସହଜ ସବଳ ମସମ ସନା ଯାତେବେ ବେଗମେ
ଉତ୍ତର ଦିଲେ । ବକରାଣୀ ଆନନ୍ଦ ମନେବେ ଗ'ଲେ ।

ଏହିଦେବେ ନିୟମିତାକ୍ ବକରାଣୀର ସବତ ଗୀତର ଆଧରା ଚଲିଛି ।
ବକରାଣୀରେ ଲିଖା ଆବତ୍ତରୀ ଗୀତଟୋର ସୁବ ଆଗତେ ଏଜେବେ ସେନେକ
ଦିଛିଲ ଆମିନାର ମନଃପୁତ ବହ'ଲ । ଡେଉଁର ମତେ ଗୀତର କଥା ଆକ
ସୁବର ସଜ୍ଜତି ଧାକିବ ଲାଗେ । ସେହିଦେବେ ଡେଉଁ ନିଜେ ନତୁନକ୍ ଏଠି
ସୁବ ଦି ଗୀତଟୋ ଗାବେଲ ଲ'ଲେ । ବକରାଣୀରେ ଡେଉଁର ମତେ ଅକଳ-

অধীৰা হৈ থকা মহিলাসকলৰ সৈতে আলাপ আলোচনা কৰি
বেছি ভাল পায়। আমিনা এতিয়া অকলশৰীয়া। তেওঁৰ লগত
মুকলি মনেৰে কথা-বাৰ্তা হবলৈ বকৰানীয়ে আমিনাক এমিৰ
দেওবাৰে দুপৰীয়া ভাত দিবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনালে। আমিনায়ে
আনন্দেৰে আহিব বুলি ক'লে।

দেওবাৰে পুৱা টেলিভিছনৰ প্ৰগ্ৰেছ চাই বকৰানী তেওঁৰ
ঘৰৰ বহা কোঠাতে বহি আছে। এনেতে কলিং ছেলটো বাজি
উঠিল। বকৰানীয়ে দুৱাৰখন খুলি দিয়ৈ আমিনাক দোৰি অতি
আনন্দেৰে হাতখনত ধৰি নি চোফাখনত তেওঁৰ কাষতে বহুৱালেগৈ।

‘তোমাৰ ল’ৰাটিৰ কিবা খবৰ পাইছানে?’

‘হ’ব মাহীদেউ, তাৰ ট্ৰেইনিং পিৰিয়ড শেষ হৈছে, এতিয়াও
তাক কামত ক’ত যোগ দিবলৈ ক’টিক হোৱা নাই বুলি লিখিছে।
আপোনাবো এটি ল’ৰা আছে বুলি মাহীদেউৱে কৈছিল। তেওঁ
ক’ত আছে?’

‘সি বৰ্তমান আমেৰিকাৰ বষ্টনত আছে। চিত্তাক বহু
এখনো লৈছে সিহঁতে তাত বহুত টকা দৰমহা পায় নহয়।’

‘পিছে তাৰ ঘিৰা বাকৰ কথা কিবা ভাবিছেনে?’

ইহি এটা মাৰি বকৰানীয়ে ক’লে, ‘তুমি আগৰ বাছুৰ
দৰেহে কথাখাৰ সুবিছা। আজিকালি ল’ৰাই বিশেষকৈ বিদেশত
থকা বিলাকে যিহা বাকৰ পাহৰুহে বাক-দেউতাকক জনায়।
উন্নত দেশৰ দেখিহে এইবিলাকো উন্নত কথাৰ ভিত্তত পৰে।
মোৰ ল’ৰাৰ কাষে ইয়াত কৰ্ম দাঙিই মোক ধৰি থাকোতেই
আজি দুবছৰমানৰ আগতে এবাৰ ইয়ালৈ আহাৰ আগে আগে
জোঁলৈ ভাৰ পৰা জিৰিছিল, “মা মৰহিনৰ বন্ধ বই এইবাৰ
তোমাৰ লগত উপভোগ কৰিবলৈ বাৰ। লগতে তোমাৰ বোৱাবীকো
উহা বান্ধ” কি কৰিম, বই উত্তৰত কলো— “ঘিৰা পাবা অলল”

দীঘলীয়াতকৈ থকাকৈ আহিবা যাতে মাথৰ বিহুত ইয়াত থাকিব পাৰা।”

“বোৱাৰী ভাবভীয়ে ?”

“হয় ভাবভীয়েই। চিঠিত জনোৱা মতে এদিন যথাসময়ত এটি মাজাৰী ছোৱালী লৈ যব ওলালহি। ছোৱালীজনী মাজাৰৰ এক সম্ভ্ৰান্ত তামিল পৰিয়ালৰ। মোৰ লগত দুই এটা অসমীয়া কথাও পাতিছিল। বোধকৰো মোৰ ল’ৰাই তাইক লিকাইছিল।

“মাহীদেউ কথা এটা সোধো বেয়া নাপাব।”

“সোধা।”

অলপ ইতঃমুতঃ কৰি আমিনাই ক’লে, “ভেবেও মহীদেউ আছে বুলি শুনিছো। কিন্তু আপুনি কিয় জেনেদৰে . . . . .।”

কথাৰাৰ শুনিয়েই বকৱানীৰ মুখখন কিবা এটা ক্ৰোধত অকণমান বঙা হৈ পৰিল; কিন্তু অলপ থৈফা ধৰি ক’লে “মই এলোভনৰ বলি হ’লো। আমিনা তোমাৰ চেহেৰা পাতি এতিয়াও মূন্দৰ হৈয়ে আছে তথাপি” বুলি কিবা এটা ক’ব খুজি বকৱানী ক্ষন্তেক বৈ গ’ল— এবাৰ আমিনাৰ মুখলৈ চালে। আমিনা যেন অলপ সংকোচিত। ক্ষন্তেক পিছতে তেওঁ পুনৰ ক’লে—

“তোমাৰ এই অৱস্থাৰ কাৰণো হয়তো কিবা এলোভন।”

“আপুনি ঠিকেই ধৰিছে মাহীদেউ। পিছে মোৰ কথানো কি ক’ম ? আগতে বাক আপোনাৰ জীৱন বহুসৰ অলপ আত্মাৰ দিয়কচোন।”

“দিম, দিম আমিনা, তোমাৰ নিচিনা মাল্লহকহে মই ক’ব পাৰিম। যব সংসাৰ পাতি জুখে সন্তোষে থকা সকলে মোৰ জীৱনৰ দুখ বেদনা বুজিব বা উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰিব। অ,’ লভিকাই চাহ আনিছেই। বাই লোৱা বুলি উঠি গৈ এটা ষ্টাষ্টিকৰ টেম্বক পৰা চান্দাৰ মিঠাই ছটামল আনি ছোট

এখনটো লৈ দুয়ো চাহ খালে। চাহ খোৱাৰ পাছত ইলাচী এটা ভাঙি চুটামাৰ গুটি আমিনাৰ হাতত দি ক'লে—

“তুমি শুনিব খুজিছাতো— শুনা মোৰ জীৱন কাহিনী।
কিছু মোৰ কথা শুনি তুমি আমলক নাপাখা তথাপি বাক কৰ্ত্ত।
এজন শিক্ষাবিদ নামধাৰী অফেচাৰৰ লগত মোৰ বিয়া হৈছিল।
ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ যন্তে স্বামী যিমানেই দৃষ্টিকাৰী নহওঁক কিয়
নাৰীয়ে তেওঁক সদায় দেৱতা বুলিয়ে ভাবি লগে। মই সেই
সংস্কৃতিৰ পুজাৰী নহওঁ। সীতাক হৰণ কৰি সীতাৰ প্ৰতি বাৰণে
কৰা। পৈশাচিক ব্যৱহাৰৰ কাৰণে সতী মন্দোদৰীয়েও ধাৰণক কৰ্ত্তনা
কৰিছিল। আমাৰ অফেচাৰেও মোৰ এসময়ৰ যৌৱনোৎসুক
কণ, লাহুণাৰ লোভত প্ৰলোভিত হৈ শ্যেজী, ঘাইঘণ, কিট্‌চ,
তুৰবা, দেৱকান্ত বৰুৱা, গনেশ গগৈ আদিৰ ৰোমাণ্টিক কবিতা
আৱৃতি কৰি মোৰ মন জয় কৰিছিল। গীতৰ কথা ভাল হলেও
মুখ সংযোগ কৰি গালেহে যেনেকৈ গীতৰ প্ৰবৃত্ত সোৱাদ পাখ
পাৰি তেনেকৈ আৱৃতি কৰিলেহে কবিতাৰ সোৱাদ পোৱা যায়।
আৱৃতি কথাত সিদ্ধহন্ত অফেচাৰে তেওঁৰ গলগলীয়া মাঙেৰে সেই
ৰোমাণ্টিক কবিতা বিলাক আৱৃতি কৰি তেওঁৰ অন্তৰত যে প্ৰেম
ফল্ক অহৰহ বৈয়েই আছে তাকে মোক পতিয়ন নিয়াইছিল আৰু
ময়ো মোৰ ভৰ যৌৱনৰ জোৱাৰ ভাটাত গুটি গৈছিলো। তেওঁ
কেই সম্পূৰ্ণৰূপে আত্মসমৰ্পন কৰিবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিছিলো।
সেইয়া যে সেই অতুলনীয় কবিসকলৰ কথাহে আছিল, তেওঁৰ
অন্তৰৰ কথা নহয় সেই কথা মই বুজিব নোৱাৰিছিলো আৰু
সেই বিষয়ে মই চিন্তাও কৰা নাছিলো। কিছু বছৰ পিছতহে
জানিলো অফেচাৰে তেওঁৰ আগৰ এগৰাকী সহপাঠী নাৰীৰ লগত
বহুত ধিনি আগবাঢ়িও তেওঁক পিচত বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছিল।
তেওঁলোৱা কথাও মই অহকাৰে-পছকাৰে মোৰ বিয়াৰ আগ-আগে

জনিবলৈ পাইছিলো। কিন্তু মই ভেঙৰ মুখৰ মৌসৰা কথাও
ভোল গ'লো। দেউতা হাতেও ডেকা বসন্তত মানুহৰ চৰিত্ৰৰ
কিছু দোষ ক্ৰটি থাকিব পাৰে, শিক্ষিত লোক বুলিয়েই বিশেষ
চিন্তা নকৰি বিয়াত সন্মতি দিলে। মানুহ বহুত গুণৰ অধিকাৰী
হলেও যে ভাল মানুহ মহৰ পাৰে সেই কথা ভেটিয়া মই জানিব
মোৰাৰিছিলো— আমিনা।” এইখিনি লৈকে কৈ বকৱানী কিবা
এটা চিন্তা কৰি থমকি ব'ল।

‘কৰ্ত্তকচোন মাহীদেউ, তাৰ পাহত কি হ'ল জানিবলৈ
মোৰ মনটো বৰ উৰিগৈ হৈ পৰিছে।”

বকৱানীয়ে আকৌ আৰম্ভ কৰিলে “বিয়াৰ পিছত দুবছৰ-
মান আমাৰ খুব ভালৈই গৈছিল— যথা সময়ত মই সন্তান এটিও
লাভ কৰিলো। কিন্তু কি হ'ব, চোৰে নেৰে চোৰৰ প্ৰকৃতি বুলি
আমাৰ এযাব কথা আছে। প্ৰফেচাৰবোৰে সেয়ে হ'ল। এজন
মসন্তানটিকে কৈছিল— বিয়া মানে এক সমুদ্ৰ যাত্ৰা। ইয়াত এদিন
নহয় এদিন চো ধুমুহা আহিবই। আমাৰ বৈবাহিক জীৱনতো
প্ৰবল ধুমুহা আহিল আৰু আমি দুয়ো দুফালে ছিটিকি পৰিলো।

আমাৰ স্কুল কলেজত বহুত ধৰণৰ ছোৱালী দেখিবলৈ
পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত হঠাতে চংকী, হোৱা মানুহৰ ছোৱালী
বিলাক লাহ-বিলাহত আগবঢ়ুৱা হৈ ইমান আধুতিকা হৈ পৰে যে
ভেৰ্তলোকৰ সাজ পোছাক দেখিলে লাজ লগাকৈ নগ্নতাৰ অন্য এটা
ৰূপ যেনহে লাগে। আমাৰ প্ৰফেচাৰে সেই ছোৱালী বিলাকৰ
মন জয় কৰিবলৈ নকমেৰে মাতি কিবা শিকণ বুলি জুৰি
পালে কলেজত থকা প্ৰফেচাৰৰ জিৱনী কোঠাতে অশালীন ব্যৱহাৰ
কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। তাৰ বাবে ছাত্ৰী মহলত ভেঙৰ কুখ্যাতি
প্ৰচাৰ নোহোৱাকৈ থকা নাই। কলেজৰ বেৰত দুই এখন প্ৰফেচাৰৰ
কিষৰে প'ষ্টাৰো ওলাইছিল। আৰু পিছত ভেৰ্ত গবেষণা কৰা

ভেকা গাভৰু আৰু বিবাহিত বিবাহিতা লোককো ভেঙৰ বৰলৈ মাতি আনি গাইড দিছিল। কিন্তু মই লক্ষ্য কৰিছিলো ছোৱালী বা মহিলাসকলক মই অকিচত থকা সময়তহে পাইডেল দিবলৈ মাত আৰু স্ত্ৰবোগ স্ত্ৰবিধা বুজি ভেঙৰ কু-প্ৰৱৃতি চৰিতাৰ্য কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। মই এইবোৰ কথা জানি ভেঙৰ কেতিয়াবা দুই এঘাৰ কটু কথা নোকোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিছিলো। কিন্তু এই ছোৱালী বা মহিলা সকলে নিজৰ উজ্জ্বল ভৱিষ্যতৰ কথা ভাবি, সকলো জানিগুনিও ভেঙৰ ওচৰলৈ আহে বা আহিব লগাত পৰে। কাৰণ ভেঙৰ কটি অভিকটিৰ ওপৰতে ডক্টৰেট ডিগ্ৰী পোৱা বা ভেঙ পঢ়োৱা বিষয়ত প্ৰথম শ্ৰেণী পোৱাটো বিশেষকৈ নিৰ্ভৰ কৰে। এই কাৰণেই সেই গাভৰু আৰু মহিলা সকলৰ বেছি ভাগেই বহুত কথা সহ্য কৰি থাকে, কিন্তু তাৰ ভিতৰত ব্যক্তিক্ৰম বোহোৱাও নহয়। তোমাক কিমো কম কৰলৈকে লাজ লাগে। তথাপি আজিলৈকে কাৰো আগত বোকোৱা কথা এঘাৰ তোমাক কওঁ, মই লোকৰ কথা কৈ ভাল পাওঁ বুলি আকৌ নাভাবিবা আমিনা।”

“মই আপোনাক ভেনেকৈ কেতিয়াও নাভাবো। আপোনাৰ অন্তৰৰ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ কথাহে মোক মৰম কৰি কৈ অন্তৰত আপুনি অকণমান সকাহ পাইছে। নিদাকণ হুখ কষ্টৰ কথা আনৰ আগত ক’বলৈ পালে মনলৈ অকণমান হলেও সান্তনা আহে। ময়ো ভুক্ত ভোগী মাহীদেউ, আপোনাৰ কথা শুনি মোৰ অন্তৰৰ কথাও আপোনাক ক’ম বুলি ভাবিছো, আপোনাকেই ক’ম। আপুনিহে বুজিব পাৰিব মোক অকণমান হয়তো সান্তনা দিব পাৰিব। মোক আপোনাৰ নিজৰ বুলিয়েই যেতিয়া সকলো কৈছে কওঁক মাহীদেউ।”

“এবা কওঁ শুনা তাৰ পিছত কি হ’ল। এদিন মই

‘অধ্যাপিত্বে পাছ কৰি কলেজ এখনৰ অধ্যাপিকাৰ কাম কৰি থকা এগৰাকী মহিলাক হঠাতে লগ পালো। তেওঁ প্ৰায়েই প্ৰফেচাৰৰ ওচৰলৈ গাইডেন্সৰ কাৰণে আহিছিল। যদিও পিছলৈ নহা হ’ল। মই কাৰণ সোধাত তেওঁ কলে— “প্ৰফেচাৰৰ পাণ্ডিত্যৰ প্ৰতি মোৰ প্ৰজ্ঞা আছে কিন্তু মানুহ হিচাবে মই তেওঁক পত্নী বুলি ভাবো। বেয়া নাপাই যদি মই আপোনাক এটা কথা কওঁ বাইদেউ, দায়-দোষ নধৰিব। এদিন আপুনি অকিচত থকা সময়ত মোক নিৰলে ছটামান কথা শিকাম বুলি মাতি নি অকলশৰীয়া ঘৰখনত মই সোমোৱা মাত্ৰেই ছৱাৰখন বন্ধ কৰি ভিতৰৰ পৰা খিলি লগাই দি পশুশূদ্ৰি ধৰিলে। ভাগ্যে পিচকালৰ গা-ধোৱা ঘৰৰ ছৱাৰখন খোলা আছিল। মোৰ লগত নিয়া সকলো কিতাপ পত্ৰ এৰি প্ৰাণ পণে সেই ছৱাবেদি দৌৰি ওলাইগৈ কোনোমতে সেই দিনালৈ এটা অতি লাজ লগা অৱস্থাৰ পৰা বক্ষা পৰিলো। এতিয়া কওক বাইদেউ, তেখেতৰ ওচৰলৈ পুনৰ আক কি শিক্ষা লবলৈ যাম।”

অধ্যাপিকাৰ কথা শুনি মই ক’লা বড়া পৰি গ’লো আৰু ঘৰলৈ আহিয়ে হুজুৰী গাভৰু ছোৱালী বাহিৰৰ কমতে তেওঁৰ সৈতে কিবা কিবি আলোচনা কৰি থকা দেখিলো। মই আৰু ভাবিব নোৱাৰা হৈ কঠোৰ ভাবে সিহঁত হুজুৰীক ক’লো—“তোমালোক এতিয়া বাণী।” মোৰ বোধকৰো মুখৰ চেহেৰা দেখি আৰু মাত শুনি হুজুৰী একাধাৰো মাত নমতাকৈ উঠি গুচি গ’ল।

—“ছোৱালী হুজুৰী এনে অভদ্ৰপাত্ৰে পঠিৱাই দিলা কিয়?”

‘ভদ্ৰপাত্ৰ কথা কোৱাৰ আগতে নিজে ভদ্ৰ হবলৈ শিকা। তুমি কিমান ভদ্ৰ মই এইমাত্ৰ জানি বুজি আহিছো।’ এই কথা শুনি বাঘৰ দৰে গৰজি গুমৰি মোক বহুত বেয়া কথা শুনালে। ‘বিস্তৃত’ তাৰ মাজতে মই দৃঢ় ভাবে ক’লো “মই আজিৰ পৰা এমাহৰ

ছুটি ল'ম আৰু চাম ভূমি কেনেকৈ এই বৰত গাভৰু আৰু মহিলাক শিক্ষা প্ৰদান কৰা।" বিবৃদ্ধি হৈ প্ৰেক্ষাৰে ডেকা গাভৰু আনকি কিছু বয়সিয়াল সকলকো গাইডেল দিয়া বন্ধ কৰিলে; কিন্তু এই বিলাক কথাটো আমাৰ মাজত মাজে মাজে খণ্ড মুছ হ'বলৈ ধৰিলে। মুঠতে ঘৰখনত অশান্তি আৰম্ভ হ'ল।

অলপ দিনৰ পিছতে ডেউৰ দুবছৰৰ কাৰণে ভিজিটিং প্ৰেক্ষাৰ হিচাবে মণিপুৰলৈ গ'ল। ময়ো মনে মনে ভালোই পালো, ভাৰিণো বাহিৰত থাকিলে ডেউৰ আচৰণ বিচৰণ বিলাক নিশ্চয় কিছু হলেও ভাল হ'ব। এনেকৈয়ে চাৰি পাঁচ মাহ মান মই একবকম শান্তিৰে থাকিলো। কিন্তু এদিন হঠাতে ডেউৰ মণিপুৰ এৰি ঘৰলৈ ঘূৰি আহিল। মই অলপ আচৰিত হ'লো। স্মৃতিত কলে 'ভাত কাম কৰি ভাল নলগাত গুচিয়েই আহিলো।' ইয়াৰ পিছত প্ৰায় চাৰি পাঁচ মাহ মান সময় আমি দুয়ো প্ৰায় ভালোই চগি আহিলো। এদিন বাতিপুৰা প্ৰায় সঁজামান বজাত আমাৰ কলিং বেলটো বাজি উঠিল। মই বাতিপুৰাই কোননো আহিলে বুলি বিচনাৰ পৰা উঠি গৈ বাহিৰৰ বন্ধ দুৱাৰখন খুলি দিলো। দেখিলো দুৱাৰ মুখতে হাতত এটা চুটকেচ লৈ এজনী গাভৰু ছোৱালী থিয় দি আছে। পুৱাতে এজনী অচিনাকি ছোৱালী অহাত মই অলপ আচৰিত হ'লো। ছোৱালীজনীয়ে স্মৃতিলৈ - "এইটো প্ৰেক্ষাৰ বকৰাৰ ঘৰ হয়নে?" মই হয় বুলি কৈ ক'লো "তুমি ইয়াতে অলপ পৰ বহা, মই ডেউক মাতি দিওঁগৈ।" ছোৱালীজনী বহিল। প্ৰেক্ষাৰক মাতি দিয়াৰ আগতে মোৰ মনত এটা কোতুহল জাগি উঠিল আৰু তাই ক'ব পৰা আৰু কিয় আহিছে সেই কথা স্মৃতিলৈ। তাই কৈ গ'ল - "মই মণিপুৰৰ ছোৱালী, এতিয়া মণিপুৰৰ পৰা আহি গুৱাহাটী ষ্টেচনত নামিছোহি। অসম চৰকাৰৰ সাংস্কৃতিক সঞ্চালকৰ দ্বাৰা আয়োজিত

এখন নৃত্যানুষ্ঠান হ'ল। সেই অনুষ্ঠানৰ মুকলি সভাত এফেচাৰ বকৱায়ো অংশ গ্ৰহণ কৰিব বুলি আমি এগ্ৰেমত পাইছো। এফেচাৰ বকৱা মৰিপুৰ এৰি অহাৰ দুমাহ মানৰ পাছতেই মোক লৈ আহিমগৈ বুলি কথা দিছিল। কিন্তু এতিয়াও নোবোৱাত কিবা অন্থ বিন্থ হৈছে বুলি মাইতে ভাবিলে। তেখেতে নিজৰ ঠিকনা দি মহাৰ কাৰণে আমিও কোনো চিঠি পত্ৰ দিব নোৱাৰিলো। আমাৰ সকলোৱে ঠিক কৰিলে তেখেতে ঠিকনা নিদিলেও এগ্ৰেমত যেতিয়া তেখেতৰ নামটো আছে, নি-চয় কোনোবাই তেখেতৰ ঘৰটো দেখুৱাই দিব পাৰিব। মোক নাচৰ পাৰ্টিৰ লগতে মাইতে পঠিয়াই দিলে। আমাৰ এডভোকেট দাদাৰ গুৱাহাটী হাইকোৰ্টত এটা কেচ ফাইল কৰিবলগীয়া আছে। দাদা আৰু মা সেয়ে ১০-১২ দিন পিছত আহিব। মই নাচৰ পাৰ্টিত আহিলো যদিও এতিয়া যোগ দিব নোৱাৰিম। কাৰণ ডাক্তৰে অহা মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহতে সময় বুলি কৈছে। সেই কাৰণে মায়ে মোক আগতিবাকৈ পঠিয়াই দিলে। — এইবাৰ কথা কৈয়েই ভাই মোক সুধিলে— “আপুনিবো এফেচাৰৰ কি হয়।” ভাইৰ কথা শুনি মোৰ এনেয়ে খঙে মূৰৰ চুলিৰ আগ পাইছিলগৈ। ভাইৰ এই প্ৰশ্ন শুনি অলপ দৃঢ়ভাবে মই ক'লো— ময়েই এই ঘৰৰ গৃহিণী। এনেকুৱাতে এফেচাৰো বাহিৰলৈ ওলাই আহিল আৰু ছোৱালীজনীক দেখি মুছকচ ধোৱাৰ দৰে হ'ল। — “অ' তুমিহে” বুলি মাত লগাব খুজিছিল যদিও সম্পূৰ্ণৰূপে মাত মুখৰ পৰা নোলাল। উপৰাই ছোৱালীজনীয়ে অলপ ঘূৰাৰ চকুৱেদি চোৱাৰ দৰে চাই এফেচাৰক চোৱক জেৰা কৰা দি কৰি ক'লে— “এফেচাৰ, তুমি তোমাৰ ঘৰত— কোনো নাই বুলি মোক ফাকি দিছিল কিয় ?”

সকলো কথা বুজিব পাৰি মোৰ ঘৰটো যেন ঘূৰাই গ'ল।

‘হিন্দি, বঙালী আৰু অসমীয়া ভাষাত বিমান বোৰ বেগা শব্দ

আছে সকলোবোৰ এয়োগ কৰি একেচাবক উচ্চৰে গালি পাৰি সেই সময়ত মোৰ ডাইভাবজৰ আহি নোপোৱাত মোৰ হুটামান দস্ত হাতত লৈ মই নিজেই গাভী চলাই দাইতৰ দৰলৈ গুটি আহিলো। তাৰ কিছুদিনৰ পাছত দেউতাই দিয়া এই মাটি টুকুৰাতে এই দৰটো সাজি থাকিবলৈ লৈছো। একো মহলেও মই এতিয়া যেন কিছু শাস্তিত আছো।” অকণমান ধৰ্মকি বৈ বকৱানীয়ে ক'লে “কিন্তু কেতিয়াবা মোৰ নিজৰেই লাজ লগা যেন লাগে— সেই সময়ত মোৰ মুখৰ পৰা কলেই ইমান বেয়া কথাবোৰ ওলাইছিল। এজন শিক্ষিত পুৰুষক সেইদৰে ধং নকৰি ভাল ভাষাৰেও তেওঁৰ প্ৰতি ধৰা মোৰ অন্তৰৰ কোভ, ঘৃণাৰ কথা বুজাই দিব পাৰিলোহেঁতেন।” — এইবুলি কৈয়েই তেওঁ অনুশোচনাত বেন অকণমান অস্থিৰ হৈ পৰিল আৰু মূৰে কপালে হাত দি বহি পৰিল। বকৱানীৰ জীৱন বৃত্তান্ত শুনি আমিনাবোৰো বহুত কথাই মনলৈ আহিছিল যদিও একো কব নোৱাৰি তাই নিবৰ হৈ ব'ল।

“বাইদেউ, ভাতৰ টেবুল লগালো, আহক।” লতিকাই আহি ক'লেহি। লতিকাৰ কথা শুনি বকৱানীৰ স্বপ্ন ভংগ হ'ল। তেখেতে নিজেই নিজৰ কথাবোৰ মনৰ আবেগত আমিনাৰ আগত কৈ বিচলিত হৈ পৰাত অকমান লাজ অনুভৱ কৰিলে। পূৰ্বৰ মনলৈ বল আনি ক'লে— ‘ব'লা হৈ যোৱা কথা হৈ গ'ল। এতিয়া এইদৰে শুনি থাকি কি হ'ব’ বুলি আমিনাক এহাতে— সাৱটি ধৰামি ধৰি নি যোৱা টেবুলত বহুৱালেগৈ আৰু নিজেও খাবলৈ বহিল। ভাত খাই থাকোঁতে আমিনাই ক'লে—

“বাহীদেউ, আপোনাৰ আঁজা, ভকৰাবীৰোৰ ইমান সোৱাদ লগা হৈছে থাকলৈ! আনুনি ইমান জুতি বুধি লগাই বাঁজিব আনে।”

বকৰানীয়ে হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, “মুজিছা আখিনা, মই কিছু লিখা পঢ়াৰে লিকিলো; এই মুৰ্গীৰ জোল আৰু মাছৰ কাৰী হোটেলৰ পৰাহে অৰাইছো।”

“মাহীদেউ, তেনেহলে মোকেই নকলে কিয়? ময়েই বান্ধি বাচি দিলোহেভেন। মই সকৰে পৰা বান্ধি বাচি খোৱা ছোৱালী। পিন্ধে মই বান্ধিলে আপুনি আকৌ খাবলৈ বেয়া পাব নেকি?”

“নাই নাই আখিনা। তুমি তেনেকৈ কিয় কৈছা, আমি সকৰে পৰা মুছলমান ঠাকুৰৰ হাতে ভাত খায়েই ডাঙৰ দীঘল হৈছো। দেশ বিভাজনৰ আগতে মোৰ দেউতা কৰিমগঞ্জৰ মহ-কুমাৰিপতি আছিল। তেখেতৰ পাৰচনেল অৰ্ডালি আছিল ‘হেকিম’। সি খুব ভালকৈ বান্ধিব জনা বাবে দেউতাই তাক অৰ্ডালি আছিল যদিও বন্ধা-বচা কামতহে লগাইছিল। সি খুব ভাল মুৰ্গীৰ জোল বান্ধিছিল। তেনেকুৱা সোৱাদ লগা আঞ্জা মই এতিয়াও খাই পোৱা নাই। তোমাক দিয়া এই জোলতো মই সঁচাকৈয়ে সেই সোৱাদ পোৱা নাই। তুমি যেতিয়া বান্ধিব জানো বুলি কৈছা তোমাৰ হাতে বন্ধা খাবলৈ মোৰ বৰ হেপাহ হৈছে। এদিন আহিবানে?”

“নিশ্চয় আহিম, মাহীদেউ।”

“ভেঙে শুনা, মই এই ঘৰ লোৱাৰ পিছৰ পৰা মোৰ বান্ধৱী মুচফিকা আৰু পুণিমাই নতুন ঘৰত খুৱাব লাগে বুলি সদায় কৈ আছে। মাঘ বিহুৰ আগৰ ১৫ দিন বান্ধিহে বাকী। মাঘ বিহুৰ আগদিনা বাতি অৰ্থাৎ উককাৰ নিশা আমাৰ অসমীয়া সমাজত ভোজ-ভাত খোৱাৰ এটা নিয়ম আছে। মই সকলো যোগাৰ কৰি থম। তুমি আহি সেইদিনা বান্ধিবাহি। সিহঁত দুজনীকো মই মাতিব। কিন্তু সেইবাতি তুমি মোৰ ইয়াতে থাকিব লাগিব। আমি দুয়োজনীয়ে বহুত কথা পাতিব।

‘মাক, হৰ বাহীদেউ, বুলি আমিনা গ’লগৈ।

দ্বয়োদশ অধ্যায়

নাৰী নিৰ্যাস্তন বিৰোধী বৰ্ষ হিচাবে পালন কৰিব বোজা সম্প্ৰীতি ‘সংঘৰ’ বহুবিকীৰ্ণ উৎসৱ আৰোহণ সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিল। খান বাহাদুৰ জালালউদ্দিন আহমদক সেই সভালৈ বিশিষ্ট অতিথি ৰূপে নিমন্ত্ৰণ কৰা হৈছিল যদিও শাৰীৰিক অসুস্থতাৰ বাবে জেৰেতে সভাত যোগদান কৰিব নোৱাৰিলে। চাহেবা বেগম এই ‘সম্প্ৰীতি সংঘৰ’ স্থায়ী সভানেত্ৰী। মাকক লগত লৈ নাজিমা, আমিনাইত সভালৈ গ’ল। বাওঁতে বেগম চাহেবাই অৱলাক (কাম কৰা ছোৱালী) বিশেষকৈ কৈ গ’ল— তাই যেন চাহাবক এৰি এখন্তেকো ক’লৈকো নাযায়। সভা ভংগ কৰি সকলোটি ঘূৰি অহাৰ পাছত খান বাহাদুৰে বৰ জীয়েক নাজিমাক ওচৰলৈ মাতি আনি সভাৰ কথা শুৱিলে। নাজিমাই ক’লে—

“বাবা, মা আৰু আপোনাৰ কাৰণে আগতে অলপ হৰ-লিঙ্গ আনো। মায়ে সভাত খাবলৈ কিবা-কিবি দিয়া সতেও একো মেৰালে।” ইয়াৰ পাছত নাজিমাই নিজেই দেউতাক আৰু মাকৰ বাবে হৰলিঙ্গৰ লগতে কিবা হুটামান আনি দেউতাকক দি মাককো ভালৈকে মাতি আনিলে। সভাত বহু সময় একেধৰে বহি থাকিব লগা হোৱাত মাকৰো অলপ ভাগৰ লগা যেন লাগিছিল। সেই কাৰণে ওচৰতে থকা বিচক্ষাধনতে কান্দি হৈ পৰি নাজিমাই নো কি কয় শুনিবলৈ ভেঁৰ অলপ ব্যগ্ৰ হৈ পৰিল। নাজিমাই আৰম্ভ কৰিলে— “বাবা, আজি যে সভাত কিমান মানুহ, ইমান ডাঙৰকৈ সজা বস্তা বৰটোডো মানুহ বহিবলৈ ঠাই নাইকিয়া যেনেই হৈ পৰিছিল। মহিলা আৰু ছাত্ৰী সকলো

উপবিষ্ট বহুত জনলোক সভাত উপস্থিত আছিল। মুখামন্ত্রী, বিকামন্ত্রী, ভিলাব উপায়ুক্ত সকলে মুখ্য অতিথি বা বিশিষ্ট অতিথি হিচাবে সভাত যোগদান কৰিছিল। বকরানী বাইদেউৰ দেউতাক জজ চাহাবে আপোনাৰ কথা শুনিছিল। আপুনি সভালৈ আহিব মোৱাবিলে বুলি ক'লত তেখেতে ক'লে— “মই বিশেষকৈ ধান বাহাদুৰক সভাত লগ পাম বুলি আশা কৰিহে আহিছিলো।” ধান বাহাদুৰে গুৰ-গুৰিটোত এটা দীঘলকৈ হোপা মাৰি লগতে দুটামান কাঁহ মাৰি ক'লে,— “এবা মই জজ চাহাবক বহুদিন লগ পোৱা নাই। তেওঁক লগ পোৱা হলে মোৰো বৰ ভাল লাগিলহেতেন। বাক এজিৱা কোৱাচোন, সভাৰ সভাপতি কোন আছিল?” নাভিমাই ওচৰতে থকা মাকলৈ চাই হাঁহি এটা মাৰি ক'লে— ‘আমাৰ মা ‘সম্প্ৰীতি সংঘৰ’ স্থায়ী সভানেত্ৰী। মায়ে সেইদিনা আইৰ এজন সভাপতি হলে ভাল বুলি কৈছিল কিন্তু সাধাৰণতে মাৰ লগত বহুত কথাত বাহি জোৰা নহা শইকীয়ানী মাইদেউৱে মাক বহুত প্ৰশংসা কৰি তেৱেই সভাপতি হলে ভাল হ'ব বুলি প্ৰস্তাৱ কৰিলে। সম্পাদিকা চাক বাইদেউৱে সেই প্ৰস্তাৱ সমৰ্থন কৰাত তুমুল হৰ্ষধ্বনি আৰু হাত চাপৰিব মাজত মায়ে সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলে।” কথাটো শুনি ধান বাহাদুৰবো মুখখন ৰেৰ অলপ উজ্বল হৈ উঠিল আৰু বসিকতা কৰা দি কৰি ক'লে— “সেই গধুৰ দায়িত্ব বহন কৰা কাৰণেই বোধকৰা ভোমাৰ মাই আইয়েই বিচনাত পৰিব লগা অৱস্থা হৈছে। বাক এজিৱা সভাৰ কথাবোৰ কোৱাচোন।”

নাভিমাই ক'লে— “এটা আৱস্তানী গীতৰে সভাৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ হ'ল। এই গীতটি বিশেষকৈ এই উৎসৱৰ বাবে ৰচনা কৰিছিল অহল্যা বাইদেউৱে। কিন্তু পৰিবেশন কৰিলে আমাৰ আঁমিৰাই।” ধান বাহাদুৰে অলপ আচৰিত হোৱাৰ দৰে শুনিছে,—

“তাই গান গায় নেকি ?”

“হয় বাবা তাই কলেজত পড়া সময়ত ঢাকার পৰা অনাতাঁর বোগে তাই গোরা গীত প্রচার কৰাও হৈছিল হেনো । আজি তাই গান গাবলৈ উঠি বাওঁতেই তাইক দেখি সকলোৰে হাত চাপৰি মাৰিছিল । মোৰ কাপোৰ বোৰকে পিছাই তাইক সজালৈ নিছিলো । সেই কাপোৰ বোৰেৰে তাইক এনেকুৱা গুৱাইছিল যেন তাই এজনী কলেজীয়া ছোৱালীহে । শুব আৰু গীতৰ কথাৰ এনেকুৱা এটা সমস্বয় ঘটিছিল যে সকলো মানুহে উন্নয় হৈ সেই গীত শুনিছিল আৰু গীতৰ শেষত হৰ্ষষ্মনি আৰু হাত চাপৰিৰে সজা ঘৰ তল ওপৰ হৈ পৰিছিল । গীতটিৰ কথাবিনিতি বৰ সময়োপযোগী আছিল । কথাটো শুনি ধানবাহাদুৰে সুধিলে—

—“গীতটি তোমাৰ হাতত আছে নেকি ?”

—“হয় বাবা, গীতটি ছপা কৰি সকলোৰে মাজত বিলাই দিয়া হৈছিল । —এইয়া এখন আছে লওক ।

ধানবাহাদুৰে ক’লে—“মই লাইটৰ পোহৰত পঢ়িবলৈ অলপ দিগদাৰ পাওঁ । তুমিয়েই পঢ়ি দিয়াছোৱা ।”

নাতিমাই পঢ়ি গ’ল—

: গীত :

এই নদী আজিও বৈ যায়—

কাষৰ কছাৰাৰ বিবিদাৰ পাতে আজি

অভীভক দিয়ে সোঁৱৰাই—

ক’ত জাতি উপজাতি

পৰ্বত ভৈয়াম ভৈমি—

অহাবিলনৰ গীত গাই

একে সোঁতে ব'য় আগুৱাই
 বায় বহিৰ দূৰো একে ভাই ভাই
 ভাগৱতী ধৰমত ভেদা ভেদ নাই—
 অসমৰ এই বুলমত
 স্থিতি আমাৰ গনতন্ত্ৰ
 মহামিলনৰ গীত গাই
 একে সোঁতে ব'য় আগুৱাই
 এয়ে মোৰ মহাতীৰ্থ অসমী আই—
 দয়াৰ দূৱাৰ আজি চৌপাশে খোলা আছে
 ভাগৱতা, ভগনীয়া আহিছে সোমাই
 পাঠ বুলি জিবনিৰ ঠাই
 অসমী পুথমা আই
 সকলোকে আছে চাই
 বাহিৰা, বুকুৰা বুলি নিদিয়ৈ বিদায়
 —এয়ে মোৰ মহাতীৰ্থ অসমী আই ।

* * * * *

ভায়ে ভায়ে কোলা কুলি
 পাতিছে অমিয়া পুৰী
 কোন ক'ব, কোন কাৰ বিচাৰোতা নাই
 এয়ে মোৰ মহাতীৰ্থ অসমী আই
 —এই নদী.... ....

গীতটোৰ কথাখিলাক শুনি খান বাহাদুৰে বৰ ভাল পালে ।
 ৰাজিমাই সভাৰ বৰ্ণনা দি ক'লে—

'মুখ্যমন্ত্ৰীজন সদায় কম কথা কোৱা মানুহ । আজি তেওঁ
 গুৰু গভীৰ স্বৰেৰে বৰ্ত্তমান মহিলা সকলে কামত আগবাঢ়ি অহা
 দেখি সন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰিলে মাত্ৰ । শিক্ষামন্ত্ৰী বৰগোহাঞি এজন

হাস্যবসিক মাগুহ আৰু ধুব বস লগাই কথাও কব পাৰে। তেওঁ
বসিকতা কৰি ক'লে,— “মই দেখিছো মূবত ওৰণি লৰকা বেছিভাগ
নাৰীহে ইয়াত সন্মিলিত হৈছে। কিন্তু মূবত ওৰণি লৈ পথাৰত
ভুঁইবোৱা, ধানৰ কঠীয়া পৰা ঢেকীত ধান কানি ধোৱা জিৰোতা
সকলৰ ইয়াত সন্মিলন নায়েই যেন লাগিছে। আজি নাৰী সমাজ
আৰু আগৰ দৰে নিৰ্যাতিত আৰু অৱহেলিত হৈ থকা নাই যেনেই
লাগে। আৰু তেওঁলোকৰ নানা দিশত উন্নতিও পৰিলক্ষিত হৈছে।
আমাৰ আইইতে মূবত ওৰণি লৈ ঘিৰোৰ দুৱাৰদলিত উজুটি
ধাইছিল আজি কালি পৰ্দাহীন নাৰী সকলে ভেনেকুৱা দুৱাৰ
দলি উজুতিতে উবাই দিলে।” শিকাময়ী বৰ গোহাঞিৰ কথা
শুনি সন্তোষ ইমান হাঁহিব বোল উঠিছিল যে পেঙেলৰ ওপৰৰ
ঢাকনি কাপোৰখন উৰি যাও যেন হৈছিল। ইয়াৰ পাছত জিলাৰ
উপায়ুক্ত শ্ৰীযুগল ৰাজগুৰুৱে চৰকাৰে বিশেষকৈ মহিলা সকলৰ বাবে
লোৱা উন্নয়নমূলক আঁচনি বিলাকৰ এটা থূলমূল ব্যাখ্যা দিলে
আৰু চৰকাৰৰ এইবিলাক কামত নাৰী সমাজৰ সহযোগীতা কামনা
কৰিলে। ইয়াৰ পাছত নিৰ্দিষ্ট বক্তা অহল্যা বৰুৱানীয়ে তেওঁৰ
ভাষণ আৰম্ভ কৰিলে।

ধানবাহাৰে বহি থকা চকী খনতে গাৰ ভংগীটো অকণমান
সলনি কৰি আগুহেৰে স্নুথিলে— “কোৱাচোন নাৰ্জিমা, তেখেতে
কি ক'লে।” “তেখেতে বহুত কথাই কলে তাৰে দুটামান বাক
মই আপোনাক ক'ব।” সীতা, দ্ৰৌপদী, জয়মতী আদি পুৰুষৰ
হাতত নিৰ্যাভৱন সহ্য কৰি থকা নাৰী সকল আমাৰ চিৰ নমস্যা
হলেও তেওঁলোকৰ আদৰ্শেৰে নাৰী সমাজ পৰিচালিত হলে নাৰী
নিৰ্যাভৱনৰ শেষ কেতিয়াও নহব। আজি নাৰীৰ আদৰ্শ হ'ব
লাগিব মুলা পাণ্ডক, কনকলতা, ভোগেশ্বৰী সুকননী, ইন্দিৰা গান্ধী,
বেনাজীৰ ভুট্টো, খালেদা জীয়া, মাছু বন্দৰ মাথিকা, মাৰ্গাৰেট

খেঁচাৰ আদিৰ দৰে নাৰীহে, এই সকলৰ শক্তি আৰু কাৰ্যাদক্ষতাৰ আদৰ্শ লৈ নাৰী সমাজ উন্নতি পথত আগবাঢ়ি যাব পাৰিব। মিছা মূল্যবোধত আস্থা ৰাখি আৰু আগতে হৈ অহা নিৰ্যাতিত নাৰী সকলৰ আদৰ্শ লৈ আজিৰ সমাজত নাৰীয়ে নিজৰ অধিকাৰ আৰু 'স্বাভাৱ্য' বন্ধা কৰিব কেতিয়াও নোৱাৰে। বৰুৱাৰী মহীদেউৰ বক্তৃতাই সমাজ বিশেষ আলোচনৰ সৃষ্টি কৰিছিল। আৰু এৰে মিৰ্জীক আৰু স্পষ্টকৈ কোৱা কথাবোৰৰ বাবেই সমাজৰতে অনেককৈ উচ্চ হ'বৰ তেওঁক প্ৰশংসা কৰিছিল। কিন্তু হাজৰীকানীৰ দৰে হুই এগৰাকী বয়োজ্যেষ্ঠা মহিলাই কিবা কিম্ব বু-বাও নকৰাকৈ নাছিল। এইবাৰ খান বাহাদুৰে অলপ বসিকতা কৰি কোৱাৰ দৰে ক'লে— "ইয়াৰ পাছত সভানেত্ৰীয়ে ক'বলৈ কিবা বাকী থাকিল জানো না'লিমা?"

দেউতাকে কোৱাৰ লগে লগে নাজিমাই উত্তৰ দিলে— আপুনি মাক তেতিয়াৰ দিনৰে সভানেত্ৰী বুলিয়েই ডাবি আছে হ'বলা? আমাৰ মাক সকলোৰে মাজত 'মডাৰেটৰ' বুলি এটা খ্যাতি আছে। কাৰণ আমাৰ মহিলা সকলৰ মাজত কোনো কথাৰ বাকু-বিতণ্ডা হ'লে বা ওখনা-ওখনি লাগিলে মায়েহে সদায় আপোচ কৰি দিব পাৰে। সেইদৰে আজি মাৰেও সমাজত স্পষ্ট ভাবেই ক'লে— "ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ মূল সম্পূৰ্ণৰূপে উৰালি কেৱল নতুন আদৰ্শকে লৈ নাৰী সমাজে আগবাঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিলে ভৱিষ্যত অন্ধকাৰহীন হৈ হ'ব। সীতা জয়মতীৰ ধৈৰ্য্য শক্তি আৰু ইন্দিৰা আৰু ঝালেলা জিভাৰ দৰে আধুনিক যুগৰ নাৰীৰ বুদ্ধিমত্তা আৰু কাৰ্যাদক্ষতাক আমাৰ নাৰী সমাজে আদৰ্শ স্বৰূপে লৈ সকলোৰে উন্নতি কল্পে কাম কৰি য'ব লাগিব।" — নাজিমাৰ কথা শুনি খান বাহাদুৰ অলপ স্তম্ভিত হোৱা বেন হ'ল। বেগমে 'ৰে অতীত আৰু বৰ্ত্তমান সমাজৰ এটা মধুৰ সমন্বয়ৰ চিন্তা কৰি

কথাখিনি ক'লে, তেওঁ মনে মনে বৰ সন্তোষ পালে আৰু আৰু
যত্নৰা কৰিলে— “এওঁ কথা খিনি বৰ ভাললৈ কৈছে। মাৰী-
সকলেই ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ মূলধাৰা বুলি ক'ব পাৰি। ভোমালোকৰ
ওপৰতে বৰ্ত্তমান সকলো নিৰ্ভৰ কৰিছে। অসমীয়া মাৰীৰ সাজ
পোচাক আদি দেখিয়েই অসমীয়া সমাজৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য যে
আছে তাক সকলোৱে বুজিব পাৰে। কিন্তু পুৰুষ সকলৰ ভিতৰত
সাজ পোছাকত কোন অসমীয়া, কোন বঙালী, কোন মিল্লীৱালা
একো ধৰিব নোৱাৰি। অ, নাজিমা, আজি-কালি ভোমালোকে
কেচ বহা বিহা নোলোৱা নেকি?” বেগমলৈ চাই তেখেতে ক'লে—
‘বহুদিন আগতে ভোমাকো মই তেনেকুৱা এখন বিহা আনি
দিয়া মনত পৰে।’ মুখত অকণমান হাঁহি বিৰিঙাই বেগমে
কলে— “আপুনি আনি দিয়া বস্ত্ৰৰ প্ৰতি মোৰ সদায়েই আদৰ
আছে। আজি মই সভালৈ যাওঁতে সেই কেচ বহা বিহা ধৰেই
পাত মেৰাই গৈছিলো।” এইবাৰ খান বাহাদুৰে খুব খোলা
হাঁহি এটা মাৰি ক'লে— “তুমি কেচ বহা বিহা ধৰেৰে পাটৰ
কুল বহা মেৰেলা চাদৰৰ সাজটো। শিঙি গলে মই বৰ ভাল
দেখোঁ।” দেউতাকৰ কথা শুনি নাজিমাবো খুব হাঁহি উঠিল।

ইয়াৰ পাছত ঘৰৰ খিৰিকি ধৰেৰে সেই জোনাক ৰাতি
ঘীৰেৰে বৈ থকা ধালিৰ ওজপুত্ৰ মদীখনলৈ খন্তেক চাই খান
বাহাদুৰে ক'লে— “আজি ভোমালোক দুয়োজনীক একেলগে
পাইছো, মোৰ মনৰ কথা এটা কওঁ।

“কওঁক বাবাজান।”

—“মোৰ এই সন্ন্যাসী ল'ৰাটোৰ কাৰণে মনত সদায় এটা
চিন্তা। সি ক'লেও দুস্তৰে। বেলতলাৰ ঘৰখনতে অকলে অকলে
থাকে। খোদা শোভাবো একো ঠিক নাই। খোদাৰ কৃপাত বা
হঠক তাৰ এতিয়াও স্বাস্থ্য ভাল আছে। আশিৰ্ব্বাসী বৰ,

ভনী ছোৱালী । তাইৰ কথা-বাৰ্তা বিলাকো বেছ বীৰ হিব । ভোম্বাৰ স্কুলতে সহকৰ্মী হিচাবে তাই শিক্ষকতা কৰি আছে আৰু ভোম্বাৰ দাদাৰ ঘৰটোতে বৰ্ত্তমান তাই আছে । তাইক মোৰ বৰ মৰম লাগে । তাইকে আমাৰ মুকুটৰ কাৰণে মই ভাবিছো । ভাবো অলপ বয়স হৈছে আৰু আমিনাৰ এতিয়া গাভৰু ছোৱালী হৈ থকা নাই । তুমিয়েই পাবিলে কিবা এটা কৰাছোন ।

ৰাজিমাই দেউকাৰ কথা শুনি মনতে অলপ ভালেই পালে । কিন্তু ক'লে— “আমিনা বৰ্ত্তমান মোৰ সহকৰ্মীয়েই নহয়, নিজৰ ভনীৰ দৰেই হৈ পৰিছে । আনকি মোৰ স্কুলখনৰ বিষয়ে মোতকৈ তাইহে এতিয়া বেছি চিন্তা কৰে । কিন্তু মোৰ দাদাৰ বিষয়ে মোৰ ভনীৰ দৰে ছোৱালীজনীক ক'বলৈ অলপ বেয়া লাগে । আমাৰ অহল্যা বৰুৱাৰ লগত আমিনাৰ বৰ মিল । তেখেতে আমাৰ সাদৰ কৰি আমিনাক এৰাতি চুৰাতি কেতিয়াবা নিজৰ লগত ৰাখিগৈয়ো । তেওঁৰ ঘৰত গৈ থাকিবৰ কাৰণেই নহয় এখেতেকৰ কাৰণেও ওলাই গলেও আমিনাই মোক নোকোৱাকৈ নাযায় । আশ্চৰ্য্যকৰণ, তুমি যদি বেয়া নোপোৱা, মই বৰুৱা নী মাহীদেউক কথাৰাৰ উলিয়াবলৈ ক'ব পাৰো ।”

বেগমে ক'লে, “আমাৰ সংঘৰ কামকাজবোৰত এতিয়া অহল্যাই মোৰ প্ৰধান সহায়কাৰিণী । সম্পাদিকা চাকৰ আপেক্ষিক ভাৱে শিক্ষা-দীক্ষা ক'ম বাবে অভিজ্ঞতা সম্পন্ন উচ্চ শিক্ষিতা অহল্যাই আমাৰ সংঘ চলোৱা কামত সদায় লাগি থকাৰ কাৰণে মোৰ লগত তেওঁৰ এটা বিশেষ সম্বন্ধও গঢ়ি উঠিছে । তেওঁ মোক নিজৰ বায়েকৰ দৰে ভাৱে আৰু সেইদৰে মোৰো তেওঁৰ প্ৰতি এটা ভনীৰ দৰে স্নেহ আছে । তেওঁ নিজৰ ভাগি বোৱা সংসাৰখনৰ কোনো কথাও মোৰ পৰা গোপন কৰা নাই । গতিকে আমিনাৰ কথাটো তেওঁৰ ৰোগেদিয়েই কবিলে মই ভাল হ'ব

ভুলিয়েই ভাবো।

“ভেষ্ট আশা, যিমান পাবো সোনকালে ভেষ্টক বই
লগ ধৰিম।”

চতুৰ্দ্ধশ অধ্যায়

ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানী এনেদৰে বঢ়া এইয়ে প্ৰথম। গুৱাহাটীৰ
কাঁচীৰজাৰৰ কাষৰ পৰা বাটটোৰ ওপৰেদি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানী
বাগৰি বোৱাও বোধকৰো এয়ে প্ৰথম।

খানবাহাদুৰৰ ঘৰ গুৱাহাটীৰ কাঁচীৰজাৰৰ পৰা বৰ বেচি
দূৰত নহয়। কিন্তু এই ৰাস্তাৰ কাষত থকা খানবাহাদুৰৰ ঘৰৰ
আগত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানীয়ে ৰাস্তা বুৰাও বুৰাও কৰিছে যদিও
ওপৰলৈ উঠা নাই। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকু বাঢ়নী পানীত ওকলি উঠিছে,
কোবাল চৌত অনেক গছ-গছনি উঠি গৈছে, কেনে ফোটোকাৰে
মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰই যেন কত্ৰুপ ধাৰণ কৰিছে। ভবলুমুখৰ ওচৰত
ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বালিত বাঁহ-খেৰ আদি বিক্ৰী কৰা বেপাৰীবোৰে সৰু
সৰু জুপুৰী সাজি থাকিবলৈ লৈছিল। এইদৰে সেই ঠাইৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ
পাৰ এনেকুৱা খেৰ বাহৰ দ’ম আৰু অস্থায়ী ঘৰ বিলাকে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ
বালি টাকি পেলাইছিল যদিও খানবাহাদুৰৰ ঘৰৰ ওপৰ তলাৰ পৰা
বাৰিষা আৰু খৰালিত ঘটি থকা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ প্ৰাকৃতিক পৰিবৰ্ত্তন
সকলো সময়তে ভালকৈ চাব আৰু উপভোগ কৰিব পাৰি।

এদিন আবেলি সচৰাচৰ বহাৰ দৰে চাহেৰা বেগমে সন্মুখৰ
ব্ৰহ্মপুত্ৰলৈ চাই চকী এখন পাৰি বহিল আৰু সন্মুখত থকা সৰু
টেবুল খনতে চাউলৰ ডলাখৰ ধৈ চাউল ধাহিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।
কিন্তু সেইদিনা ভেঙৰ মৰটো যেন অলপ চিন্তাক্লিষ্ট। সেই সময়ত
ল’ৰা-ছোৱালীৰ হাই-উকনি নথকা মিজাত বহুখন ভেঙৰ মৰটোও

যেন অলপ অধিব অধিব । তেওঁৰ একমাত্ৰ পুতেক বাহাকুলে (মুকুট) তেওঁলোকৰ বেলতলাত পূৰ্বে থকা ধানৰ খেতি পথাৰ চোৱা-চিভা কৰিবলৈ থকা ঘৰটোতে এতিয়াও আছে । মাক-দেউতাকে তাৰ বিয়াৰ কথা ক'লেই সি ভাগিনীয়েক বেজিনা আৰু ঘৰত কাম কৰা পিতৃ-মাতৃহীনা ছোৱালী অৱলাৰ বিয়াৰ পিছতহে তাৰ বিয়া পাতিলে বিয়া পাতিব বুলি কয় । মাক চাহেবা বেগমৰ এই কাৰণেই মনত অকণমান দুখ । বাহাকুলৰ উপযুক্ত শিক্ষা দীক্ষা থকা সত্ত্বেও সি চাকৰি কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰে আৰু নগৰৰ বঙলা ঘৰত থাকিবলৈ ইচ্ছাও তাৰ নাই । গাওঁৰ মাজতে সোমাই গাবলীয়া পৰিবেশত, গাবলীয়া মানুহৰ অভাৱ অভিযোগ আৰু স্মৃতি দুখৰ কথা বিলাকেহে যেন তাক বেচিকৈ আকৃষ্ট কৰে ।

বাহাকুলৰ বিষয়ে কথা ওলালেই আমিনাই যেন খুব কোঁতুহলেৰে শুনে এই কথাও তেওঁৰ চকুত নপৰাকৈ থকা নাই । মাতৃ সকলৰ সাধাৰণতে পুতেক জীয়েকহঁতৰ বিয়াৰ বাবে সদায় মনত এটা চিন্তা থাকেই— বেগমো ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয় । আমিনা এতিয়া ধান বাহাদুৰৰ ঘৰেৰে এজনীৰ নিচিনা হৈ পৰিছে । তাইৰ চাল-চলন ভাব-গতি কথা বতৰা দেখি বেগমৰ তাইৰ প্ৰতি এটা মাতৃ স্নুলভ মৰম সোমাইছে । তাইৰ ভৱিষ্যতৰ কথাও তেওঁ নভবা নহয় । বেগম সাংসাৰিক ক্ষেত্ৰত এগৰাকী অভিজ্ঞতা সম্পন্ন মাতৃ । আমিনাক তেওঁ ভালদৰে লক্ষ্য কৰিছে— কিন্তু আমিনাৰ শাৰীৰিক গঠনলৈ মন কৰি তেওঁ নিশ্চিত হ'ব পৰা নাই সচাকৈয়ে আমিনাৰ লগত থকা সম্ভাৱনটি আমিনাৰ নিজৰ নে . . . . . ? কিন্তু স্মৃতিৰ কাক ? বাহাকুলৰ লগত আমিনাৰ বিয়াৰ বিষয় কথাও তেওঁ কেতিয়াবা ভাবে কিন্তু কাৰো ওচৰত ব্যক্ত নকৰে, হাকিমকো নকয় ।

এনেকৈ ডলাত চাউল কেইটা লৈ ভাৰি থাকোঁতেই, আমিনা

আহি ভেঙৰ ওচৰত থিয় দিলেহি— “মাহীদেউ, কি কৰিছে?”

“কিনো কৰিম— এই চাউলকেইটাকে বাচিবলৈ লৈছো। চাই-চিতি বেছি দামী চাউল আনিলেও ধান-ভুহ নথকা চাউল আজি-কালি নাপাওঁ। গোটেই দেশখন ভেজাল হ’ল।”

“ঠিকেই কৈছে মাহীদেউ, মানুহৰ মনবোৰ যেতিয়া ভেজাল হয় দেশৰ গতি এনেকুৱা হবই। আপোনাক কোৱাই নাই মাহীদেউ, সিদিনা বাহাকল দাদাই মোক শিক্ষয়ত্ৰীৰ কাম এটাৰ কাৰণে এজন বিষয়াক বৰকৈ লগ ধৰিবলৈ ক’লে। মই যাবলৈ বৰ ইচ্ছা কৰা নাছিলো— কিন্তু দাদাই ক’লে— “মানুহজন মোৰ বন্ধু আৰু ভাল মানুহ। তুমি, মই পঠিয়াইছো বুলি ক’লে কামটো হ’ব।” নাজিমা বাইদেউৱে ক’লে— নাৰাণা, একো লাভ নহব। দাদাই নিজে সৎ ভাবে থাকে কাৰণে তেওঁ সকলোকে বন্ধু আৰু সৎ বুলিয়ে ভাবে। নাজিমা বাইদেউৱে আকৌ ক’লে— তুমি গলে মোৰ স্কুলৰ বহুত ক্ষতি হ’ব কিন্তু তোমাৰ উন্নতিৰ পথত মই হেঙাৰ নিদিওঁ। চেষ্টা কৰি চোৱা।”

ময়ো দাদাই কোৱা মতেই উচ্চ পদস্থ বিষয়া ইউৱিচ আলীৰ ওচৰলৈ গলো আৰু প্ৰথমেই দাদাৰ কথা ক’লো। তেওঁ মুখেৰে একো নকলেও তেওঁ যেন দাদাক ভালকৈ চিনিয়ে নাপায় এনে ভাৱ দেখুৱালে। মই তেখেতৰ বিষয়ে আগেয়ে অলপ শুনিছিলো, নাবীৰ প্ৰতি দুৰ্বলতা আৰু ধনৰ প্ৰতি লোভ তেওঁৰ বৰ প্ৰৱণ আছিল বুলি। চাকৰি প্ৰাৰ্থী কোনোবা মাইকী মানুহ গলেই সময় সুবিধা বুজি তেওঁৰ এই দুপাট অস্ত্ৰৰ অৱস্থা বুজিয়ে এপাট নিক্ষেপ কৰে। সেই কাৰণে মই অতি সতৰ্কভাৱে অথচ দৃঢ়ভাৱে বিচৰা চাকৰিটোৰ কাৰণে মোৰ যে যোগ্যতা আছে তাকো তেওঁক ক’লো। তেওঁৰ প্ৰথম দৰ্শনতে মোৰ এটা ধাৰণা হৈছিল মোলৈ তেওঁ প্ৰথম পাট অস্ত্ৰই নিক্ষেপ কৰিব। কিন্তু

বোধকৰোঁ মোৰ কথা-বতৰা আৰু জাৰ ভংগী দেখি তেখেতে
 দ্বিতীয় পাট অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি মোক স্মৃধিলে— “তুমি এতিয়া কি
 কৰি আছা ?”

মই ক’ত আছোঁ আৰু কি কৰিছোঁ সকলো কথা শুভ্ৰক
 ক’লোঁ । মোৰ উত্তৰ শুনি তেখেতে ক’লে,— “খান বাহাদুৰৰ
 অস্ত্ৰয়ত আছা যেতিয়া তুমি পাৰিবা” বুলি এটা কৃত্ৰিম হাঁহি
 মাৰিলে আৰু ক’লে— “চাকৰি আছে কিন্তু চাকৰিৰ এতিয়া
 বজাৰ দাম বাঢ়িছে । এতিয়ালৈকে কোনো বোনোৱে দহ হাজাৰলৈকে
 এই চাকৰিটোৰ কাৰণে আগবঢ়াইছে । তুমি বাৰ হাজাৰ নগদ
 টকা লৈ শিক্ষাগত অৰ্হতা আদি চাৰ্টিফিকেট সহ কাইলৈ পুৱা ঠিক
 ৯ বজাত মোৰ ঘৰলৈকে যাবা । কাইলৈকে চাকৰি হ’ব । এইকণ
 উপকাৰৰ কাৰণে মোক নাপাহৰিবা আৰু আমাৰ এই গোপন
 বন্দোবস্তৰ কথাটোও কাকো নকবা দেই । নহলে কোনোবাই
 কথাটো শুনিলে বাতিৰ ভিতৰতে বেছি টকা আগবঢ়াই চাকৰিটো
 ধাপ্ মাৰি নিব পাৰে । আৰু শুনা মোৰ সাজি থকা ঘৰটো সম্পূৰ্ণ
 কৰিবলৈ টকাৰ বিশেষ দৰকাৰ ।”

ইউনিচৰ কথা শুনি মোৰ মুখখন যেন অলপ গধুৰ হৈ
 পৰিল । মোৰ মুখৰ কিছু পৰিবৰ্ত্তন দেখি আকৌ তেওঁ মাত
 লগালে— “বুজিছা, আমিহঁ চাকৰি পাবৰ কাৰণে আমাৰ দিনত
 আমি কোনো টকা দিব লগা নহৈছিল । যোগ্যতানুসাৰেই চাকৰি
 পাইছিলো । কিন্তু আজিৰ যুগ সম্পূৰ্ণ বেলেগ হৈ পৰিল । মোৰ
 লগৰ সকলো অফিচাৰে গাড়ী মটৰ ল’লে । ইয়াকে দেখি মোৰ
 মিতেছে এইবাৰ মোক ‘ফাইনেল ওৱাৰ্মিং’ দিছে— যদি মই এই
 বছৰৰ ভিতৰতে অৰ্থাৎ অহা তিনি মাহৰ ভিতৰত এখন গাড়ী
 কিনি দিব নোৱাৰোঁ তেন্তে তেওঁ হেনো বিজ্ঞাত উঠি কাপোৰ কানি
 লেতেৰা কৰি কোনো বিয়া সম্বাহলৈ আৰু নাযায় । গতিকে মই

মিকপায় । কাইলৈ পূৰা নট। বজাত মই তোমালৈ অপেক্ষা কৰিম ।”

বেগমে ক’লে — “মই এৰেকুৱা চাকৰি দিব বুলি পইছা লোৱাৰ কথা খবৰ কাগজত চুই এবাৰ পঢ়িছো । কিন্তু খবৰ কাগজৰ কথা সকলো সঠা হয় বুলি বিশ্বাস কৰা নাছিলো । আজি তোমাৰ মুখে শুনিছে বুজিলো ! শিক্ষা বিভাগতেই যদি এৰেকুৱা কেৰোণ সোমাল আমাৰ ভৱিষ্যত কি হবগৈ কেৱল আল্লাইহে জানে ।” — বুলি চাউলৰ ডলাখন ওচৰ চপাই ল’লে আৰু ক’লে—

“আমাৰ নিজৰে বেলতলাত থকা মাটিৰ ধান চাউল থাকোতে ইমান অনুবিধা পোৱা নাছিলো নিজৰ ঘৰৰ চাউলৰ ভাত খাই আমি বৰ তৃপ্তি পাইছিলো । আমাৰ হাকিমে আকৌ কেনেবাকৈ দাৰ্ভত এটা ধান লাগিলেও খাব নোৱাৰে । কিন্তু আধি খোৱা মানুহ বিলাকে ধান আধি দিয়াত দিগদাৰি কৰিবলৈ ধৰাত সকলো ধানৰ মাটি তেখেতে বিক্ৰী কৰি দিলে আৰু খেতি পথাৰ নাই যেতিয়া বাহাকলকো ইয়ালৈকে গুচি আহিবলৈ কৈছিল, কিন্তু সি আহিবলৈ ইচ্ছা নকৰে । অকলে অকলেনো ভাত থাকি সি কি খায়, কি কৰে মোৰ বৰ চিন্তা লাগি থাকে । ভাল বস্তু এটা ৰাখিলেই তালৈ মনত পৰে ।”

কথাবোৰ শুনি থাকোতে আমিনাই ক’লে— “দিয়ক, মাহীদেউ, ময়ে চাউল কেইটা ৰাছো ।”

“বাছা ভেঙ্গে, মই তোমাৰ কাৰণে চাহ অকণমানক কৰোঁগৈ ।” আমিনাই ‘নালাগে, নালাগে’ বুলি কোৱাতো বেগম চাহ কৰিবলৈ উঠি গ’ল । আমিনাই চাউল ৰাখি থাকোতেই তাইৰ অবুজৰ মনে যেন কয় “ময়ে গৈ দাদাৰ ভাতগুঠি ৰাখি নিদিও গৈ কিয় ?”

অলপ পিছতে কাম কৰা ছোৱালীজনীৰ হাততে থাল

এৰমত দুকাপ চাহ আৰু খোৱা বস্ত্ৰ দি ভাইৰ লগত লৈ বেগম আগৰ ঠাইতে আকি বহিল আৰু দুয়ো চাহ খাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। বাছি খোৱা চাউলৰ ভলাখনলৈ চাই চাই বেগমে ক'লে -

“আমিনা, তুমি খুব ভালকৈ চাউল খিনি বাছিলা।”

“অ’ মাহীদেউ, মই সময় পালে খুব ভালকৈয়ে চাউল বাছিব পাৰো।” সন্দুৰখোদ বৈ ঘোৱা বাৰিষাৰ বিপাল ব্ৰহ্মপুত্ৰলৈ চাই মনতে কিবা এটা ভাবি আমিনাই পুনৰ ক'লে -

“কিন্তু মাহীদেউ, চাউলৰ পৰা ধান বাছি পেলোৱাৰ দৰে আমি মাগুহৰোৰেও যদি আমাৰ মনৰ মল বিলাক গুচাই পেলাব পাৰিলোহেঁতেন।”

বেগমে হঠাতে আমিনাৰ মুখৰ পৰা এনেকুৱা কথা শুনি অলপ আচৰিত হোৱাৰ দৰে হ'ল যদিও ভাইৰ কথাৰ স্মৃতিত মূৰ মিলাই বেগমেও ক'লে—

“তেতিয়াকালে এই মৰ্ত্যও স্বৰ্গ, বেহস্ত হ'লহেঁতেন।” ইয়াৰ পিছত বেগম কিছুপৰ নিমাত হৈ থাকিল আৰু তেওঁৰ মনটো যেন অলপ উগল-থুগল।

“কি হ'ল মাহীদেউ?”

বেগমে কিবা এটা ক'ব খুজিও যেন ক'ব পৰা নাই ক্ষণেক চিন্তা কৰি তেওঁ ক'লে—“আমিনা, তুমি এতিয়া মোৰ ছোৱালীৰ দৰে। তোমাক আজি অকলে পাই এটা কথা স্মৃতিৰ খুজিছো।” বুলি তেওঁ পুনৰ নিমাত হ'ল।

“আপুনি দেখোন একো নকলে মাহীদেউ।”

“তোমাক এটা আভি গোপন কথা স্মৃতিৰ খুজিছো, বেয়া নাপাবা, এইবাৰ বহাৰ ভংগীটো অলপ সলাই লৈ আমিনাৰ কান্ধত হাত এখন দি মাহুসুলভ স্নেহেৰে স্মৃতিলৈ—

“আমিনা, তুমি সচাকৈয়ে মাতৃ হৈছিলানে?”

আমিনাই হিৰ দৃষ্টিৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুলৈ চাই চায়ৈ ক'লে—
 “মাহীদেউ, সোৱা চাওঁকচোন ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কোবাল সোঁতত গছ-
 গছনি বোৰ কেনেকৈ উঠি গৈছে। মৰো ঘৰ আজি সেইদৰে
 সংসাৰ সাগৰত উঠি ভাহি ফুৰিছো, অলপ সৰুৰূপ আৰু কাতৰ
 ভাবে আমিনাই ক'লে— প্ৰাণটো মোক সোধাৰ আগতে মই
 আপোনাক ক'ম বুলি ভাবি আছিলো। ক'ম মাহীদেউ, আপোনাক
 ক'ম। মাত্ৰ মোক আৰু অলপ সময় দিয়ক ... ..” এই কথা
 কোৱাৰ লগে লগে ভাইৰ চকুৰ পৰা এটোপাল চকুলো বাগৰি
 আহিল। ইবাকৈ দোৰি বেগম চাহেবাই অতি মৰমেৰে নিজৰ
 চাদৰৰ আচলৈৰে আমিনাৰ বৈ অহা চকুলো মচি দি ক'লে—
 “তুখ নকৰিবা সকলো আজাৰ ওপৰত এৰি দিয়া।”

এইদৰে দুখ দুখৰ মাজেৰে আমিনাৰ নিঃসঙ্গ জীৱন
 অভিযাহিত হৈ আছে।

পঞ্চদশ অধ্যায়

কিছুদিনৰ পাছত ধৰ্ম (বৰ্তমান ভাৰতীয় সেনাবাহিনীৰ
 কেপ্তেইন) অলপ দিনৰ চুটিলে ঘৰলৈ আহিল। ধৰ্ম ঘৰলৈ অহাত
 মাক আমিনাৰ লগতে খান্ধাহাড়ৰ নাভিনী ছোৱালী বেজিনাৰ
 মনত বৰ আনন্দ। কিয়নো ধৰ্ম আহিলে ভাই চিনেমা চাবলৈ
 বাৰ পাৰিব। ভাইৰ মাক নাজিমা— গহীন গভীৰ স্বভাৱৰ।
 তেওঁৰ কোষাণ, গীতা-ভাগৱত আদিতহে বেছি মনোযোগ। কবিদা
 অলপ বাংলালী আৰু পিছা-উৰা, চিনেমা চোৱাত ভাইৰ বৰ চৰ
 আছিল। মাহীয়েক কবিদাৰ দৰে বেজিনাবো চিনেমা চোৱা পিছা-
 উৰা আদিত চৰ আছে যদিও এইবিলাক বিষয়ত ভাই অকলশৰীয়া।
 বিশেষকৈ মাকে বাবে ভাবে লগত চিনেমা চাবলৈ বা য'লৈ-ভ'লৈকে

ঘৰলৈ যিদিনে, কাৰণ আজিৰ সমস্যা বহুল কুটিল সমাধাত তাই কিছু লিখা-পঢ়া শিকিছে যদিও কেনেকৈ নিজক বন্ধা কৰি চলিব এই বিষয়ত তাইৰ অভিজ্ঞতা বৰ কম আৰু বয়সানুপাতে তাইৰ মনটোও কিছু উৰণীয়া হোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয় ।

ধন ঘৰলৈ আহিল । সি কেপ্তেইন হোৱাত জ্যেষ্ঠ সকলৰ লগতে লগৰীয়া, সমনীয়া সকলে যথামত ভাবে আত্মীকৰাদ সম্বৰ্দ্ধনা আৰু শুভেচ্ছা জনালে । মাক আমিনাই আশ্ৰাব ওচৰত দোৱা কৰিলে । ধন ঘৰলৈ আহিলে বেজিনাৰ মাত্ৰ এটাই কথা, “দাদা তুমি মোক চিনেমালৈ কেতিয়া নিবা ?”

ধনে হাঁহি মাৰি কয়,— “নিম, নিম, মই হুদিনমান আছো নহয় ।”

“এইবাৰ ‘তুমি মোক তুখন চিনেমা দেখুৱাবই লাগিব । নহ’লে মই তোমাক নামাতো’” সৰু ছোৱালীৰ দৰে বেজিনাই আকাৰ ধৰি ধনক কয় ।

“বাক, বাক, হ’ব চিন্তা নকৰিবা ।” এই বুলি ধনে তাইৰ মন ভাল লগায় ।

গুৱাহাটীলৈ সেই সময়ত এখন নতুন ছবি অহাত ধন আৰু বেজিনা এদিন চিনেমা চাবলৈ গ’ল । ছবিখন বৰ উপভোগ্য । বিশেষকৈ সিহঁত দুটাৰ বয়সৰ মানুহৰ কাৰণে । চিনেমা শেষ হ’লত ধনে এখন ভাল বেঠোৱাত ভালকৈ থুৱাবৰ কাৰণে বেজিনাক লৈ খোৱা কমটোৰ এটা চকুত তুখন চকী থকা এখন টেবুলত বহিল । বয়টোৱে আহি ‘মেজু’ ধন দিয়াত ধনে অলপ চাই বেজিনাৰ হাতত দি ক’লে— “তোমাৰ ইচ্ছা মতেই অৰ্তাৰ দিয়া ।” বেজিনাৰ এটা বস্তু খাবৰ বহুত দিনৰ পৰা ইচ্ছা আছিল কিন্তু মেজুখমত দামটো বেছি দেখি থমকি ব’ল । ধনে কথাটো লক্ষ্য কৰি আছিল । ক’লে— “কি জাৰি আছা ?”

—“মোৰ এই বস্ত্ৰটো খাবৰ মন গৈছে” বুলি মেম্বৰনত আঙুলিয়াই দেখুৱাই দিলে— “কিন্তু দামটো চোৱাচোন।”

“দামৰ কথা কিয় চিন্তা কৰিছা ? এদিনহে থাক।” বস্ত্ৰটোৱে অৰ্ভাৰ লৈ গ'ল। কিস্তি বড়হুৱা লাইট খুলি থকা কক্ষটোত বহি ভেঁতিয়া অনেক জন পুৰুষ-মহিলাই ধোৱা শিয়ন্ত লাগিছে, সেই সকলৰ বেছি ভাগেই ডেকা-গাভৰু যদিও হ'ল এইবৰ টেবুলত হ'ল চাৰিজন বয়সস্থ পুৰুষ, মহিলাও আছে। এনেতে বস্ত্ৰটোৱে আহি ড্ৰিংকচৰ মেম্বৰন দিলেহি।

—“মই অকণমান ড্ৰিংক কৰিলে তুমি বেয়া পাৰা নেকি ?

—“তোমালোক আৰ্মি অফিচাৰ, তোমালোকে ধোৱাই মাজ বেছি মাখাৰা দেই। মোৰ মায়ে গম পালে তোমাৰ লগত মোক আক আহিবলৈ নিদিব।”

“বাক, বাক ভয় নকৰিবা। মোৰ মায়েও কৈ পঠাইছে চিনেমা চাবলৈ বা বাক কিন্তু ভক্তলোকৰ ঘৰৰ গাভৰু ছোৱালী লগত লৈ ক'বাত গৈ মাতাল নহবগৈ।”

ধনে এক পেগ লৈ শোহা মাৰিলে আৰু বেজিনাক এগিলাচ চেটা পানীয় আগবঢ়াই দিলে। অলপ সময়ৰ পিছত বেজিনা নিমাত হৈ থকা দেখি ধনে ক'লে—

“কিয়, কি হ'ল ? ইমান আৱশ্যকৰ পৰিবেশত তুমিহে নিমাত হ'লা। কোৱা না কিবা এটা ... ..। কোনো মাত বোল বোহোৱাকৈ ধোৱা-শিয়া কৰিবলৈ ভাল লাগে জানো ?” কঙ ভকঙকৈ বেজিনাই ক'লে—

“দাদা, মোৰ কেইবাজনীও বাহুবীয়ে জোৰাক ভাল লাগে বুলি কৈছে। এজৰীয়েটো খোলা-খুলি ভাবেই কৈছে— “তোমাৰ দাদাক পালে মই খুবী হ'ম।”

—“তুমি কি ক'লা ?”

—“যইভো তোমাব মনৰ কথা বাতানো। যেন এৰি
বিদেপত আহায়ে। দিল্লী, পঞ্জাবৰ কালে ধুনীয়া ধুনীয়া খুব আধুনিক
জুন্দবী আছে। তুমি কিজানি কিবা ঠিকেই কৰিছা।”

—“তুমিওটো সেইবোৰতকৈ কম জুন্দবী নোহোৱা। মই
মনৰ নিচাত কৈছো বুলি বাতানিবা। ময়ো তোমাক পালে খুব
জুন্দবী হ’লোহেঁতেন। কিন্তু তুমি ধনী মানী আৰু অতি সম্ভ্ৰান্ত
লোক খানবাহাদুৰৰ নাভিনী। মোৰ দৰে নোম-নেগৰ অথকা,
তোমালোকৰ ঘৰৰে আশ্ৰিতা এগৰাকী নাৰীৰ সম্ভ্ৰান্তে তোমাক
দি যবধনৰ সূখ্যাতি সন্মান নষ্ট কৰিবনে? ময়ো কেতিয়াবা ভাবো
মোৰ দৰেই নিবাজিয়া কোনোবা এজনীকে আনি মই আশ্ৰয় দিম।”
ধনৰ কথা শুনি বেজিনাৰ ঘেন ধৈৰ্য্য হেৰাল। তাই যৌৱনৰ
চুৱাৰদলিত ভৰি দিয়েই যি সপোন দেখিছিল সেই সপোন ঘেন
আজি নিমিষতে ধান ৰান হৈ পৰিল। ঋপকুৰে ঠিয় হৈ তাই
ক’লে—

‘ব’লা যাওঁ।’

“বেজিনা, তোমাব কি হ’ল? আমাক এতিয়াও দেখোন
‘ভিনাৰ’ দিয়াই নাই। অৰ্থাৎ দি ‘ভিনাৰ’ নোখোৱাকৈয়ে বাবানে?”
অলপ অভিমান কৰাব দৰে বেজিনাই ক’লে—

—“মোৰ ভোক লগা নাই।”

—“ভোস্তে বেজিনা, তুমি বোক ভাল নোপোৱা। ধনী
মানী খানবাহাদুৰৰ কুলালী হৈ মোৰ দৰে এজন নিঃকিনক
আদৰি লবলৈ ভাল নাপাক পাৰা, কিন্তু মোৰ লগত এসাজ খাব-
লৈকো বেয়া পাবানে? তুমি যোতকৈ বহুত বেছি পঢ়া-শুনা কৰা
ছোৱালী, বোক তুমি বহুত কথা শিকাৰ পৰা হৈছা, কিন্তু গৰীৱৰ
সম্ভ্ৰান্ত হলেও তুমি যদি আজি মোৰ লগত নোখোৱাকৈ উঠি
যোৱা, মোৰ এতি চৰম অপমান কৰা নহয়নে? গৰীৱৰ সম্ভ্ৰান্ত

বুলি ভোমাক লাভ কৰাৰ সন্ধান মই আপাৰ পাবো, কিন্তু অন্তৰ্বেই মই ভোমাক ভাল পাবও নোৱাৰিম নে? লাইলা যজ্ঞৰ বোমিও জুলিয়েটৰ কাহিনী তুমিওটো পঢ়িছা। বাক বেয়া আপাৰ। বহা বেজিনা। তুমি হয়তো নাজানা মই ভোমাক কিমান ভাল পাওঁ। ভোমাৰ আৰু মোৰ সাংসাৰিক অৱস্থাৰ বিৰাট ব্যৱধানৰ কাৰণে ইমান দিনে ভোমাক মোৰ অন্তৰৰ কথা ক'বলৈ মই সাহস পোটাৰ পৰা নাছিলো।” এই কথা শুনা মাত্ৰকে বেজিনাৰ মিশ্ৰিত বক্তা নীলা চ'কিৰ নিশাৰ পোহৰতো বেজিনাৰ মুখখনি যেন উজ্জ্বলহৈ উঠিল আৰু ধনৰ হাত এখনত আলফুলকৈ ধামুচি ধৰি ক'লে—

“ভোমাক এনেকুৱা ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবে মই বৰ দুঃখিত দাদা।”

ধনৰ চুটিও লাহে লাহে শেষ হৈ আহিছে, হৃপৰীয়া ধন আৰু মাক একে লগে ভাত খাবলৈ বহিছে। মাকে চামোচ এখনেৰে ধনৰ খালখনত ভাতৰ ওপৰতো আৰু অকণমান মাছ আৰু জোলদি ক'লে—

“খোৱা ধন, বহুত যত্ন কৰি তুমি ভাল পোৱা পাত মাছ আনি এয়া ৰাখিছো। ভোমালৈকে তাত এনেকুৱা মাছ পোৱানো?” পাত মাছ দেখিয়েই মাকৰ কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদি সি খাবলৈ লাগিল। তৃপ্তিৰে ভাত মুঠি খোৱা দেখি আমিনাৰ মনত খুশ আনন্দ। তাই ভাবে “মোৰ ধনক যদি সদায় স্বৰতে ৰাখি এনেকৈ সি খাই ভাল পোৱা বস্তুবোৰ সদায় খুৱাই থাকিব পাৰিলোহেঁতেন। এনেতে ধন মাত লগালে— “মা, পাত মাছ তাত নোলায় কিন্তু অন্য মাছ আৰু মাংস গ্ৰহণ পৰিমাণে পোৱা যায়। আমাৰ খোৱাৰ কষ্ট নাই। পজাৱত খুশ ভাল গাখীৰ আৰু গাখীৰেৰে বনোৱা বিভিন্ন বস্তুও পোৱা যায়। আমি গাখীৰ যথেষ্ট পৰিমাণে খাবলৈ পাওঁ।”

“ধন ভাল কথা বোপাই— গাখীৰ কদহে আচল বস্তু,

কাক বন, ছবি:ভা পৰাইল বাৰাইগৈ । কথা এটা সোধো —

—“কোৱা মা ।”

—“এতিয়া আমাৰ কণাত তোমাৰ এটা ভাল চাকৰিয়েই
হৈছে আৰু উপযুক্ত বয়সো হৈছে ।”

ধনে তপবাই মাত লগালে — “মই বুজিছো তুমি মোৰ
বিয়াৰ কথা ক’ব খুজিছা” —অলপকৈ ইাহি এটা মাৰি স্মৃছিলে —
“কববাত তুমি ছোৱালীও ঠিক কৰি পেলালা বেকি ?”

—“মাই একেধাৰে ঠিক কৰা মাই, মনতে ভাবিহে আছে ।”

“মা, খুব সম্ভৱ মোৰ দুই এক বহুবৰ ভিতৰতে এটা
প্ৰমোচন হ’ব লাগে ।”

—“কি প্ৰমোচন ?”

—“মেজৰ ।”

—“হঠক বোপাই, আমাই তাকেই সোনকালে কৰক ।”

“মই প্ৰমোচনৰ পিছতহে বিয়াৰ কথা ভাবিছো । অলপ
দিন অপেক্ষা কৰা, তুমি বাক ছোৱালীৰ কাৰণে বেছি চিন্তা নকৰিবা-
হোৱা” — কথাবাৰ শুনি মাকৰ বুকুখন চিৰিং কৰি গ’ল, তেখেতে
মিল্লী পজাৱৰ ছোৱালীৰ কথা বহুত শুনিছে, সেইবোন ছোৱালী
হয়তো বেয়া নহ’বও পাৰে কিন্তু অসমীয়া সমাজত খাপ খাব জানো ?

“ধন, ছোৱালী তোমাৰ ইচ্ছামতেই হঠক কিন্তু অসমেই এতিয়া
আমাৰ ঘৰ, অসমীয়া সমাজেই আমাৰ সমাজ, অসমীয়া মানুহেই
আমাৰ ইষ্ট মিত্ৰ কুটুম্ব আৰু অসমীয়া ভাষাই এতিয়া আমাৰ ভাষা ।
এনেদৰে অসমীয়া ভাষা নজনা, অসমীয়া আচাৰ ব্যৱহাৰৰ
মোল নবুজা অসমৰ বাহিৰৰ ছোৱালীত তুমি চকু নিদিবা,
তাকে মই বাঞ্ছা কৰো ।”

—“তুমি একো চিন্তা নকৰিবা মই অসমীয়া ছোৱালীকে
বিয়া কৰাম । মা, মই তোমাক আৰু এটা কথা সোধো ।”

—“কোৱা ।”

“মোৰ বাবাৰ নাম কিবোজ ইচলাম বুলি ভূমি কৈছিল। তেওঁ
বাক ক’ব আছিল আৰু কি কাম কৰিছিল আৰু এতিয়া ক’ত আছে ?”

—“ধন তোমাৰ বাবা ঢাকাৰ বেচবেল ইঞ্জিনিয়াৰিং ইন্সটি-
টিউটৰ ডিপ্লমাইল মটৰৰ ব্যৱসায় কৰিছিল। তেওঁৰ ঘৰ আছিল
মোহাৰালিত (বৰ্তমান বাংলাদেশ)। পাকিস্তানী সৈন্যৰ অপব্যৱ-
হাৰৰ কাৰণে তোমাক কোলাত লৈ মই ইবালৈ বহু কষ্ট কৰি
পলাই আহিলো। তেতিয়াৰে পৰা তোমাৰ বাবাৰ লগত মোৰ
দেখা-দেখি নাই। তেওঁ এতিয়া ক’ত আছে নাজানো -- জীৱাই
বা আছেনে নাই তাকো নাজানো।” বুলি আমিনা বৈ গ’ল
আৰু মনৰ ভিতৰতে ঘেৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে আল্লাই তেওঁক জীৱাই
ৰাখক। আমিনাক অলপ চিন্তা ক্লিষ্ট দেখি ধনে পুনৰ সুধিলে—
“কেচুৱা অৱস্থাতে মোক আনি কেনেকৈ ডাঙৰ-দীঘল কৰিলা ?”
তাৰ কথা শুনি আমিনা মহা সমস্যাত পৰিল। মহাভাৰতৰ কুন্তীয়ে
যি অৱস্থাত পৰি নিজ পুত্ৰ কৰ্ণক নিজ পৰিচয় দিব নোৱাৰিছিল,
ঠিক প্ৰায় তেবেকুৱা অৱস্থাত পৰি আমিনাই আজি নিজৰ পৰিচয়
দিব নোৱাৰিলে। ধনৰ কাষলৈ কোনো এটিক আনি দিয়াৰ
আগতে অন্য মাথুহে তাইৰ প্ৰকৃত পৰিচয় জানিলে বিপৰ্যায় ঘটিব
পাৰে বুলি আমিনাৰ মনত এটা আশংকা সদায় লাগি আছে, তাই
কিছু কথা লুকুৱাই ধনৰ কথাৰ উত্তৰ দিলে— “আমাৰ পৰম
সত্যকাৰী কাকতি দেউতাৰ দয়া আৰু মহাপুৰুষতা, ধান বাহাহৰ
আৰু তেওঁৰ বেগমৰ আন্তৰিক প্ৰেহ কৰণৰ আশ্ৰয় লৈহে মই
তোমাক ডাঙৰ দীঘল কৰিব পাৰিছো। এই অসমীয়া মাথুহবোৰ
যে কিমান উদাৰ আৰু এই কাৰণেই আজি মগনীয়া ভগনীয়াই
অসম দেশ ভৰি পৰিছে।”

ছুটি শেষ হ’ল, ধনে কামত খোঁস দিলেগৈ।

ষষ্ঠদশ অধ্যায়

সেইদিনা দেওবাৰ। স্কুল বন্ধ থকাত আমিলাই দুই এখন কাপোৰ কানি ধুই ঘৰখন পৰিস্কাৰ কৰাত লাগিছে। তাই থকা ঘৰটো ভিৰি কোঠলীয়া। এখন কোঠাটোত এখন মালুহ স্তব পৰা এখন কাঠৰ খাট আছে। বহিৰলৈ মাত্ৰ এখন পূৰণা চকী আৰু এখন সৰু মেজ আছে। মেজৰ ওপৰত সদায় ফুলবৰ্গৈ সজীৱ পাতেৰে সজাই থোৱা ফুলদানিটো কোঠাটোৰ মাটিত থোৱা আছে। বোধকৰোঁ চকী মেজ পৰিস্কাৰ কৰিবৰ বাবেই। বেৰখনত নিজহাতে এমত্ৰইডেবী কৰা আৰু আইনাৰে বজাই থোৱা এখন “ওৱাল প্লেট” ওলোমাই থোৱা আছে। ‘ওৱাল-প্লেট’ খনত মজিয়া খনত আঠকাটি বহি আৰ্থনাৰত অৱস্থাত এটি ছোৱালী তাৰ তলত ইংৰাজীত লিখা আছে— “ফ্ৰম ডাৰ্কনেছ লীড মী টু লাইট” (From Darkness, Lead Me To Light)। ঘন ঘনত থাকিলে সি এই খাটতে থোৱা মেলা কৰে। তাৰ পাহৰ কোঠাটোৰ একাষে কাঠৰ খাট, তাতে আমিলা শোৱে। কোঠাটোৰ ইকাষে এখন অলপ দীঘলীয়া কাঠৰ মেজ। তাৰ ওপৰত এখন পাভল টিন লগোৱা আছে। তাতেই স্তবটো লৈ আমিলাই বজা বঢ়া কৰে। তাৰ লগতে লগা ইফালে পী-থোৱা ঘৰটো। ঘৰটোত লাইট পানীৰ ভাল ব্যৱস্থা আছে। তৃতীয় কোঠাটো ঘৰৰ গৃহস্থ বাহাকলে কিবা কিছুমান কাগজ পত্ৰ জ্বাই বন্ধ কৰি থৈছে।

সেইদিনাখন ঘৰ চাফা কৰি থাকোঁতে আমিলাই দেখিলে লাইটৰ চুইচ এটা এবাই আছে। তাই মনতে ভাবিলে ইমান সাৱধানে থাকোঁতেও কেনেকৈ এইটো এবাই পৰিল। গৃহস্থই দেখিলে বা কি ভাবে? সেইদিনা আমিলাই ঘৰটো চাক চিকুণ কৰাৰ আগতে বহুদিন বন্ধ হৈ থকা সেই কোঠাটো খুলি চালে।

কাৰণ সেই কোঠাৰ দুৱাৰৰ চাবি এটা বাহাকলে তাইৰ হাততো দি থৈছিল। তাই দেখিলে গোটেই কমটো আঁৰ কিতাপ কাগজেৰে ভৰি আছে। কোঠাটো খুলি মাকটি আৰু বন্ধা জাহেৰে ভৰি পৰিছে। তাই পিছি থকা শাৰীখন সলনি কৰি অন্য এখন শাৰী পিছি ল'লে আৰু একালৰ পৰা জাবি ভোকাৰি কিতাপ কাগজবোৰ থান-খিত লগাই থ'লে। এনেতে কোনোবাই 'আমিনা' বুলি মাত লগোৱা শুনিলে। কিন্তু কোনে মাতিছে বৰিব মোহাৰিলে। তাই ল'ম্বালম্বিকৈ শাৰীখন সলাই বাহিৰৰ দুৱাৰখন খুলি দিলে। দুৱাৰ খন খুলিয়েই দেখিলে ঘৰৰ গৃহস্থ বাহাকলক। বাহাকলে আমিনাক দেউতাকৰ ঘৰত কেতিয়াবা লগ পায় কিন্তু অকলশৰীয়াকৈ কোনোদিন পোৱা নাই আৰু আমিনা বুলি মাতে। নলগায়। আজি তেওঁ আহি হঠাতে আমিনা বুলি মাত দিয়াত তাই অলপ আচৰিত হ'ল। যি মইওক "দাদা আহক" বুলি ডিঙিবলৈ মাতি চকীখনতে বহিবলৈ দিলে। বাহাকলে ক'লে— "তুমি কিবা কামত ব্যস্ত হৈ আছা হবলা।"

— "নাই দাদা, ঘৰখন চাকী কৰিবলৈ সময় পোৱা নাছিলো, আজি তাকে অলপ কৰিছো।"

'যাক ভালোই কৰিছা, মই ভোৱাৰ বেছি সময় নলওঁ। মই কিবা দুখন মান কাগজ পত্ৰ নিবলৈহে আহিছো। কোঠাটোলৈ যাব পাৰোনৈ।' — "খন্তেক ব'ব দাদা" — এই বুলি কৈয়েই আমিনা তাইৰ শোৱা কোঠাটোলৈ গ'ল। আৰু বন্ধ হৈ থকা কোঠাটোৰ দুৱাৰ মুখতে থকা দুই এটা বস্ত্ৰ অলপ আঁতৰ কৰি কোঠাটোলৈ সোমাবলৈ সূচিয়া কৰি দিলে আৰু তাইৰ বিচনাৰ ওপৰত ভৰে যথেষ্ট পৰি থকা কাপোৰ বোৰ ঠিক কৰি থৈ বাহাকলক 'আহক দাদা' বুলি ক'লেহি। বাহাকলে চকীৰ পৰা উঠিয়েই চাট'ৰ ওপৰ পকেট আৰু পেটীৰ পকেটত কিবা এটা খিচাৰি হাত

কবালে । — 'এই সিদ্ধাই হ'ল, দুর্ভাবম্ চাৰিটোকে আনিবলৈ পাহৰিলো ।

—“দাদা চিন্তা নকবির, আপুনি মোৰ হাজৰো এটা
চাৰি খেছিলে নহয় । পিছে আপোনাৰ চাবিকোহা যবৰ হুৱাব
বন্ধ কৰি আহোতে যবৰ তলাতে লাগি থাকিল নেকি ? ডেউয়া
হ'লেতো বিপদেই হ'ব । আপুনি নথকা গম পাই কোনোবাই
নদি কিবা উলিয়াই দৈ যাব ।

“খোঁজাচ্ছে, সবলার দরজা কিটোঁ পাৰ ?”

“দাদা একো বাপালেও বজ্জা বচা কাহি বাড়িবোবকে যদি
দৈ যায় । আক এটা কথা আপুনি মোৰ হাতত এই কোঠাটোৰ
চাবিটো দি থৈ গৈছিল— সেই কথাও পাহৰিলে । এতিয়া
আপোনাৰ কেচ-বজ্জৰ চাবিটো বা কাৰ হাতত এৰিলে ?”

“কেচ থাকিলেহে বন্ধ থাকিব ।”

“আপুনি বহুত টকাৰ মালিক । খাওঁতা, লওতাও কোনো
নাই । গোটেইখিনি টকা বেংকতে জমা কৰিছে নেকি ? — নাই
নাদা, বেয়া ৰাপান । বই খেমালীহে কৰিছো, এতিয়া আহক ।”
কাহাকল গৈ কিতাপ পত্ৰ থকা কোঠাটোত সোমালগৈ আৰু ইমান
পৰিপাটিকে ধোৱা কাগজ পত্ৰবোৰ দেখি বৰ আমন্দ পালে ।
এইটো যে আমিৰাৰ কাম সি ভালকৈ বুজিলে । সেইদিনা কাহাকলে
বিশেষকৈ বুদ্ধদেৱৰ বিভিন্ন ছবি সহস্ৰান্ত এখন কিতাপ বিচাৰি
সৈছিল আৰু সেই কিতাপখন সকলো কিতাপ পত্ৰৰ ওপৰতে পাই
সি বৰ সন্তোষ পালে । কিতাপ পত্ৰ থকা তত্তাপোচ খনৰ
একাষে সি বহি লৈ বুদ্ধদেৱৰ এখন ছবি চাই তন্ময় হৈ ব’ল ।
ছবিখন আছিল সম্পূৰ্ণ সম্যাসীৰ বেৰেৰে সাৰনাথৰ এৰোপা অকান্ত
গছৰ তলত বহি ধ্যানমগ্ন হৈ থকা গৌতমৰ, ৰাজপুত্ৰই সম্যাসীক
কলম পিন্ধি কোণাসমত বহি থকা দৃশ্যই তাৰ মনত থলক লগালে ।
সি ভৱিলে ‘ৰাজসিংহাসন’ৰে ‘সাধনা’ কোৱাটো ছোট ? এইদৰে

ভাৰি থাকোঁতেই তাৰ বেন বনটো হঠাতে অলপ আনন্দৰ হৈ পৰিল আৰু নিজকে নিজে কোৱা দি ক'লে 'আজি এই ঘৰটোতে থাকিবলৈ মোৰ ইমান বন গৈছে কিয় ?' এবোমতে সিটো কোঠাৰ পৰা আমিনাই মাত দিলে— "দাদা আহক, চাহ একোপ খাওঁকহি।" আমিনাৰ কথা শুনি তান বেন দ্বন্দ্বত বসি পৰিল আৰু চাই থকা কিতাপ বন হাতত লৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহি আগেৰে বহা চকীখনতে বহিলহি। চাহ বাই থাকোঁতে আমিনাই ক'লে "দাদা কথা এটা কওঁ বেয়া নাপাব, আজি ইমানদিন মই আপোনাৰ এই ঘৰটোতে আছো, বৰ্ত্তমান মোৰ বনে সৈন্যবাহিনীত যোগদান কৰাৰ পিছৰে পৰা মাহে মোলৈ কিছু টকা পঠায়, এতিয়া মই আপোনাক ঘৰৰ ভাৰা বুলি অলপ দিব খোজো।" বাহাকলে কথাটো শুনি ক'লে, "মই এই ঘৰ ভাৰা দিব বুলি কেতিয়াও সজা নাছিলো।"

—“ভেসে দাদা, এইবোৰনো আপুনি কেলেই কৰিছিল ? আপোনাৰ দেউতাকটো বহুত বন সম্পত্তি ঘৰ দ্বাৰা আছিলেই।”

“ইয়ো মোৰ এটা বেয়াল বুলি বৰা। তুমি যদি ভাৰা দিৱেই থাকিব খুজিছা - ইয়াতকৈ সুবিধাজনক এটা ভাল ঘৰকে খাতি লোৱা।”

“আপুনি থং নকৰিব দাদা, মোবোটা এটা বন আছে। আপোনাৰ ঘৰত মই ভাৰো এটাও পইচা ভাৰা হিচাবে নিদি এনেকৈ থকাটো ভাল হৈছে ?”

‘বাক, তুমি সেইবোৰ এতিয়া চিন্তা কৰিব লাগে। মই দেখিছো সৌ লাইটৰ চুইচটো এৰাই আছে। সেই বিৰিকিৰ হেঙুলভালো বেয়া হৈ আছে। ওপৰৰ জাই লাইটৰ আয়না হুধনবানো ভাতি আছে।’ এইবুলি কৈয়েই দেপৰ পৰা মনি বেগটো উজিয়াই হুধন ১০০ টকীয়া 'সেট' আমিনালৈ আগবঢ়াই

ক'লে, “এইয়া লোৱা। ইয়াৰেই এইবিলাক আৰু আইন যদি
 কিবা আছে মেৰামতি কৰাই ল'বা। দেউতাৰ মটৰ ট্ৰাইভাৰ
 হেলিম ইয়াতে থাকে তাক ক'বা— ভাল মিলি অৰাই এইখিনি
 কৰাই দিবলৈ। তুমি একো চিন্তা কৰিব নালাগে। আৰু এটা
 কথা, মই আভিহে প্ৰথম বৰখনৰ ভিতৰ সোমাই চাইছো। তোমাৰ
 অলপমান ঠাইৰ অনুবিধা হৈছে। মোৰ কিতাপ পত্ৰ থকা কোঠাটো
 তুমি এতিয়াৰ পৰা ব্যৱহাৰ কৰিবা। মই অৱলাক পঠিয়াই
 দিওঁগৈ। তাই দৰকাৰী কিতাপ পত্ৰ খিনি নি দেউতাৰ লাই-
 ব্ৰেৰীত থকগৈ। বাকীবিলাক পুৰণা মেগাজিন আৰু অন্যান্য
 কাগজ পত্ৰহে, সেই বিলাক পুৰণা কাগজ পত্ৰ বিয়া মাহুহ আহিলে
 তুমিয়েই বিক্ৰী কৰি দিবা।”

“দাদা, ইমান দিবে আটোম টোকাৰীকৈ বখা কাগজ পত্ৰ-
 মোৰ মোৰ অনুবিধাৰ বাবেহে আপুনি বিক্ৰী কৰি দিব লৈ কৈছে
 নেকি?”

“মহুৱ, নহুৱ আমিনা। সেইবোৰ মই ‘চেকেণ্ড হেণ্ড’ মেগাজিন
 হে কিনিছিলো। মই কি কৰো জানা, মই নতুন মেগাজিন
 কেতিয়াও নিকিনো, সেইবোৰ বহুত দাম, পিছত চেকেণ্ডহেণ্ড কিতাপৰ
 দোকানত সেইবোৰ সদায় পোৱা যায়। মেগাজিন বা গল্প কিতাপ
 থকা কাগজত দৰে মহুৱ যে ওপতে ওপতে কিনিব লাগিব। মই
 এতিয়া উঠা তোমাৰ বহুত সময় ল'লো।”

—“খন্তেক বহকছোন দাদা, আপোনাৰ আঙি আছুতীয়াকৈ
 পাই কথা এখাৰ স্তুখিবৰ মন গৈছে। আপুনি দেউতাকৰ একমাত্ৰ
 পুতেক। দেউতাকৰ বৰ-সুখাৰ, বৰ-সম্পত্তিৰ অস্তাৱ নাই তথাপি
 আপুনি কিহনো বেলতলাৰ বৰটোত সন্ন্যাসীৰ নিচিনাকৈ থাকে?”

কথাৰাৰ তুমি বাহাকলে খুব খোলা ভাৱে এটা হাঁহি মাৰিলে
 আৰু ক'লে - “তুমি আনোৱ ককীৰৰ নাম জনিছা? জেখেতে কি

কৈছিল জানা —

‘মিহাতে লভিলি ভই

মানসী জনম

ছবিয়া দাবিত বান্দা

মহগুণ হলি

খোদার কাবত গলে কি লই বাধি ।”

কবিতাটো শুনি আমিনাই ক’লে— “আপুনিহো এইবোঝ
কি ক’র মই বুজিব নোরাবো ।”

“সেইতো হবই । তুমি মোর মাঝ ওচরত আছা যেতিয়া
মাঝ ফুটেই উঠিছা । মই কথা ক’লে মায়েও মোক কয়—
“মুকুট তইনো কি কর মই বুজিয়েই নাপাঙ ।” —“মই এতিয়া
উঠো ।” এই বুলি কৈয়েই ওপবলৈ উঠি যোৱা চিৰিটোৰ
প্রথম ঢাপত ভৰিখন দি ওপবলৈ উঠি মগৈ আকৌ ভৰিখন বমাই
দিলে । তাকে দেখি আমিনাই ক’লে— “জাজি মাঝ ওচৰলৈ
নাযায় নেকি ?

—“জানাই নহয় । মোৰ খোলা ছৱাৰ খোলাকৈয়ে বাধি
ওলাই আহিছো । মায়ে শুনিলে যোক পানিহে দিব ।” এইবুলি কৈয়েই
অলপ খবকৈ হুখোজমান দি কটকৰে এবাৰ আমিনালৈ ঘূৰি চালে । আক
পুনৰ বেগাই খোজ দিলে । ছৱাৰ মুখতে খিয় দি থকা আমিনাৰ
বাহাকলে ভাইলৈ ঘূৰি চোৱাত মনতে অলপ লাজ লগা যেন লাগিল ।

সপ্তদশ অধ্যায়

চাহেবা বেগমে ঢকী এখনতে বহি গৰম পানীৰ চৰিয়াটোতে
ভৰিকেইটা থৈছে । ভেৰেভৰ মেনবহল পানীৰটোৰ মঙহবোৰ অলপ
ওলমি পৰিছে । আগেয়ে নিজেই কৰিছিল যদিও এতিয়া কুঁলা

হৈ নিজে নিজৰ ভৰি কেইটা ধুবলৈ বৰ কষ্ট পায় । ঘৰৰ কাম কৰা হোৱালী অৱলাই এতিয়া ভৰি কেইটা ধুৱাই তেল-কুৰ ধুই দিয়ে । আকি অৱলাই তেনেকৈয়ে ওচৰতে বহি ভৰি হুখন ধুৱাই থাকোতে বেগমে ক'লে— “চা অৱলা আমি হুয়ো বুঢ়া হৈ আহিছো । আমাৰ কোন দিবা কি হয় একো ঠিক নাই । ভোৰ বিয়াখনৰ বাবে মোৰ লগতে হাকিমৰো সদায় চিন্তা । সেয়েহে তুমিৰ বিয়াখন পাতিব খুজিছো ।”

“নাহ, নাই মা বিয়া নাপাতিবা । মোৰ বৰ ভয় লাগে ।”

‘কিয়, কি ভয় ?’

“মা, তুমি নাজানা মোৰ ডাঙৰ দিদি নিৰলা বাগানত বিয়া হৈছিল । মতাটোৱে খুব মদ খাইছিল । এদিন ৰাতি খুব মদ খাই আহোতে দিদিয়ে খং কৰি হুৱাৰ খুলি নিদিলে কিন্তু সেই মাতালে ভোৰকৈ হুৱাৰ খুলি এনেকুৱা মাৰ-পিট কৰিলে যে দিদিৰ মূৰ কাটি ভেঙেৰে বাঙলি হৈ গ'ল । দিদিৰ চিঞৰ-বাখৰ শুনি চব্ মানুহ দৌৰি আহিল আৰু তাক ধৰি বান্ধি পুলিচত দিলে । এটা বৰ ভাল ডাক্তৰ আছিল তাৰ কাৰণেহে দিদি কোনোমতে বাচিল । মোক তই এতিয়া বিয়া দিবি আৰু এনেকুৱা মতা হলে মাথা ভাঙি দিব ।”

“নাই, নাই পাগলী, তই সেইবোৰ কথা নাজাবিবি ।” তোক মই তেনেকুৱা মানুহলৈ নিদিওঁ । আমাৰ মটৰ জাইন্ডাৰ হেলিম,

‘হা, মা ।’

“তাক ভোৰ কেনেকুৱা লাগে ?”

“হেলিম দাদাটো খুব ভাল মানুহ আছে ।

“মই তোক ভালেকৈ দিম । হ'ব ?”

অৱলাই ক'লে, তই মোক খেদি দিলে তোক কোৱে ভৰি ধুৱাই দিব ?”

“তোক মই একেবাৰে খেদি নিদিওঁ বহুত । আমাৰ মটৰ গেৰেজৰ লগত থকা কোঠাটোৰে, তই ভাঙহে থাকিবি ।”

“সি ভাবো মোক সদায় তোৰ ভৰি ধুৱাই থাকিলে দিব ।” অৱলাই শ্বিলে ।

“দিব, দিব । তই চিন্তা নকৰিবি । এতিয়া তই পানীৰ চৰিয়াটো লৈ যাইগ ।”

অৱলাই চৰিয়াটো লৈ আঁতৰি গ’ল ।

এনেতে বেগমৰ ওচৰলৈ তেখেতৰ বৰ ল’ৰা দুকুট আহিল । ওচৰতে থকা বিচনাখনতে বহি সি মাকক শ্বিলে—

“মা তুমি গা কেনে পাইছা ?”

“আজি অলপ ভাল পাইছো । সেই কাৰণে চকীতে আজি অকণমান বহিছো । অৱলাই আহি এতিয়া অলপ তেল কুৰ সানি ভৰি দুখন ধুৱাই দিলে । এতিয়া অলপ ভাল লাগিছে । মই লাহে লাহে বৰ দুৰ্বল হৈ আহিছো । মই আজি তোক এটা কথা ক’ব উঠাই নিদিবি । দেউতাবাই তোৰ কাৰণে বৰ চিন্তা কৰি থাকে, মোৰো অৱস্থাটো তই দেখিছই । ভাল ছোৱালী এজনী পাইছো । তোৰ অলপ বয়সো হৈ আহিছে । এতিয়া আক ইমান ক’ট কৰি তই অকলে অকলে থাকিব লাগায়ে, বিয়াখন পাত্ত ।”

“মা, তুমি ছোৱালী খবত খবৰ দিলাই নেকি ?”

“মই খবৰ নাই দিয়া । মনেৰেহে ভাবিছো । সেয়েহে তোক আজি কথাটো কৈছো । ছোৱালীৰো অলপ বয়স হৈছে । তোৰ লগত মিলিব । তই আপত্তি নকৰিবি ।

“ছোৱালী ক’বনো মা ?”

“ছোৱালী এতিয়া মোৰ ঘৰৰে বুলি খবচোন । আমাৰ আমিনাৰ কথাৰে ভাবিছো । তই মোক নিজৰ মাকৰ দৰে স্নেহ আৰু ভক্তি কৰে ।” কথাটো শুনি দুকুটে ভাবিলে মায়ে দেখোন’

যেই মনৰ কথাটোকে ক'লে । মাক বিলাকে ল'খা-হোৱালীৰ মনৰ কথা অনুমানতে ধৰিব পাৰে হ'বলা । সি মাকক পোন পট্টনটোক উত্তৰ দিবলৈ ভাল মাগাই ক'লে—“অহলা আৰু বেজিনাৰ বিয়াখাক হৈ থাকিলে মিহাচোন ।”

“ভাল মাক যোগাই, তই আৰু হুপৰীয়া আহি ওলালিহি । ভাও ইয়াতে থাই যা ।”

মুকুট মাকৰ ওচৰৰ পৰা উঠি বাৰাণ্ডাৰ পৰা আমিনা থকা ভাব ঘৰটোলৈকে অলপ সময় ব' লাগি চাই থাকিল । মাকৰ কথাই আগেয়ে কেতিয়াও অনুভৱ নকৰা এটা মধুৰ অনুভূতিয়ে যেন ভাব বুকুত এটা মূহ আলোড়ন তুলিলে ।

অষ্টম অধ্যায়

এদিন ৰাতিপুৱা আমিনাই ফুল-ঘৰৰ সন্মুখৰ বাৰাণ্ডাত সজাই পৰাই থোৱা ফুলৰ টাব বিলাকত পানী দি আছিল । ফুলৰ টাব সজোৱাটো তাইৰ এটা বৰ ডাঙৰ চৰ্খ্ এনেতে তাই দেখিলে, আৰা পকা ডাটি-পোক আৰু কিছু পকা চুলিৰে এজন স্বাস্থ্যবান মানুহ ঘৰৰ চিৰিতে থিয় দিলেহি । মানুহজন পিছা উৰাত বেছ পৰিপাটি । পিছনত পেণ্ট আৰু এটা হাৱাইন চাৰ্ট । মানুহজনক খঠাতে দেখি আমিনা অলপ চকু খাই উঠিল । খন্তেকৰ কাৰণে চক্কোৱামৰে বুকুত কোনো মাজবোল নাই । অলপ পিছতে মানুহজনে খুব মৰমেৰে মাত লগালে—“আমিনা, মোক চিনি পোৱা নাই ? মই কিবোজ ।” কথাবাৰ শুনা মাজকে বঙত আমিনা জ্বলি পকি উঠিল আৰু কিবা ক'ব খুজি তাই থমকি ব'ল । তাইৰ মনত পৰিল, অহলা নকৰাই কোৱা এমৰ কথাটো—“খং-ৰাপ কৰোতেও মানুহে বেয়া পদ উচ্চাৰণ কৰিব নাপালে ।” আমিনা

এইবাৰ অলপ একুতিহু হ'ল । কুলৰ লৰা-ছোৱালীৰ শিক্কা-মাতৃ আৰু অভিভাৱক আহিলে বহিবলৈ কেঁটপলমান চকী, বেজ, বেঞ্চ ভিকিউবৰ কমণ্ড পাৰি খোৱা আছে । বাৰাণ্ডাৰ কাষতে ভিকিউবৰ কমণ্ডো । আমিনাই থৈয়া ধৰি কিবোজক ক'লে, “আহা, ইয়াতে বহাহি । কিবোজে দীঘল বেঞ্চ এখনৰ একাষে বহিল । আমিনাই সুবিলে— “আচৰিত কথা, তুমি ক'ব পৰা কেনেকৈ আহি এইখিনি ওলালাহি । মেহেৰ এতিয়া ক'ত ?” মেহেৰৰ কথা সোধাত কিবোজৰ মনটো অলপ গধুৰ হৈ পৰিল । এটা ছমুনিয়াহ কাটি ক'লে— “মেহেৰক আৰু ক'ত পাম ? তাই এই পৃথিৱীত আছেনে নাই তাকো মই ক'ব নোৱাৰো ।” আমিনাই অলপ সান্তনা দিয়াৰ দৰেই ক'লে “পাকিস্থানলৈ ধৰি মিয়া বহুত মানুহ গঙাগোল শেষ হোৱাৰ পাছত ভাৰতলৈ ঘূৰি আহিছে বুলি শুনিছো । তুমি ভালকৈ ধৰব ক'ৰাচোন । ক'ৰবাত ওলাব পাৰে ।”

—“নাই আমিনা আৰু আশা নাই । মই বহুত বিচাৰি হায়বাণ হৈ গৈছো । মই এতিয়া আৰু আশা এৰি দিছো ।”

“বাক এতিয়া কোৱাচোন তুমি ক'ত আহা আৰু কি কৰিছা ?”

“মই এতিয়া গুৱাহাটীৰে এটা মটৰ কোম্পানীৰ গেবেজত ‘ক'ৰমেন’ হিচাবে কাম কৰি আছে, ইয়াৰে ইছলাম পট্টিত মই বিজয় ঘৰ এটাও সাজিলো । টকা পইচাৰ ফালৰ পৰা মই একো অনুবিধাত পৰা নাই । কিন্তু আমিনা” এইবুলি কৈয়েই কিবোজ থৈ গ'ল । আমিনাই কলে ‘কোৱা কি কব খুজিছা । থৈ গ'লা কিয় ?’

“আমিনা তুমি ইতিমধ্যে কিবা কৰিলা যেকি ?” লহক তাৰে আমিনাই উত্তৰ দিলে— “মই একো কৰা নাই । এই কুলতে শিকৰাটী হিচাবে কাম কৰি আছে আৰু কুলৰ পৰা পোৱা

কোৱাৰ্টাৰতে মই থাকো। কথাটো শুনি ফিবোজে খন্তেক ভুলমুৰৈত থাকি আকৌ ক'লে — “আমিনা, মই তোমাৰ ওচৰত বহুত দোষ কৰিলো। খোদাই মোৰ এই মহাপাপৰ শাস্তি দিছে আৰু দিবও।”

আমিনাই ক'লে— “তুমি মোক এৰি মেহেৰক সাৱটি লোৱাটো মই মহাপাপ বুলি বকুঁ। ইয়াৰ বাবে জৈবৰে তোমাক শাস্তি দিবলৈও বাহে। কিন্তু তুমি মোৰ দৰে এজনী ছোৱালীৰ সৰ্বস্ব হৰণ কৰি যিদৰে এতাবণা কৰিলা, সেইটো নিশ্চয় মহাপাপ। মই ভাবো বিশ্বত বিশ্বাসঘাতকতাহে মহাপাপ আৰু তাকেই তুমি কৰিলা।” আমিনাৰ কথা শুনা মাত্ৰকেই ফিবোজে মৰম সৰা মাতেৰে উত্তৰ দিলে— “আমিনা, মই এতিয়াও সেই পাপৰ আয়শ্ৰুতি কৰিবৰ কাৰণে এন্তত।” বুলি ফিবোজে আমিনাৰ মুখলৈ চালে। কিন্তু আমিনাৰ চকুমুখত তেওঁৰ কথাৰ কোনো এভাৱ বা প্ৰতিক্ৰিয়া চকুত নপৰিল। এইবাৰ ফিবোজে অকনমান চিন্তাকৰি পুনৰ সুখিলে — ‘আমিনা মোৰ ধন এতিয়া ক’ত আছে তুমি বাক জানানে?’

আমিনাই ফিবোজৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ ল'বৰ কাৰণেই কেচুৱা ধনক বিয়াকুল হৈ ফি বাজে বিচাৰি ফুৰোতেই তাক লৈ লৰণাখীৰ শিবিৰৰ পৰা পলাই আহিছিল। সেই প্ৰতিশোধৰ ভাৱ এতিয়াও তাইৰ মনৰ পৰা যোৱা নাই আৰু কেতিয়াও নাবায়। তাই কেতিয়াও ফিবোজক ধনৰ সন্তান দিব নোৱাৰে। তাই ক'লে — “তোমাৰ ধন মোক বিশ্বাসঘাতকতা কৰি নৈমিত্তিক হ'বলৈ ক'বাবলৈ গুচি গৈছে। পিতৃৰ গুণ সম্পূৰ্ণৰূপে তাৰ গাভ্ৰু প্ৰকাশ পাইছে। মোক আৰু তান কথা সুসুখিবা। মোক এতিয়া অকনমান শাস্তিত থাকিবলৈ দিয়া। শুনা, তোমাৰ ধন দৌলত এতিয়াও বৰ্ষেট আছে বুলি কৈছা। তুমি কেৱল ধন দৌলতক কাৰেই ধনীৰ ঘৰৰ ছোৱালী মেহেৰক কিয়া কৰাইছিল। এতিয়াও

জেনেকুৱা একে ভাৱাপন্ন খন দৌলত বিচৰা বহুত ছোৱাঙ্গী ভূমি
ইচ্ছা কৰিলে পাবা । মোৰ শুভেচ্ছা থাকিল ।” আমিনাৰ কথা
শুনি কিবোজো কি ক’ব কি নকব ভাবি নাপাই কিছু সময়
নিমাণ্ডে ঘৰৰ সপ্তম্বৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদীখনলৈ চাই বহি থাকিল । তাৰ
পিছত ক’লে,— “খুজিছো আমিনা, মই এতিয়া ভালকৈ খুজিছো,
খন দৌলতে মানুহক কিছু আৰাম দিবহে পাৰে প্ৰকৃত স্ত্ৰ
কেতিয়াও দিব নোৱাৰে । মই এতিয়া মনৰ স্ত্ৰ শান্তিৰ কথাহে
ভাবিছো । তাৰ বাবে যদি মই এতিয়াও ... .. ” বুলি
কিবোজ বৈ গ’ল । আমিনাই আক সহজ ভাবেই ক’লে, “ভূমি
কি ক’ব খুজিছা মই বুজিব পাৰিছো । কিন্তু বেয়া নাপাবা—
কলা বাঁহ আৰু জোৰা নালাগে । আজি মই কুলনিত কুলি থকা
কুলকলিৰ দৰে এই কুলৰ শিশুসকলৰ লগত ইহি কান্দি এক
অনাৰিদ্ৰ আনন্দ লাভ কৰিছো । অকণমান শান্তি পাইছো ।
কাৰোবাৰ চলাহী কথাত ভোল বোৱাৰ বয়স এতিয়া আৰু মোৰ
নাই” বুলি আমিনা ভালমুৰ কৰি ব’ল ।

—“ভূমি মই অহাত বেয়া পাইছা নেকি ?”

—“মানুহৰ ওচৰলৈ মানুহ আহিলে বেয়া পায় জানো ?
ভূমি সময় সুবিধা পালে আকৌ আহিবা, এই পৰদেশত মাত্ৰ
ভূমিয়েই স্বজাতি আৰু স্বদেশী হিচাবে ইমান দিনৰ বৃহত মোক
প্ৰথম দেখা দিহাহি । আগলৈ যেন এই ভাবেবেই আহি থাকা ।”
আমিনাৰ কথা শুনি কিবোজো হতবাক হৈ পৰিল । আমিনাৰ
মুখলৈ চাবলৈ যেন ভাৱ অলপ সংকোচ হ’ল । তাইৰ মুখলৈ
নোচোৱাকৈয়ে “বাক যাওঁ” বুলি কিবোজো কবৰ পৰা ওলাই গৈ
চিৰিটোৰ দ্বিতীয় টাপত ভৰি দি এৰন্তোৰ বন্ধকি বৈ এলো বঠক
পুৰৰ ধোজ ললৈ । ভেটিয়া ভেটিব ধোজত যেন অকণমান
অস্থিৰতা কিবা এক আবেগত আমিনায়ো পেটৰ ওচৰ পোৱালৈকে

বাঁবাড়াত খিয় হৈ একেখিবে কিবোজলৈ চাই থাকিল ।

—আগেয়ে কৈ ধোৱাব দৰেই অহল্যা বকরাই মুহুৰিকা আৰু পূৰ্ণিমাৰ তেওঁৰ ঘৰলৈ যাতিলে । আমিনা আবেলিতে আহি বকরানীৰ লগত পাচলি, বাংস, মাছ আদি কাটি কুটি ঠিক ঠাক কৰিলেহি ; আৰু মুহুৰিকাই ‘ভাল পাঠ’ বুলি কোৱা বুটবদাইল বিনি বহাই দিলে । ঠিক গধূলি পৰতে মুহুৰিকা আৰু পূৰ্ণিমা আহি ওলালহি । হাতত এটা সৰু প্লাষ্টিকৰ বেগ । বকরানীয়ে চুৱাব মুখৰ পৰা চুহাতেবে দুয়োজনীক সাৱটি ধৰি ভিতৰলৈ লৈ আনিলে । মুহুৰিকাই ক’লে — “বাইদেউ, এইটো কিবা এটা আনিছো, ধৰকচোন ।” বেগটো হাতত লৈ বকরানীয়ে সুবিলে — “এইয়ানো কি আনিলি ?”

“বাইদেউ, আপুনি কালাকাল খাই ভাল পাথ নহয়নে ? তাৰে দুটামান লৈ আহিছো ।”

—“ইচ, তোমাৰ বে কামৰোৰ আৰু ।” আমিনা ভেতিয়া ভিতৰৰ কৰতে আছিল । বকরানীয়ে মাত লগালে — “ইয়ালৈকে আহাছোন । এওঁলোকৰ লগত তোমাক চিনাকি কৰি দিও ।” আমিনা ওলাই আহি দুয়োজনীকে এটি মধুৰ হাঁহিৰে বমস্কাৰ জনালে আৰু ওচৰতে বহিল । বকরানীয়ে তেওঁলোকৰ লগত আমিনাৰ চিৰা পৰিচয় কৰাই দিলে । আৰু দুয়োজনীৰ লগত বকরানীৰ কেনে অন্তৰংগতা তাকো ক’লে ।

কিন্তুকি শিহুতে আমিনাই ক’লে — “আপোনালোক অলপ বহুত । মই অকণমান চাহ কৰি আনো । আমিনা ভিতৰলৈ সোমাই গ’ল ।

অলপ শিহুতে বকরানীও ভিতৰলৈ সোমাই গৈ আমিনাক ক’লে — “এইয়া মুহুৰিকাই কালাকাল লৈ আনিছে । সেই টিৰাটোতে বান্দাৰ আৰু মিহাৰ আছে তাৰে সৈতে চাহ দিয়া ।”

এতিয়া তিনিও গৰাকী চাই খাবলৈ বহিল । পূৰ্ণিমাই
আমিনালৈ চাই সুধিলে—

“ক’তা, আপোনালৈ নানিলে দেখোন ?”

“বেয়া নাপাব, এই সময়ত চাহ খালে মোক অলপ অপকাৰ
কৰে ।”

এইদৰে কথা বতৰা পাতি থাকোঁতে বৰুৱানীৰ বেৰত ওলোমাই
খোৱা ঘড়ীটোলৈ চকু পৰিল । ভেটিয়া সময় চাবে হয় হৈছে ।
আপ মাৰি উঠাদি উঠি তেওঁ কলে— “বলাচোন, বলা সময় হৱেই ।
টি ভি ভি এখন ভাল ‘টেলিকিন’ আছে চাওঁগৈ ।”

মুছকিকাৰ টি. ভি. চোৱাৰ বৰ চৰ্চ্ তিনিওজনী গৈ টি.
ভি ব ওচৰত বহিল আৰু আমিনাও বহিল । এইদৰে আটাইকেইজনী
বহি চাই থাকোঁতে থাকোঁতেই টেলিকিন এখন শেষ হ’ল ।

আমিনাই কলে, “বাইদেউ, আপোনালোক বহক, বন্ধা বঢ়া
বিনি কৰোঁগৈ” এইবুলি আমিনা পাগঘৰলৈ গ’ল ।

অলপ পাছতেই পূৰ্ণিমাই ক’লে— “আপোনালোক বহক ।
মই অলপ আমিনাৰ লগত লাগি দিওঁগৈ ।” —পূৰ্ণিমা পাগঘৰ
পালেগৈ আৰু গৈ দেবিলে তাত ভৰকাৰী সকলো কাটি-কুটি খোৱা
আছে । আৰু এখন খালত মাহ আৰু অইন এখনত মূৰ্গীও
কটা আছে ।

পূৰ্ণিমাই কলে— “মূৰ্গী আপুনিৱে কাটি থৈছে নেকি ?”

“হয়” আমিনাই ক’লে ।

“মূৰ্গীখিনি কটাৰ খবৰ দেবি যব ভাল লাগিছে কেনেকৈ
কাটিলে কওঁকচোন ।”

আমিনাই মূৰ্গীৰ খালখন হাতত লৈ ক’লে—

“চাওঁক মূৰ্গী এটাত মাত্ৰ হয়টাই ভাল পিচ্ এলয়
আৰু কেনেকৈ কাটিব লাগে তাকো অলপ ক’লে ।

পূৰ্ণিমাই জাইব কথা তুমি বৰ ভাল পালে । আৰু হঠাতে
কিবা এটা ভাবৰ নিচিনাকৈ ধস্তক বৈ ক'লে—

“আপুনি বোধকৰো মোতকৈ সৰু হলেও তাইব নহয় ।
মই তুমি বুলিয়ে মাতিম দেই । তুমিও মোক তুমি বুলিয়েই ক'বা ।
মই মুগী ভালকৈ বান্ধিব নাজানো । আজি ভালোই হ'ল ।
ভোম্বাৰ পৰা শিকিব পাৰিম । শিকাই দিবানে ?

“বাক বাইদেউ, তুমি নিজ হাতে বান্ধাচোন— মই কৈ যাম ।”

ইয়াৰ পাছত পূৰ্ণিমাই নিজে আমিনাই কৈ ঘোঁৰামতে কৰি
গ'ল । গোন্ধতেই মুগী জোলব যে জুতি উঠিছে তাক সহজে পূৰ্ণিমাই
বুজিব পাৰিলে । এইদৰেই দুয়োজনীয়ে মিলি একেলগে বন্ধা-বচা
খিনি কৰিলে ।

মুগীজোলব জুতি উঠাৰ দৰেই ইজনীয়ে নিজজনীৰ কথাটো
জুতি পালে । দুয়োজনী যেন এতিয়া নিজৰ বাই-ভনীহে ।

আমিনাই ক'লে— “এতিয়া বন্ধা-বচা প্ৰায় হ'লেই । মই
ভাত কেইটা বহাই দিওঁ । আপুনি বাইদেউইত্তৰ লগতে বহকৈগৈ ।”

সেই সময়ত টিভিত বাতি ৮-৪০ ৰ বাতৰি শেষ হোৱাৰ
লগে লগে পূৰ্ণিমাই মাত লগালে— “বাইদেউ মন কৰিছেনে, এই
বাতৰি দিয়া ছোৱালীকেইজনীয়ে সদায় নতুন নতুন সাজ পিন্ধে ।”
মুছকিকাই মাত লগালে,

—“তেওঁলোকৰ আছে বাবেহে পিন্ধে । তুমিনো কিব বেয়া
পাইছা ?”

“নাই নাই, জঁৰা কৰা নাই । ঘোঁৰাবাৰ পুজাত মোক
দেউতাই এসাজ মেখেলা চান্দৰ দিলে, দাদাইয়ো আকৌ শাৰী
ব্লাউজ দিলে । মামাব ল'ৰা মুকুন্দই নতুনকৈ চাকৰি পোৱা বাবে
মোকো এসাজ দিলে । দেউতাই কাপোৰ সাজ দিওঁতে মাক কৈছিল—
“তাইক এইবাৰ পুজাত এইসাজকে পিন্ধিবলৈ দিবা । দেউতাই

কোৱা মতেই মই পুজাত সেই মেখেলা চাদৰকে পিন্ধি তিনিও দিনেই পুজা চালো। বাকীকেইজোৰ পিন্ধিবলৈ সময়ই নহ'ল। এওঁলোকে কিন্তু কাপোৰ পিন্ধিবলৈ ভাল সুবিধা এটা পায়।”

মুছকিকাই মাত লগালে— “মই ভেনেটকৈ পোৱাহলে এই বয়সতো এদিনতে দুসাজ সজালোহেঁতেন। সকলো কথা শুনি এইযাব বকৱানীয়ে মাত লগালে—

—“বয়সৰ কথা কিয়নো কোৱা মুছকিকা ? দুটা ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাক হৈছা যদিও ভোমাবনো কি বয়সটো হৈছে ? বয়সে মানুহক বুঢ়া নকৰে অহম মনেহে কৰে।

ইয়াৰ পাছত আটাইকেইজনী ভাত খাবলৈ বহিল।

মুছকিকাই বকৱানীৰ খালখনলৈ চাই ক'লে—

—“বাইদেউ কথা এটা কওঁ।”

—“কোৱা, কোৱা।”

—“মই মূৰ্গীৰ ঘিটো চুকুৰা খাই ভাল পাওঁ সেইটো আপোনাৰ খালত পৰিল। সেউতো মোক দিবনে ?”

“ভূমিয়েই নিষাটোন। মই কিবা এটা কৰি আছো।”
পূৰ্ণিমাই শুধিলে— “বাইদেউ, আমি বহিলোৱেই। আপুনিনো কি কৰিছে ?”

“মই অকণমান মাহৰ শুৱিত তেল নিমখ দি সানিছো”

পূৰ্ণিমাই ক'লে— “আই ঐ বাইদেউ। মই যে মাহৰ শুবি খাই ইমান ভাল পাওঁ। নিয়কচোন দিয়ক। মোক আগতে দিয়ক।”

এইদৰে মহা কুৰ্ভিৰে খাই আটাইকেইজনী বাবলৈ ওলাল, বকৱানীয়ে ক'লে— “ববা, মই জাইভাবজনক মাড়ো, ভোমালোকক সি গাড়ীৰে ধৈ আহিবলৈ।”

অলপ পাছতে জাইভাৰে গাড়ীখন চুৱাব মুখলৈ লৈ আনিলে।
পূৰ্ণিমাই আনিবাক ক'লে—

“তুমি এবাৰ মোৰ তালৈ আহিবাই দেই।”

“বাক আমাৰ বাইদেউ গলে মই বাইদেউৰ লগতে যাম।”

বুহুৰিকা আৰু পুৰ্ণিমাই বৰুৱানী আৰু আমিনাক মাত লগাই প'লগৈ।

এতিয়া বৰুৱানীয়ে আমিনাক লৈ নেভৰুৱাত বহিলগৈ আৰু দুৱাৰ বিড়িকি বন্ধ কৰি দুয়োজনী একেলগে বিচনাত পৰিল। ভেতিয়া তাত মাত্ৰ ডিম লাইটটো জ্বলি আছিল।

বৰুৱানীয়ে আগতেই আমিনাক কৈছিল— “আমি দুয়ো এদিন ৰাতি বহুত কথা পাতিম বুলি, অগপ সময় দুয়োজনী টলকা মাৰি থাকিল।

আমিনাই স্মিলিলে— “বাইদেউ আপুনি যে সেইদিনা কৰিদাৰ বিষয়ে কিবা ক'ম বুলিছিল।”

“বৰুৱানীয়ে ক'লে— “এইবোৰ কথা ভাবিবলৈকো বেয়া লাগে। কিন্তু তুমি এতিয়া খানবাহাদুৰৰ ঘৰত জীয়াবীৰ দৰেই হৈ পৰিছা। সেয়ে ক'ওঁ বাক খানবাহাদুৰৰ দ্বিতীয়া কন্যা কৰিদা আগৰে পৰা বাঙালী আৰু চৌধুৰি ছোৱালী আছিল। তাই ভেতিয়া বি. এ পাছ কৰিছিল যদিও বৰ্তমান কুটিল সমাজখনৰ একো আঁও-ভাও নাপাইছিল। সকলোকে সহজ আৰু সবল ভাবে লৈছিল। খানবাহাদুৰৰ ভাগিনীয়েক আটাইব্ৰহ্মাৰিকা সেই সময়ত একেবাৰেই চকল ডেকা। সি অদমৰ কাছাৰ জিলাৰ এখন চাহ বাগানৰ স্বত্বাধিকাৰী আৰু নিজেই পৰিচালকো। তাৰ পিতৃ হাজৰিকাৰ দুবছৰ মান আগতে মৃত্যু হৈছিল আৰু মাকো তাৰ আগতেই এই সংসাৰৰ পৰা বিদায় লৈ গৈছিল। এবাৰ সি নিজৰ গাড়ী লৈয়ে গুৱাহাটীৰ মোমায়েকৰ তালৈ আহিছিল। আৰু মোমায়েক খানবাহাদুৰৰ তাতেই আছিলহি। খানবাহাদুৰে জনীয়েক অৰ্থাৎ তাৰ মাক মৰাৰ পিছত সি অহাত বহু আনন্দ

পালে। গাভৰু কবিদাক দেখি আটাউৰবো বৰ ভাল লাগিল আৰু নিজৰ গাড়ীতে তুলি আঁল-ড'লৈ কুৰাকৈয়ো বিহিল আৰু ঘোৱায়েক বাৰীয়েক হওঁও এই কথাও একেৰে ধোব মেদেখিছিল। এদিন হঠাতে কবিদাই মাকক ক'লে— “মা, যোক আটাউৰ দাদাই বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা কৰিছে আৰু ভোবালোকক কথোটো শ্রুতিবলৈ কৈছে।”

মাকে লগে লগে কথোটো দেউতাকক ক'লে আৰু দেউতাকে ঘৰ পুত্ৰক বাহাকলক আৰু বৰ ঘোৱায়েক ধুৰেদেব লগতে জীয়েক নাজিহাকে ক'লে, নিজৰ সম্বন্ধীয় আৰু এৰম বাগানৰ মালিক সুলভৰ ডেকা আটাউৰৰ ইচ্ছাৰ কথা শুনি সকলোৱে আনন্দ পালে। ইয়াৰ পিছত আটাউৰ আৰু কবিদা মুকলি মনৰে কুৰাচকা কৰিবলৈ ল'লে আৰু সিহঁতৰ বে বিয়া হ'ব সেই কথাও বাঢ়ি হৈ পৰিল।

এদিন আটাউৰে ক'লে সি দুই এদিনৰ পিছত বৰ-দিন উপভোগ কৰিবলৈ কলিকতালৈ যাব আৰু তাৰ পাহত আহি তাৰ দুই চাৰিজন বন্ধু বান্ধৱ গোটাই আঙঠি পিছাব। সকলোৱে কথোটো শুনি ভালৈই পালে। আটাউৰে কবিদাকে শ্রুতিৰ বৃত্তি ক'লে মোৰ ধোদাৰ কুপাও টকা পইচা কিছু আছে। মই কলিকতালৈ গৈ ভোমাণ কাৰণে এটা হীৰাৰ আঙঠি আনিব আৰু সেইটোৱে ‘বিং চেৰিমনি (Ring ceremony) পাতিম।’ কবিদা আনন্দত উৎফুল্ল হৈ পৰিল। আটাউৰ কলিকতালৈ গ'ল। কিন্তু কলিকতালৈ গৈ দিল্লীৰ কোৰোণা এগৰাকী বিট্ৰিটী কুইকক লগ পাই সকলো পাহৰি পেলালে। কবিদা একেধাৰে সৰ্ব্বাহত হৈ পৰিল। ধানবাহাৰুইভবো এটা বিশেষ চিন্তা হ'ল। কবিদাৰ কথোটো বাঢ়ি হৈ পৰাওঁ কোৱা উপহৃত আৰ্থ আৰু অগৰ্হাৰি যথ্য হ'ল। আশাৰ সকলোৱে

বকনৈউজা কাকতিৰ ভাগিনীয়েক মুকুল বৰুৱা সেই সময়ত পাকিস্থানত থকা ভাৰতৰ উচ্চ আয়ুক্তৰ অধিচৰ এখন অধিচাৰ। ইয়াকুৰ নামৰ এখন ডেকা ইজিৰীয়াৰ ভেঁৰৰ মজু। এই ইয়াকুৰৰ জৰিয়তেই পাকিস্থানৰ এক বঙালী পৰিয়ালৰ এটি সু-শিক্ষিতা ছোৱালীৰ লগত ভেঁৰৰ বিয়া হৈছিল। মোমায়েক কাকতিয়ে কবিদাৰ কথাটোত মিজৈ বৰ দুখ পাই ভাগিনীয়েক মুকুললৈ লিখিছিল। সেইকালে কোমোৰা উপযুক্ত ল'ৰাৰ খবৰ নাথিছিল। সেই চিঠি পাইয়েই ইয়াকুৰৰ কথা তাৰ মনলৈ আহিল আৰু এদিৰ লগ ধৰি অস্তবজ জায়ে কথা বতৰা হৈ ক'লে—

“ভূমি মোক ভোমালোকৰ ইয়াৰে এজৰী দিলা; মই এতিয়া আমাৰ ভাৰে এজনী ছোৱালী ভোমাক যদি দিওঁ গ্ৰহণ নকৰিবানে ?” এই বুলি কবিদাৰ বিষয়ে ইয়াকুৰক সকলো কথা ক'লে আৰু গুৱাহাটীলৈ এবাৰ ভাক আহিবলৈ লগ ধৰিলে। ইয়াকুৰে সকলো কথা শুনি তাৰ সন্মতি জনালে আৰু ছোৱালী জনী আৰু বৰখম চাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। সেইমতেই ইয়াকুৰৰ সকলো বিৱৰণ দি মোমায়েক কাকতিলৈ, খানবাহাদুৰৰ লগত সেই বিষয়ে কথা-বতৰা হ'বলৈ এখন চিঠি লিখিলে। কাকতিয়ে সেইমতে খানবাহাদুৰক লগ ধৰিলে। কাকতিৰ কথা শুনি খান-বাহাদুৰৰ মনলৈ জাৰ আহিল— এবাৰ সাপে খুটিলে কেচুলৈকো ভয়। সেয়ে কাকতিৰ লগত কথা-বতৰা হৈ কেৱল ল'ৰাৰ লগতে কথা পাতি কিবা এটা কৰিলে আগৰ দৰে বিপৰ্যায় হ'ব পাৰে বুলি তেখেতে সকলো কথা জনাই ইয়াকুৰৰ দেউতাকলৈ সপৰিয়ালে গুৱাহাটীলৈ আহি দেখা দেখি হৈ আলোচনা কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণ জনালে আৰু তেখেতে চিঠিৰে ইয়াকো জনালে যে অলপ শাৰীৰিক অনুভৱৰ বাবে তেখেতৰ ওচৰলৈ মিজৈ যাব মোৱাবাত দুঃখিত।

ইয়াকুৰৰ দেউতাক প্ৰক্ষেপৰ হাটান ঢাকাত এখন কলেজৰ

সংস্কৃত বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক-১ ডেউৰী এজন আতিশয় পিচ্ছিত উচ্চ আদৰ্শৰ আৰু উচ্চ মানৰ লোক । ডেউৰী সান্নিধ্যতে কলেজ বন্ধ হলেই ভাৰতৰ নানা শিক্ষাবিদ্যালয়ত থকা পণ্ডিত বহু সকলৰ ওচৰলৈ আহে আৰু নানা বিষয়ত তেখেত সকলৰ লগত আলোচনা কৰে । গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়তো ডেউৰী চিঠিৰে চিঠাকি বহু আছে, কিন্তু ডেউৰী নিজে আহি সেই সকলৰ লগত দেখা দেখি হৰ্ভাল যন্ত এটা হাবিয়াস আছিল । খান বাহাদুৰৰ আন্তৰিকতা পূৰ্ণ চিঠিখনি পাই ডেউৰী খুব আনন্দ পালে আৰু ইয়াকুৰ আৰু তেখেতৰ পৰিবাৰক লগত লৈ সেইখান পূজাৰ সময়তে গুৱাহাটীলৈ আহিবলৈ ঠিক কৰিলে । ইয়াকুৰৰ মাক পাৰবীয়ে কিন্তু একেদৰে মতুন মানুহ এঘৰলৈ আহিবলৈ বৰ মন নকৰিলে । একেচাৰ হাচান আৰু ইয়াকুৰ গুৱাহাটীলৈ আছিল । বেল ষ্টেচনৰ পৰা খানবাহাদুৰৰ ডাঙৰ ল'ৰা বাহাদুৰ আৰু ভোৱাবেক খুবছেদে তেওঁলোকক ঘৰলৈ আগবঢ়াই আনিলে । তেওঁলোকৰ ঘৰৰ দুৱাৰ-মুখ পাওঁতেই খানবাহাদুৰে ইয়াকুৰৰ মূৰত হাত কুৰাই একেচাৰ হাচানক সাৱটি ধৰিলে । এতিয়া একেচাৰ হাচান খানবাহাদুৰৰ ঘৰৰ এজন বিশিষ্ট অতিথি ।

এইদৰেই দুদিনমান থকাৰ পিছত তেখেত সকলক সঘনে লগ ভাগ পোৱা আমি সকলোৱেই বুলিব পাৰিলো। একেচাৰ হাচানো খানবাহাদুৰৰ দৰেই উচ্চ মন আৰু উচ্চ মানৱতা বোধৰ এজন আদৰ্শস্থানীয় লোক । এই একে জাতিপৰ দুজন লোকৰ অন্তৰঙ্গতাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি হিচাবে ইয়াকুৰ আৰু কৰিদাৰ বিয়াখন খুব আনন্দ মূৰৰ পৰিবেশত সম্পন্ন হৈ গ'ল ।”

এই সকলো বৃত্তান্ত শুনি আদিবাই ক'লে—

“দ্বিৱাখন হৈ বোৱাৰ কথা শুনি মই বৰ আনন্দ পালো । কিন্তু আটাউৰে এই কাণ্ডালী, সবল চিকীয়া ছোৱালীজনীক

প্রবন্ধনা কথা কথাতো ভাবিছে বেয়া লাগে ।”

কথাবার শুনি অহল্যা বকরাব নিজস্ব জীবনলৈ মনস্ত পবিল
আক মনক সান্তনা দিব মোরাবি কৈয়ে পেলালে— “ভেতা বিলাকৰ
একেকুৰা কথা শুনিলে বেয়া লাগে ঠিকৈই কিছু বয়সত বহু আগবঢ়া
সকলেও নিজস্ব জীৱক প্রবন্ধনা কথাতো আক কিমান বিবাদৰ
কথা ।” —এইবুলি কৈয়েই বকরাবীয়ে বিচনাৰ পৰা উঠিল আক
ওচৰতে থকা কাবাৰ্ডটোৰ ওপৰত থকা অগটোৰ পৰা গিলাতে
অলপ পানী ঢালি খালে । অলি থকা ‘ডিব লাইটৰ’ পোহৰত
বিচনাত পৰি থকা আমিনাক দেখি ক’লে,— “এহ, মই কব ভুলেই
কবিলো, তুমি পিজি অহা কাপোৰ সাজেবেই শুই আহা অকণমান
ইয়ালৈ উঠি আহাচোন” বুলি কৈ দ্ৱাবখন খুলি কাষতে থকা
কমটোলৈ সোমাই গ’ল । ভেঙৰ ‘ৱাৰড্ৰ’ব (Wardrobe) পৰা
শাৰী এখন দি ক’লে— এইখনকে তুমি পিজি লোৱা ।” এই
বুলি কৈ ভেঙ ওলাই আহি আকো বিচনাত পবিলহি । শাৰীখন
সলাই আমিনাও আহি ভেঙৰ কাষতে বাগৰ দিলেহি ।

এইবাৰ বকরাবীয়ে আবঙ কবিলে— “সন্তান এটি কোলাত
দি ভেঙ ভোমাক এৰি যোৱা আজি বহুদিনেই হ’ল । কুটল
সমস্যা বহুল অগতবনত এগৰাকী কম বয়সীয়া নাবী অকলে থকাটো
অসুবিধাজনক বহু বিপদজনকো । তুমি আমিনা, কেতিয়াবা
জীৱনটো আকো নতুন কৈ আবঙ কৰাৰ কথা ভাবা নেকি ?”

—“মাই মাহীদেউ, মোৰ এতিয়া সেই বিলাক ভাবিবৰ সময়
আছে জানো ।”

—“সেইদৰে বকৰা । আজি-কালি সমাজত নিজে কাম
বন কৰি স্বাৱলম্বী হৈ থকা মহিলায়ো কিছু বয়সত বিয়া পতা দেখা
বায় । একম অলপ বয়সত ভাল মাহুৰে ভোমাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ
ইচ্ছা প্রকাশ কৰিছে বুলি মই গম পাইছো ।”

অকণমান কোঁতুলেবে আমিলাই হুৰিলে—

—“সেইজনৰো কোন বাক !”

খুব সহজ ভাবেই বকৰাৰীয়ে ক'লে— “ভূমি থকা ঘৰৰ গৃহস্থ বাহকল ।”

আমিলাই অকণমান উঠল, খাই উঠা দি উঠিল। কিন্তু বস্ত্ৰেক পিছতেই ধীৰ-স্থিৰ ভাৱে ক'লে—

“বুজিছে মাহীদেউ, কেইদিনমানৰ আগতে মই অহাৰ পৰা এখন বাবৰ কাৰণে দাদা মই থকা ঘৰলৈ আহিছিল। কিবা এখন বে ফুৰন কাগজ-পত্ৰ বিচাৰি। তেখেতে মই থকা ঘৰটোৰ তিনিটা কোঠাৰ এটাত কিছুমান কিতাপ পত্ৰ ৰাখি বন্ধ কৰি থৈছিল। সেইদিনা আহি মোৰ থাকিবলৈ ঠাই অলপ ক'ম হোৱা যেন পাই সেই কোঠাটো ধালী কৰি মোক ব্যৱহাৰৰ বাবে দি থৈ গ'ল। কিন্তু বাবৰ সময়ত মই সঁচা মিছা ক'ব নোৱাৰোঁ, দাদাই ভেমেৰুৱা এটা ইঞ্জিনেই দিছিল যেন লাগে।”

—“পিছে তুমি কি ভাবা ?”

—“আপুনি কাকো নকলে এবাৰ কথা মই আপোনাক কব পাৰো।”

—“কোৱাচোন বাক !”

—“মাহীদেউ, মোৰ মনত এটা আশংকা আছে। এজন ইংৰাজ লোকে লিখিছিল— “It is better to have loved and lost, then never to have loved at all.” দাদাও কাৰোবাৰ বিবাহ বেদনাত জলি পুৰি দিন কটাইছে বেকি ? নহলেমো ভাল শিক্ষা-দীক্ষা থকাৰ ওপৰিও ধৰ্মীয় হুলাল হৈছে। দাদাই এনে মিথিষ্কন সন্মাসীৰ জীৱন ৰাপন কৰিছে কিয় ? ইয়াৰ ওপৰিও মাহীদেউ, আৰু এটা কথা, কল্লমাৰ বা বাস্তৱৰ কাৰোবাৰ হেৰুৱাই বিবাহ বেদনাত ভোগাজনে কাৰুণ্য কাৰোবাৰ চপাই ললেও

হেকওরা জবাব কথাকে বন্ধ করে আক ভেঙে প্রতিবন্ধকে। সবলোতে দেখিবলৈ বিচাবে আক এই কথা মুখেবে প্রকাশ বন্ধকিলেও নবাগতা গলাকীয়ে সহজাত নাবী মনেবে স্বামীৰ মনৰ কথা সহজে বুজিব পাৰে। ইয়াৰ কলত শেষত দুয়োজনই অনুধী হয়।”

আমিনাৰ কথা শুনি বকহাৰীৰ মনত এটি সংশয়ৰ উদয় হ’ল। কিন্তু ক’লে—“আমিনা মই তোমাক এতিয়া ঝুঁটা কথাটো কওঁ, চাহেবা বেগম আক নাজিমায়ে তোমাৰ প্রতি বাহাৰলৰ মন আছে বুলি ভেঙলোকে নিজে কথাটো ক’বলৈ বেয়া পাই মোকে জোমাৰ মন্তটো ল’বলৈ কৈছিল। বাহওক, তোমাৰ মনত অলপ আশংকা ধৈছেই যেতিয়া তাৰ সত্যাসত্যৰ সম্বন্ধ উলিয়াবলৈ মই ভেঙলোকে নুৰিম বাক ভেঙলোকে মোৰ আগত কেতিয়াও কথা গোপন নকৰে। বাক কোৱাচোন এতিয়া যদি সকলো অনুকূল হয় তুমি বাক সঙ্গতি দিথানে?”

“মাফীদেউ” মোৰ মা-দেউতা, ককাই ভাই বুলিবলৈ ইয়াত কোনো নাই। আপোন বুলিবলৈ কেৱল আপোনালোক হে আছে।”

আমিনাৰ কথাৰ তাৎপৰ্য্য বকহাৰীয়ে সহজে বুজি পালে, তাৰ পাছতে গাব ওচৰতে পৰি থকা পাতল চাদৰখন গাত পেলাই ললে। আমিনাৰ আক অলপ কাষ চাপি নিজৰ অতি আপোন এটিৰ দৰে সেই কাপোৰখনৰ আচল এটি আমিনাৰ গাত দি আলফুলকৈ ভেঙে হাত এখন আমিনাৰ গাব ওপৰত থৈ ক’লে—

“বাক এতিয়া শুই থাক।”

বিংশতম অধ্যায়

সেইদিনা অকিচ-কাঠাবী, জুন্ন-কলেৰ আক বাম বাহন আদিৰ চলাচল বন্ধ। আন্দোলনকাৰী সকলে এই বন্ধ ঘোষণা

কৰিছে । ধানবাহাদুৰৰ ঘৰৰ ত্ৰিখংকমত খুৰছেদ, নাজিমা, বাহাকল, বেজিনা আৰু মাক চাহেবা বেগম বহি নানা ধৰণৰ কথা পাতি আছে । খুৰছেদে ক'লে—

“আমা, সীমান্তত আকৌ সংঘৰ্ষ আৰম্ভ হ'ল— পাকিস্থান আৰু আমাৰ দেশৰ মাজত ।”

বেগমে টপবাই মাত লগালে— “এইখন জানো সদায় আৰু কি হৈ থাকে । সোঁ সিদিনালৈকে ভাৰত আৰু পাকিস্থান এক হৈ আছিল । দুয়োখন দেশৰে মানুহবিলাক ভাই-ককাইৰ দৰেই আছিল । এতিয়া অকণমান ঠাইৰ কাৰণেই ভাই-ককাইৰ দৰে থকা এই মানুহ বিলাকৰ মাজত কিয়নো যুঁজ বাগৰ লাগি থাকে মই বুজি নাপাওঁ ।”

খুৰছেদে ক'লে— “মা, এই ভাই-ককাইৰ মাজত মাটিৰ কাজিয়াখন এতিয়াৰ দিনৰে নহয়, মাত্ৰ পাঁচখন গাবৰ কাৰণেই মহাভাৰতৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হৈ ক'ত হাজাৰ বিজাৰ মানুহ মৰিল ।”

—“তুমি ঠিকেই কৈছা খুৰছেদ, ত্ৰিখংকৰ দৰে স্বয়ং ভগৱান থাকিও কেলেই যে যুদ্ধৰ পৰা কোৱৰ পাণ্ডৱক বিৰত কৰিব নোৱাৰিলে ? মই তাকেহে কেতিয়াবা ভাবে ।”

বাহাকলে মাত লগালে— “মা, একেচাৰ হাজান আহোতে মহাভাৰতত থকা ভাংপৰ্য্য বিলাকৰ কথা খুব স্মৰণ ভাৱে ভেৰেতে ইয়াতে বহি কৈছিল । সংস্কৃত ভাষাৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত একেচাৰে গীতা ভাগৱতৰ বহুত শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দি ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বহুত কথাই কৈ গ'ল, কিন্তু সেইবিলাকৰ ভাংপৰ্য্য বুজাটো ঘৰ সহজ নহয় । সেইকাৰণে ত্ৰিখংক উপস্থিত থকা সত্ত্বেও কেলেই মহাভাৰতৰ ভয়াবহ যুদ্ধখন বন্ধ কৰিব নোৱাৰিলে আমি সহজে বুজিব নোৱাৰো ।

—“নাজিমো স্কুল-কাছাৰী কেলেই বন্ধ জানানে ?

খুৰছেদে এঘাৰ কেবাহীকৈ চাই নাজিমাই ক'লে— “এওঁ লোকৰ দৰে চৰকাৰী বিষয়াৰ কথানো কি কথা ? কিবা এটা

কোনো আশঙ্কা নাই; বসন্তে বহি থাকিবলৈ পাব বাবে।”

খুবহেঁদে মাত লগালে— “ভেনেটেক নকৰা বেই। আমি কানৰ মাজত। অকিচৰ কানৰোৰ পৰি থাকিলে আমি অনুবিধাৰে পাওঁ, সেইদিনা বহুত ওলাই গৈ কি গতি হৈছিল ভোমাক দেখোজ কৈছিলোহেই।”

চাহেবা বেগমে মাত লগালে— “কোৱাচোন কোৱা, কিলো হৈছিল আমাকো কোৱা।

—“সুধিছে বেতিয়া আচল কথাটো কওঁ বাক। মা সেইদিনা আজিৰ দৰেই ছাত্ৰ সকলে বহু ধোষণা কৰিছিল। তথাপি বিশেষ এটা কাম অকিচত আছিল বাবে মই বাব পাবিম বুলি গাড়ীখন লৈ ওলাই গৈছিলো। অলপ দূৰ গৈয়ে শুক্ৰেশ্বৰ বাটৰ ওচৰত দেখিলো এখন ‘কাৰ্ট’ ক্লাচ’ গাড়ী বাটৰ কাষতে বৈ আছে। গাড়ীত কোনো মানুহ নাই, কিন্তু গাড়ীৰ আইনা এখন ভঙা। খুব সম্ভৱ কোনোবাই শিল দলিয়াই আইনাখন ভাঙিল। ইয়াকে দেখি মোৰ মনত অলপ ভয় লাগিছিল যদিও লাহে লাহে মই আগবাঢ়িলো। মই গৈ পানবজাৰ অভাৱ ব্ৰীজখনত উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছো, এনেতে দেখিলো গাড়ীৰ আগলৈ দুজনী কলেজীয়া ছোৱালী আহি গাড়ীখন বধাবলৈ হাত দাঙিলে। মই তৎক্ষণাত একাধৰীয়াকৈ গাড়ীখন বাধিলো। ছোৱালী দুজনী মোৰ কাষ চাপি আহিল। মই বেন কিবা এটা ভাঙব দোষহে লগালো— এনে ভাৱত ছোৱালী দুজনীয়ে অলপ টানকৈয়ে সুধিলে—

—“আপুনি ক’লৈ যাবলৈ আহিছে?”

—“মই অকিচলৈ যাবলৈ ওলাই আহিছো।” মই বেন জ্বলা জুইত বিউহে চাঙিলো। দুয়োজনীয়ে একে লগে ক’লে— “আপুনি অনাৰীয়া মানুহ নহয় বেকি? আজি ছাত্ৰ সমূহাই সকলো বহু দিছে বুলি মাজানে? আপুনি গাড়ী ইয়াতে বান্ধক।”

মই মহা বিমোহিত পৰিলো। এতিয়া গাড়ীখন বিনও
মোৱাবো। তাতে তেনেকৈ এৰি আহিবও মোৱাবো-বাত্তাব হাজত।
তেনেকৈ এৰি আহিলে গাড়ীৰ কি অৱস্থা হয় স্নিক মাই। কিন্তু
মোৰ মনতে এটা বুদ্ধি খেলালে। মোৰ মনত যেন একোৱেই
ছোৱা নাই, তেনে ভাৱেৰে ছোৱালী দুজনীক লুপিলো—

“ভোমালোক এতিয়ানো কোনকালে বাম বুলি আহিছা?”

—“আমি ভবলুমুখৰ এখন হাইস্কুললৈ বাব লাগে। তাতে
আমি সকলো ছাত্র-ছাত্রী গোট খাম।”

“মই অকণমান সকাহ পোৱাদি পাই ক'লো—

“ইয়াৰ পৰাটো ভাল বহুত দূৰ মই অৱশ্যে সেইকালেই
খাকো। যদি ইচ্ছা কৰা ভোমালোকক ময়েই লৈ বাব পাৰো।”

—এই বুলি কৈয়েই গাড়ীৰ পিচ দুৱাৰখন খুলি দিলো।

খণ্ডেক ইতঃসুত কৰি ছোৱালী দুজনী মোৰ গাড়ীতে উঠি
বহিল।

মই অলপ আশ্চৰ্য হ'লো। ভাবিলো ইহঁত দুয়োজনীক
গাড়ীত নিলে মই নিৰাপদে ঘৰ পাবগৈ পাৰিম। মই লাহেকৈ
গাড়ীখন ঘূৰাই লৈ ঘৰৰ ফালে আহিলো। আহোঁতে বাটত আমাৰ
একো কথা বতৰা পতা নহ'ল। আমাৰ ঘৰৰ আগ পালেই মই
ছোৱালী দুটিক ক'লো— ‘ইয়াতেই মই খাকো।’ তেতিয়া এজনী
ছোৱালীয়ে মাত লগালে। ‘ভেঙে গাড়ী আপুনি ইয়াতে বাধক।
আমি অকণমান আগুৱাই গ'লেই স্কুলখন পামগৈয়েই।’

ময়ো বন্ধা পৰিলো। পিছকালৰ দুৱাৰখন খুলি দিলো।
ছোৱালী দুজনী গাড়ীৰ পৰা নামিল আৰু ক'লে— ‘আমি যদি
আপোমাক কিবা টান কথা কৈছো বেয়া দাপাব। আমাক লৈ
অহা বাবে ধন্যবাদ।’

কথা বতৰাৰ পৰা মুজিব পাবিলো ছোৱালী দুটি ভাল বন্ধক।

হ'ব। কিন্তু মুখৰ পৰা হঠাৎ ওলাই গ'ল—

—“কিয়নো ঘেয়া পাম ? তোমালোকো অনবীয়াহে।”

সিহঁত দুয়োজনীয়ে কি ভাবিলে ক'ব নোৱাৰে। কিন্তু আমাৰ ঘৰটোলৈ এবাৰ ভালকৈ চাই সিহঁত আগুৱাই গ'ল।

কথাটো শুনি আটাইবোৰৰে হাঁহি উঠিল।

“এতিয়া কোৱাচোন নাজিমা, বন্ধুত অকিচলৈ ওলাই গৈ যিটো সোৱাদ পালে, আকৌ তুমি বন্ধুত বাবলৈ কোৱানে ?”

এনেতে হাবাখুৰি খাই অহা দি হাতত কাগজ এৰিলা লৈ আমিনা আহি ওলালহি। তাইৰ যেন এতিয়া মুখৰ পৰা মাত নোলাবই, কথামপি ক'লে—

“মাহীদেউ, চাঙকচোন, মোৰ কি বিপদ হ'ল। মই এতিয়া কি কৰো ?”

বাহাকলে শূধিলে— “কি হ'ল, ইমান উধাতু খাই আহিছা বে। চাঙ হাতত কি সেইখন ?”

কাগজ টুকুৰা বাহাকলৰ হাতত দি তাইৰ কান্দো কান্দো অৱস্থা হ'ল।

এইবাৰ চাহেবা বেগমে বাহাকলক শূধিলে—

“সেইখন নো কি মুকুট ? এইব কি হ'ল ?”

—‘মা, এইখন টেলিগ্ৰাম। আৰ্মি হেড কোৱাৰ্টাৰৰ পৰা আহিছে।’

আচৰিত হোৱাদি মাকে শূধিলে— “ক’ চোন কথাটো ক। কি খবৰ আহিছে তাত ?”

“ইয়াত লিখিছে— Captain Nurul injured in the war front (stop) His left knee badly affected. (stop) Hospitalised. (stop) Best treatment given. (stop) He is out of danger (stop)

আমিনাই ক'লে— “দাদা, মই এবাৰ যাওঁৱেই ঢেকি ?”

বাহুকলে উত্তৰ দিলে— “তুমি একো চিন্তা নকৰিবা যুদ্ধত হাতু ভৰি ভঙা এটা সাধাৰণ ঘটনা। মিলিটেৰী হস্পিটেলত এইখোৰ চিকিৎসাৰ বাবে বিশেষ ব্যৱস্থা আছে। আৰু হাতু-খুৰৰ চিকিৎসাৰ বাবে খুব ভাল অৰ্থপেতিকৃত্ব ভাভৰো থাকে। হস্পিটেলত ভৰ্ত্তি কৰিছে যেতিয়া বিশেষ চিন্তাৰ কাৰণ নাই। মিলিটেৰীৰ নিয়ম কানুন বৰ কঠোৰ। তুমি গলেও হস্পিটেলৰ ডিউবলৈ যাবলৈ দিব মে নিমিয়ে সন্দেশ। বাক হুদিনমান ব'বাহোৰ ইয়াৰ পাছত কি ধৰণ আছে চাওঁ।”

সকলো কথা শুনি থকা বেজিনাই মাত লগালে— “দাদা, দাদাৰ ভবিষ্যন কাটি পেনাৰ লাগিব নেকি ?”

কথাটো শুনি দেউতাক খুৰছেদে ক'লে— “নালাগে নালাগে। তেনেকুৱা কিবা এটা হোৱা হ'লে টেলিগ্ৰামত জনালেই হেঁড়েন।”

টেলিগ্ৰামত কথাখিনি শুনাৰ পাছত আটাই বিলাকৰ মনটো অলপ গধুৰ হ'ল। এই পৰিবেশটো পাতল কৰিবৰ বাবে আজিমাই ক'লে— “ভোমালোক বহাচোন, মই ভোমালোকলৈ অলপ চাহকে কৰি আনো।”

— “নালাগে বাইদেউ, মোলৈ নালাগে।”

— “কিয় নালাগিব। কিয় নালাগিব ? মই বেগেঙে আনিব। তুমিও বহা।”

এইবান খুৰছেদে আমিনাক ক'লে—

“তুমি এনেকৈ চিন্তা কৰি মন মাৰি নাধাকিবা। খুব শুকতুপূৰ্ণ কিবা এটা হ'লে টেলিগ্ৰামত লিখিলেইহেঁড়েন। কেপ্তেইম হৈয়েই দুকল যুদ্ধৰ আগশাৰীত যুদ্ধ কৰিবলৈ যোৱাটো গৌৰৱৰ কথা। তাৰ দক্ষতাৰ বাবেহে ইমান কম বয়সতে ডাক যুদ্ধৰ আগশাৰীলৈ পঠিয়াইছে। তুমি ভাল কোমো বেজব মেমেপুৰাই

উৎসাহ জনাই চিঠি এখন দিয়া ।”

এবেকুতান্তে মাতিয়া আহি সকলোকে একাণ একাণ চাই
বিলেহি ।

বিবাহেই অকৰ্ত্তক চাহেবা যেগম্বৰ মাতৃ হৃদয়ে কণাটো খুব
স্বস্ত ভাবে লব মোহাবি বিষৰ হৈ পবিল । তথাপি আমি
বাত্তে ভাসি সপবে ভাব বাবে বিজব মমৰ দুখ প্রকাশ বকবি
সান্ত্বনাব পূৰ্বক ক’লে— “আমিমা, তুমি খুব চিন্তিত মহবা, আল্লাই
বসি তোমাক দুখ দিছে, সেই আল্লায়েই তোমাক দুখ সহিবলৈকো
শক্তি দিয়ক তাকে ভাবিবা । আমি সকলো আছো মহব, আমি
সকলো কথা চিন্তা কৰি বি কৰিব লাগে কবিন, কান্দি কাতি
মাখাকিবা ।”

একবিংশ অধ্যায়

লুবিয়াৰ মিলিটেৰী হস্পিটেলখন যথেষ্ট ডাঙৰ আৰু ডাঙ
প্ৰায় ডেৰ হাজাৰখন বিচনা আছে । সেই হস্পিটেলত মুকলক
থকা হৈছে । অকিণ্ডৰ সকলৰ কাৰণে থকা মেলাৰ আৰু চিকিৎসাৰ
সুকীয়া সু-ব্যৱস্থা তাৰ সকলো বাদ’তে আছে । মুকলৰ বিশেষকৈ
বাৰ্ড ভবিব আৰুৰ খিলাত পোৱা আঘাত অলপ বিপদজনক
আছিল । হস্পিটেলৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত ডাক্তৰ কৰ্ণেল চোপ্ৰাই নিজেই
তাৰ চিকিৎসাৰ ভাৰ হাতত লৈছে আৰু এগৰাকী বয়সীয়াল অভিভ
প্ৰাৰ্থক মুকলৰ পৰিচৰ্যাৰ কাৰণে বিশেষকৈ নিয়োগ কৰিছে । নাৰ্চ
গৰাকীয়ে মুকল অসমৰ কুঁচি বোধ হয় জানিব পাৰিছে । সেয়ে
অসমীয়াতে আহুলাকীৰ দুই এটা কথাৰ আদান-প্ৰদান কৰে ।
ভেৰ্ট অতি দিকিষ্ট জনেৰে কৰ্ত্তব্য সম্পাদন কৰি যায় । মাতৃ
স্বাক্ষৰীৰ প্ৰতি এক আকৰ্ষণ আকৃষ্ট কৰিলেই আৰু ভেৰ্টৰ বিষয়ে

অধিক জামিৰলৈ যম গলেই সাময়িক প্ৰশাসনৰ কঠোৰ আৰু দৃঢ়
নীতিৰ দ্বাৰা সেয়া কিছু অস্বাভাৱিক হ'ব বুলিয়েই মুকলৈ নিজকে
সংযত কৰি ৰাখিছে। মুকলক শীত ভাগ নিয়ন্ত্ৰিত এটা বাদ্য
বধা হৈছে। কৰ্ণেল চোপ্ৰা দৈন্য বাহিনীৰ ভিতৰতে এখন মানহুলা
মুদক অৰ্ধপেটিকৃতৰ ভাৱৰ। মুকলৰ ভবিষ্যত আৰু অলপ
সংকটজনক আছিল আৰু সেই কাৰণেই অস্বাভাৱিক কৰিব লগা
হৈছিল। যি মহৰ্ষিক। অতিৰিক্ত ডাক্তৰ চিকিৎসা আৰু অতিৰিক্ত
সম্পদা বাৰ্চৰ স্তম্ভৰ লাহে লাহে তাৰ স্বাস্থ্য বহুত বিনিউন্নত
হৈ আহিছে। এনেদৰেই মুকল কিছুদিন হস্পিটালতে চিকিৎসাধীন
হৈ থাকিব লগা হৈছিল। এদিন এজন পিয়ৰে সি কুই থকা
বিচনাতে এখন চিঠি দিলেহি। তাৰ ভবিষ্যতৰ বাস্তৱি বোকা
অৱস্থাতে আছিল। আৰু তাক উঠি বহিবলৈ দিয়া নহৈছিল।
কিন্তু বিচনাতে মাঝে সময়ে অলপ আউজি বহিবলৈ ব্যৱস্থা কৰি
দিছিল। এই চিঠিখন পাই তাৰ লগত লাগি থকা সেই বাৰ্চ
গৰাকীক চিঠিখন খুলিবলৈ ক'লে চিঠিখন খোলাৰ লগে লগে মুকল
ভুলিলে— “কাৰণে চিঠি চাওঁকোন।”

চিঠিখন চাই নাচে' ক'লে— “ভলত মা' বুলি লিখা আছে।”

কথাৰ বাস্তৱিত্তেই মুকলৰ মুখখনি বেন উজ্জল হৈ পৰিল।
আৰু চিঠিত কি লিখিছে তাক জামিৰলৈ উদ্ভিষ্ট হৈ নাচ' গৰাকীক
ক'লে— “পচকটোম পচক।”

বাৰ্চ গৰাকীয়ে চিঠিখন পঢ়ি গ'ল—

“মৰমৰ

যম,

মুখত তুমি অলপ আৰু পাই হস্পিটেলত ভৰ্তি হৈছা
বুলি এখন টেলিগ্ৰাম পালে। আৰু সেই টেলিগ্ৰামত লিখিছে মুকল
কৰিবলৈ তুমি আগশাৰীত ঠাই পাইছিল। অলপ দিনৰ আগতেই

মাত্ৰ সৈন্যবাহিনীত যোগদান কৰি সৈন্যবাহিনীৰ আগত থাকি পত্ৰৰ বিকছে মুক্ত কৰিবলৈ পোৱাতো ভোমাৰ দৰে এখন সৈনিকৰ কামণে গৈবলৈ হে কথা । তুমি সৈন্যবাহিনীলৈ যোগ দিকলৈ মোকলৈ সময়তে মই তোমাক কৈছিলো— যুদ্ধত ঘাইলৈ হোৱা, পত্ৰৰ প্ৰাণ লাগ কৰা বা নিজৰ প্ৰাণ হেৰুওৱা সৈনিকৰ কাৰণে এটা সাধাৰণ ঘটনা । এইবিলাক আগতে চিন্তা কৰিহে সৈন্যবাহিনীত যোগদান কৰিবলৈ ভোমাক কৈছিলো আৰু তুমি সকলো কথা চিন্তা কৰি আৰু মোৰ আশীৰ্বাদ লৈ সৈন্যবাহিনীত যোগদান কৰিলাগৈ । মই এতিয়াও ভোমাক আশীৰ্বাদ কৰিছো, সোনকালে আৰোগ্য হৈ নিজৰ কামত যোগদান কৰিব পাৰিবা । ধোদাৰ ওপৰত বিশ্বাস আৰু ডাক্তৰৰ ওপৰত ভৰসাই ভোমাক বিপদ মুক্ত কৰিব । ভোমাৰ পৰা সুখৰ পাবলৈ মই বাট চাই থাকিম । পুনৰ মোৰ মৰম আৰু আশীৰ্বাদ ল'বা ।

ইতি

ভোমাৰ মা

মাকৰ চিঠিত যি বিষাদ বেদনাৰ কথা আহিব বুলি ভাবিছিল তাৰ পৰিবৰ্তে এনে উৎসাহজনক চিঠি পাই শয্যাশায়ী মুকলে দেহ আৰু মনত যথেষ্ট শক্তি পালে । এইবাৰ মাৰ্চ গৰাকীয়ে আকৌ ক'লে—

—“কেপ্তেইন, এই খামটোৰ ভিতৰত আৰু এখন চিঠি পাইছো ।” মুকলে উৎকণ্ঠাৰে ক'লে—“সেইখনো আপুনি খোলক-চোন কাৰণো চিঠি ?” সেই চিঠিৰ খামটো খুব ৰেচিকৈ আঠা লগাই বন্ধ কৰা আছিল । সহজে খামটো খোল নোখোৱাত খামটোৰ একালে কালি চিঠিখন উলিয়ালে, মাৰ্চ গৰাকীয়ে চিঠিখন চাই ক'লে—“কেপ্তেইন, চিঠিৰ তলত ৰেজিনা বুলি লিখা আছে ।”

—“বাক চিঠিখন মোকেই দিয়ক । চিঠিখন দি মাৰ্চ গৰাকী

আজিবি গ'ল। মুকলে চিঠিখন পঢ়াৰ লগে লগে বহুক্ষণ হৈ
সেতা পৰি থকা মুখ খনিলে যেন অলপ ভেজ আহিল। চকু
কেইটাতো যেন হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। এইখন যে ভাৱ মৰমৰ
বেজিনাই ভালৈ ব্যাকুল অন্তৰেৰে আশা উৰুখিয়াই দিয়া প্ৰেম-
প্ৰীতিৰ চিঠি।

বাৰিংশ অধ্যায়

সুৰেন্দ্ৰ মোহন নিঙে লুখিয়ানাব এই মিলিটেৰী হস্পিটেলৰ
বহুত কামৰ ঠিকা লৈছে। ভেঙৰ ঠিকাদাৰ হিচাবে খুব সুনাম
আৰু সুখ্যাতি আছে। এতিয়া ভেঙে এই হস্পিটেলৰ দুটা অপাৰেশ্যন
থিয়েটাৰ সজা কাম আৰম্ভ কৰিছে। ইয়াত 'এয়াৰ কণ্ডিচনিং'
বাৱস্থাও থাকিব। এইবিশাক কামত ভেঙৰ পুতেক বীৰেন্দ্ৰ সিং
বৰ পাঠকত। দেউতাক সুৰেন্দ্ৰ মোহন সিঙৰ দিল্লীত বহুত কামৰ
ভাৱ পৰাত পুতেক বীৰেন্দ্ৰ সিঙকে ইয়াৰ কাম ধিনি কৰিবলৈ
পঠিয়াইছে।

নতুন ঠাইলৈ আহি বীৰেন্দ্ৰ সিঙে বাহিৰৰ মানুহৰ লগত
বিশেষ চা-চিনাকি হোৱা নাই কেৱল কেইজনমান মিলিটেৰী অফিচাৰ
আৰু হস্পিটেলতে লগ পোৱা ডাক্তাৰ আৰু নাৰ্চ সকলৰ লগতহে
ভেঙৰ কিছু চিনা পৰিচয় হৈছে। এইদৰেই লাহে লাহে সেই
সকলৰ লগত কিছু ঘনিষ্ঠতাও বাঢ়ি গৈছে। এদিন ভেঙে সেই
হস্পিটেলৰে চিষ্টাৰ ললিতাৰ পৰা এখন বিয়াৰ নিমন্ত্ৰণী চিঠি পালে।
কিন্তু যি ঠাইত বিয়াৰ বাহৰ পাতিছে ভেঙে ভালকৈ নাজানে।
ভেঙে বহুতদিন যাব পৰা আন্তৰত থকা কাৰণে কোনো বিয়া
সবাহত যোগদান কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণো পোৱা কাই আৰু কোনো
বিয়া সবাহলৈ যোৱাও নাই। এতিয়া হঠাতে নতুনকৈ চিনাকি

এগৰাকী স্মৃতি চিঠিৰ পৰা বিয়াৰ নিমন্ত্ৰণী চিঠিখন পাই তেওঁৰ
হাতত ইচ্ছা হ'ল আৰু বিয়াৰ বাহৰো ক'ত জামিৰৰ কাৰণে
কোৱা এগৰাকীক লগ ধৰা বুলি তেওঁৰ গাভীৰু লৈ নাচ'ক
কোৱাটোৰ ফালে আহিল। হৃদয়টোৰ পিছফালে থকা স্মৃতিটোৰ
সিঁফেৰে নাচ'কলৰ কোৱাটোৰ। তেওঁ আহি সেই কোৱাটোৰ
ওচৰ পাৰ্শ্বতই দেখিলে চিঠিৰ মেহেৰুৱা কামলৈ ওলাই আহিছে।
তেওঁৰ ওচৰ পাই বীৰেন্দ্ৰ সিঙে গাভীৰুৰ হাত নানিল। বধা নিয়মে
ইকমে সিহঁতক ওতপ্ৰোত কৰিলে। চিঠিৰ মেহেৰু এইবাৰ স্মৃতিলৈ—

“আপুনি কাৰোবাক লগ পাবলৈ আহিছে নেকি ?” কথাত
অলপ বহুত সানি স্মৃতিৰ সিঙে ক'লে—

“হয়, আপোনাকই লগ পাম বুলি আহিছিলো।”

—“মোক ?”

—“হয় আপোনাক।”

—“কিবা বিশেষ কথা আছে নেকি ?”

—“হয় চিঠিৰ এয়া চাৰ্ভকচোন এখন বিয়াৰ নিমন্ত্ৰণী
চিঠি পাইছো।”

এইবুলি সিঙে নিমন্ত্ৰণী চিঠিখন চিঠিৰ হাতত দিলে।
চিঠিখন দেখিয়েই মেহেৰু ক'লে— “অ' এইখন আমাৰ লভিকাৰ
বিয়াৰ চিঠি। নিমন্ত্ৰণ পাইছে যেতিয়া আপুনিও নিশ্চয় যাব।”

—“হয় মই যাম বুলি ভাবিছো কিন্তু চিঠিত দিয়া বিয়াৰ
বাহৰ ক'ত মই নাভাবো তাকে আপোনাক স্মৃতিলৈ আহিছিলো,
আপুনিও বোধকৰা বিয়ালৈ যাব।”

“হয় আমাৰো ইচ্ছা আছে। বিয়াৰ বাহৰ ইয়াৰ পৰা
চাৰি কিল'মিটাৰ মান আঁতৰত। তালৈ এতিয়া কেনেকৈ যাব
তাকেহে চিন্তা কৰিছো।”

সিঙে ওপৰাই উত্তৰ দিলে—

“বই গাড়ী লৈছে বাব যদি বেয়া লাগাই যোব গাড়ীতে
যাব পাৰিব।”

চিঠাৰে অকণমান ইতঃতত কৰি ক’লে—

“আমি গ’লে ভিনি চাবিজনীমান একেলগে বাব কিন্তু
আপোনাৰ মিটেচো লগত ব’লে গাড়ীত অলপ ঠাইৰ দাঁটি নি হ’ব
নেকি ?”

মিঠাৰ সিঙ সহজ ভাবেই ক’লে—

“যোব মিটেচ বিয়ালৈ নাযাব, গতিকে আপোনালোক ওলাব
ময়েই লৈ বাব।”

“আপুনি আমাৰ ইয়ালৈ আহিব লাগালে আমি হস্পিটালৰ
লগ্নুথৰ পেটৰ ওচৰতে কাইলৈ আবেলি পাচটো বজাত বৈ থাকিম
ভাবপৰাই আপুনি আমাক বিয়ালৈ লৈ যাব।”

সমুট্ট মনেৰে মিঠাৰ সিঙ গ’লগৈ।

এদিন ছপৰীয়া চিঠাৰ ঘেঁহুৰ আগবেলা তেওঁৰ কাম শেষ
কৰি কোঠাটোত বৈ যাবলৈ হস্পিটালৰ দীঘল বাৰাণ্ডাইদি আহি
আছে।” বীবেক্সয়ে পুছৰ পৰা কানত লাগি থাকি পিঠাহ লগত
বাৰাণ্ডাতে চিঠাৰক দেখা পাই বোকা পানী কঁত পোকা বায় শুবিলে।
চিঠাৰে ক’লে— “এইটো বাদ পাৰছে অকণমান মোহাজলে ঘূৰি
গলেই ভাতে ভিজিটবছ্ সৰুৰ কাষে পানীৰ আৰু টয়লেটৰ ব্যৱস্থা
আছে। বীবেক্সই সেইকালে বাবলৈ ভৰি আগবঢ়াততেই চিঠাৰে ক’লে—

“মিঃ সিঙ, ভালৈ বাব লাগালে যোৱা বৰলৈকে গৈ আছে।
বলক ভাতে পানী খাব অকণমান বহিহত পাৰিব।”

বীবেক্সৰ অলপ ভাগৰো লাগিছিল চিঠাৰৰ কথাত সেয়ে
সুখেৰে একো নাযাতি চিঠাৰৰ লগে লগে খোজ দিলে। এটা দীঘলীয়া
ঘৰত বাৰ্চৰ কোঠাটো। তাতে ১০/১২ টা কোঠা আছে সৰুখত

দীঘল আহল বহল বাধা— এতোক কোঠাত দুই বা তিনি গৰাকীক মাচ থাকে। চিষ্টাৰ মেহেৰ কিন্তু কোঠাটোৰ প্ৰথম কোঠাটোতে অকলেহে থাকে। তেওঁৰ কোঠাত এখন কাঠৰ চকী আৰু এখন সৰু টেবুল আৰু এখন মাথুহ শুৰ পৰা এখন বিছনা আছে। সেই কোঠাটোৰ একাধে মাটিতে এটা মজলীয়া ধৰণৰ টিনৰ ট্ৰাঙ্ক আৰু এটা সাধাৰণ কাঠৰ বাকচ আছে। একাধৰ বেৰত দুই ইঞ্চিমান বহল আৰু চাৰিকুট মান দীঘল এচটা কাঠ লগোৱা আছে। ভাতে চিষ্টাৰে দুটা মান কাপ চোট গিলাচ আৰু এটা পানীৰ জগ থৈছে। বীৰেন্দ্ৰ সিঙক তেওঁৰ কোঠালৈ নি সন্মুখৰ দুৱাৰৰ কাষতে থকা চকীখনতে বহিবলৈ দিলে আৰু কাঠৰ বাকচটো খুলি তাৰ পৰা অৰেঞ্জকোৱাৰৰ বটলটো উলিয়াই আনিলে। তাকে দেখি বীৰেন্দ্ৰ সিঙে ক'লে—

“চিষ্টাৰ মোক এতিয়া সেইবোৰ একো নালাগে। মাত্ৰ খালী পানী এগিলাচকে দিয়ক।”

“নহয় নহয় মিঃ সিং, অকণমান গৰম পানীৰ কাৰণে মই কালি কেতিয়াও পৰা কিবা-কিবি দুটামান বস্ত্ৰ লগতে এই বটলটোও লৈ আহিছিলো। এতিয়া মোৰো অকণমান খাবলৈ মন গৈছে।” এই বুলি তেওঁ বটলৰ ঢাকনিখন খুলিবলৈ যত্ন কৰিলে। ইয়াকে দেখি বীৰেন্দ্ৰ সিঙে ক'লে—

“দিয়ক মইয়ে বটলটো খেলে। চিষ্টাৰে বটলটো বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ হাতত দি দুটা আয়নাৰ গিলাচ আৰু পানীৰ জগটো আনি সৰু টেবুলখনতে থলেহি। বীৰেন্দ্ৰই দুয়োটা গিলাচে অলপ অলপ অৰেঞ্জ কোৱাচ ঢালি দিলে। ওচৰতে থিয় দি থকা চিষ্টাৰে দুয়োটা গিলাচে জোখমতে জগটোৰ পৰা পানী মিহলাই এগিলাছ বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ হাতত দি ইটো গিলাচ হাতত লৈ বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ মুখা-মুখি হৈ তেওঁৰ বিছনাখনতে বহিল। পিয়াহ লাগি থকাৰ

কাষে বীবেক্স সিঙে কেইটোক মানাত গিলাচ উদং কবি খাই
আক এগিলাচ ভগব পানী গিলাচত লৈ খাওল গিলাচটো হাতত
ভুলি ল'লে। তাকে দেখি চিষ্টাবে— “ব'ব, ব'ব” বুলি উঠিগৈ
আক অকণমান আবেক্স স্কোৱাচকে দিঙ বুলি বীবেক্স সিঙে
গিলাচত ঢালি দিলে। বীবেক্স সিঙে এইবাৰ ইহি এটা মাৰি ক'লে—

“আপুনি খাৰলৈ অনা অবেক্স স্কোৱাচখিনি যদি মই
এনেকৈ খাঙ আপোনালৈ নাখাকিবই দেখোন।” চিষ্টাবেও তপৰাই
মাত লগালে— “বুজিছে সিং, খাটি খালে আটি বান্ধ, লুকাই
খালে চুকাই বান্ধ বুলি আমাৰ এবাৰ কথা আছে।” কথাবাৰ
তিনি বীবেক্স সিঙে বৰ আমোদ পালে। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰায়
ষষ্ঠ দিন নি.সঙ্গ হৈ থকা বীবেক্স সিঙে অঘাটিতে এগৰাকী
মহিলাৰ লগত মুকলি মনেৰে দুখাৰ কথা পাতিবলৈ অকণ সূযোগ
পাই তেওঁৰ মনত অলপ আনন্দও লাগিল। ইয়াৰ পিছত কিবা
এটা চিন্তা কৰাৰ নিচিনাকৈ বীবেক্স সিঙে চিষ্টাৰক লুখিলে—

“চিষ্টাৰ আপুনি এই কাষত যোগ দিয়া কিমান দিন হ'ল?”

“প্ৰায় চৈধ্য বছৰেই হ'ল।”

“আপোনাৰ নিজা ঘৰ ক'ত আছিল বাক?”

“এতিয়ানো সেইবোৰ—ক'লে কি হ'ব? বৰ্তমান বাংলা-
দেশতে মোৰ ঘৰ আছিল।”

“ডেস্ত আপুনি কেনেকৈ এইখিনি পালেহি?” এটা জয়-
নিয়াহ কাটি চিষ্টাবে কলে— “মই পাকিস্থানী সৈনিকৰ বলি হলো?”

সিঙে ক'লে— “সৈনিকৰ বলি হৈয়ো এতিয়াও যে আপুনি
ঘাৰ চৈধ্য বছৰ কাল এই সৈনিকৰ মাজত কটাইছে?”

“ইয়াকে কয় সিং, ভাগ্যৰ বিড়ম্বনা।”

এইবাৰ বীবেক্স সিঙে অলপ উৎকৰ্ষাবে লুখিলে ‘আপোনাৰ
ভীষ্ম কাহিনী অলপ কহুলাই ক'বনে?’

মাতৃহে সাধাৰণতে নিজৰ দুখ-শোকৰ কথাবিলাক আৱক ক'বলৈ পালে কিছু সকাহ পায়। কিন্তু ক'ব কাক ? চিঠাবৰ এনে কোনো ভক্তাকাংক্ষী বা খোলা ভাৱে নিজৰ কথা ক'বলৈ কোনোৱেই যে নাই। কিন্তু আজি হঠাৎ বীৰেশ্বৰ সিঙক নিবিবিলি পৰিবেশত লগ পাই তেওঁৰ ভাৱ ভাৱৰ পৰা যেন চিঠাৰে বুজিব পাৰিলে বীৰেশ্বৰ সিং এজন সংবেদনশীল মন আৰু সহানুভূতিশীল অন্তৰৰ লোক। আৰু তেওঁৰ সকলো দুখ-দুৰ্দ্ধশা লাহুনা-গজনাৰ মনত সোমাই থকা কথা সিঙৰ আগত উবুৰিয়াই দি তেওঁ যেন বুকুৰ বেদনা অকণমান লাঘৱ কৰিব। কিন্তু তেওঁ নোৱাৰিলে, তেওঁ নোৱাৰিলে। জীৱনত সংকোচে তেওঁক বাধা দিলে আৰু তেওঁ নিমাত হৈ ব'ল।

“কি হ'ল চিঠাৰ, আপুনি যে নিমাতে ব'ল ? মোক আপোনাৰ অভিজ্ঞতাৰ কথাবিলাক ক'বলৈ সংকোচ কৰিছে নেকি ? চাওঁক, মই এতিয়া ডেকা মহুৱ। এতিয়া মই আদহীয়া ব'সন্ত উঠলি যোৱা জীৱন এটা লৈ কোনো বকমে জীয়াই আহো। আপোনাৰ দুখ-দুৰ্দ্ধশাৰ কথা শুনিলে মোৰ ব্যথা-বেদনাৰে পৰিপূৰ্ণ অন্তৰত কিমানি অকণমান সান্তনা পাই সেই কাৰণেই আপোনাৰ জীৱন কাহিনী শুনিবলৈ ব্যগ্ৰ হৈ পৰিছো।”

“আপুনি এজন পুত্ৰ সৱল স্বাস্থ্যৰ অধিকাৰী, বিত্তবান আৰু কৰ্মদক্ষলোক। আপোনাৰ নিচিনা মানুহৰ বিষাদ বেদনা কি থাকিব পাৰে ?”

“দুৱৰ পৰ্বত সদায় ধুনীয়া দেখি চিঠাৰ” বুসি কৈ তেওঁ চিঠাৰৰ পৰা দৃষ্টি আঁতৰাই অন্ধাফালে চাই ব'ল।

“যদি সঁচাকৈয়ে আপোনাৰ জীৱনত কিবা কাৰণত কিবা দুৰ্দ্ধশা আহিছে তৰ অকণমান আশ্বাস মোকো দিবনে সিং ?”

“নিশ্চয় দিন চিঠাৰ। আজি ইমান দিনৰ যুৰত মোক

জীৱনত যিটো বোৱা ঘটনাবোৰ শুনিবলৈ আগবাঢ়ি অহা আপুনিৰে প্ৰথম ব্যক্তি। ক'ম নিশ্চয় ক'ম। আপোনাক নিশ্চয় ক'ম।”

“মৰো আপোনাক মোৰ জীৱনৰ দুখ-দুৰ্দ্ধশাৰ সকলো কথাৰে ক'ম। কিন্তু মোৰ জীৱন কাহিনীৰ সকলো শুনিবলৈ আপুনি কি-জানি মোক ঘৃণা কৰিব।”

“সেইদৰে নকৰ চিষ্টাৰ, আমাৰ শাস্ত্ৰই পাপনহে যিণ কৰিবলৈ কৈছে — পাপীক নহয়।” এইবাৰ চিষ্টাৰে ক'লে — “মোৰ জীৱন কাহিনী অলপ দীঘলীয়া হ'ব। মই অলপ আগতে অকণমান সময় পাই দুপৰীয়া আহাৰ কৰি গ'লো, কিন্তু আপুনি এতিয়াও বোৱা বোৱা কৰা নাই।”

—“আপুনি মোৰ কাৰণে চিন্তা কৰিব নালাগে। মই সকলো কাম বৰ শেষ কৰি দিমৰ তিনি চাৰি বজাতহে কটি আদি খাই দিবশি লওঁ। আজি অলপ আগতে ইয়াৰ কেণ্টিনতে ময়ো অলপ নিৰা খাই লৈছো।”

এইবাৰ চিষ্টাৰে কণ্ঠ নকণ্ঠকৈ আৰম্ভ কৰিলে — “আপুনি জানেই নোধকৰো এসময়ত পুৰ পাকিস্তান বৰ্ত্তমান বাংলাদেশৰ জনসাধাৰণে পাকিস্তানৰ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে এটা আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সেই আলোড়ন দমন কৰিবলৈ পাকিস্তানী সৈন্যই পুৰ পাকিস্তানৰ মানুহক বিশেষকৈ বঙালী হিন্দু যুহুলমান সকলোৰে ওপৰত অৱৰ্ণনীয় অত্যাচাৰ আৰম্ভ কৰিলে আৰু সেই অত্যাচাৰ আটাইতকৈ বেছি হৈছিল ভিবোতাসকলৰ ওপৰত। এখন ছোৱালী কলেজৰ ছাত্ৰীবাসৰ পৰাই এশজনীতকৈ বেছি গাভৰু ছোৱালী পাকিস্তানী সৈন্যই একেদিনাই ধৰি লৈ গৈছিল। মই ভেতিয়া নাটিং পাৰ্চি আছিলো। আমি কেইজনীমান পাকিস্তানী সৈন্যৰ ভয়ত পলাই ভাৰতবৰ্ষৰ আসাম দেশলৈ বুলি হাবি জংঘলৰ মাজেদি গৈ আছিলো। কিন্তু হঠাতে কোনোবা কালৰ পৰা আহি পাকিস্তানী সৈন্যই আমাক-

আগুৰি ধৰিলে । আমাৰ সাতজনীক জোৰ জ্বলন কৰি টানি নি সিহঁতৰ ঠাকুত ভৰাই ললে আৰু হাবিৰ মাজৰ সিহঁতৰ কেম্পলৈ নি এটা সৰু তন্তুত আমাৰ আটাইকেইজনীক একেলগে সূমুৱাই বন্দী কৰি ৰাখিলে ।”

এইবাৰ বীবেল্লই খুব ঠংসুকাৰে সূধিলে — “আপোনা-লোকক সিহঁতে কিবা অত্যাচাৰ কৰিলে নেকি ?”

“অত্যাচাৰ ! অত্যাচাৰতকৈ আৰু কিবা ভীৰ শব্দ আছে যদি তাক প্ৰয়োগ কৰিলেও আমাক ক'ব অত্যাচাৰৰ কথা সম্পূৰ্ণ-ভাবে প্ৰকাশ নোপায় ।”

বীবেল্লই সূধিলে— “কেনে ধৰণৰ অত্যাচাৰ ক'ব হৈছিল বেয়া মানাৰ যদি অৰ্ধগমান ক'বনে ?” —এই কথা শুনি চিষ্টাৰ অৰ্ধগমান ধমকি বৈ ক'লে— “প্ৰথম দিনাৰ ৰাতি আঠ ন টামান মন্তলীয়া সৈনিক আহি তন্তুত সোমাই আমাক আগুৰি ধৰিলে আৰু বলাংকাৰ কৰিবলৈ উদ্যত হ'ল । আমি সিহঁতক বাধা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো । সিহঁতে খঙত বলীয়াৰ দৰে আমাক চৰ লাঠি গোৰ মাৰি প্ৰাণৰ ভয় দেখুৱালে, আমিও ভয়ত উপায় মানাই সকলো এৰি দিলো । তাৰ পিছদিনা ৰাতি এজন মিলিটেৰী জমাদাৰৰ সৈতে সম্পূৰ্ণ মাতাল হৈ দহ এঘাৰটা মান নতুন সৈনিক আহি আমাৰ তন্তুত সোমাল । জমাদাৰে লগত অহা কেইটাক আমাক মদ খুৱাই দিবলৈ আদেশ দিলে । যেনে আদেশ তেনে কাম । আটাইবিলাকে জোৰ কৰি ধৰি মুখত মদ ঢালি পেটলৈ নোযোৱালৈকে হেচা মাৰি ধৰি আছিল । মদ খোৱাৰ পাছত আমাৰ চকুৰে খোৱা কোৱা দেখিবলৈ ধৰিলো । ইয়াৰ পাছত এটা অট্টহাস্য কৰি আমাক নিৰ্দেশ দিলে— “এতিয়া ওহঁতে নাচ ।” মদ খোৱাৰ কাৰণে ভেতিয়া আমাৰ মাত কথা অসংলগ্ন হৈ পৰিছিল । তেনে অৱস্থাবেই আমি কিবা প্ৰকাৰে ‘নাচিন নাজানো’ বুলি ক'লো ।

কোৱা মাত্ৰকেই উগ্ৰমূৰ্ত্তি ধৰি ককালৰ চামৰাৰ বেট ডালকে খুলি আমাৰ আটাই কেইজনীকে চাটৌপ চাটৌপ কৈ কোবাই পিঠিব ভেজ উলিয়াই দিলে । আৰু এজনীক কাপোৰ টানি বিবস্ত্ৰও কৰিলে । গতি বিষয় দেখি ধৰকাচুটি হেৰুৱাই ভয়ত নাচৰ নামত বিভংগ অঙ্গীভঙ্গিৰে আমি লক্ষ্য জক্ষ্য কৰিবলৈ বাধ্য হলো, এইদৰেই সেই গোটেই ৰাতিটো কেনেকৈ পাৰহৈ গ’ল, সেই বিষয়ে আৰু বোধকৰো বৰ্ণনা দিয়াটো নিশ্চয়োক্তন । মই বহুত দিনৰ আগতে “Black Record of Japan” নামৰ এখন কিতাপ পঢ়িছিলো । সেই কিতাপত চীন জাপানৰ যুদ্ধত জাপানী সৈন্যই আহি চীন দেশৰ এখন হস্পিতালৰ পৰা কৰ্মৰত অৱস্থাত থকা সোতৰজনী নাৰ্চক ধৰি নি কৰা অভ্যাচাৰৰ কাহিনীৰ যি বৰ্ণনা আছে সেই বৰ্ণনা তেতিয়া মই অলপ অভিৰঞ্জিত হুলিয়েই ভাবিছিলো ; কিন্তু মানুহ হৈয়ো সেই নৰপাশণ্ড বিলাকে অমানুহৰ দৰে পশুতকৈয়ো অধম যি আমাৰ ওপৰত অভ্যাচাৰ চলাই আমাৰ মান ইচ্ছাত সকলো যেনেদৰে নাশ কৰিলে সেই অভ্যাচাৰ জাপানী সৈন্যই চীন দেশত কৰা অভ্যাচাৰতকৈ শতগুনে অধিক । আজি নিজ চকুৰে নেদেখিলে সেই পাশৱিক অভ্যাচাৰৰ কথা কোনেও বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিব । ইয়াৰ পিছৰ কেইদিনত সিহঁতৰ হাতত আমাৰ কি হৈছিল আৰু মোক মুসুৰিব মিঃ সিং” হুলি কঁপতে চিঠীৰৰ মাড যেন থোকাধুকি হৈ পৰিল আৰু ভেঙে মাটিৰ নোৱাৰা হ’ল ।

চিঠীৰৰ মুখত নাৰীৰ ওপৰত কৰা পাকিস্থানী সেনাৰ বৰবৰতাৰ কথাখনি ৰাজপুত ৰংগৰ বীৰেন্দ্ৰ শ্ৰেষ্ঠাপৰ প্ৰতিশোধ ল’বৰ বাবে ভগ্নকথিব যেন উঠিল উঠিল । তেওঁৰ গাটো কপিবলৈ ধৰিলে । মুখ ধনিও অস্বাভাৱিক ৰূপে বঙা পৰি উঠিল । তেওঁৰ হুইচকুৰ পৰা কিবিত্তিছে যেন ওলাবলৈ ধৰিছে । তেওঁৰ চেঁহেৰাৰ এই আকস্মিক পৰিবৰ্ত্তন চিঠীৰৰ চকুত নপৰাকৈ নাধাকিল । তেওঁৰ

মমটো অকণমান সহজ কবিত্বৰ কাৰণে চিঠাৰে ক'লে—

“ঘোৰ কথা শুনি আপুনি খুউব উত্তেজিত হৈছে নহয়নে ? ইয়াৰ বাবে মই বৰ দুঃখিত ।” চিঠাৰৰ কথা শুনি বীবেল্ল সিং কিছু শান্ত হৈ পৰিল অকণমান অনুশোচনা কৰাৰ দৰে ক'লে—
“কমা কবিত্ব চিঠাৰ, সকলো সহ্য কবিত্ব পাৰিলেও আমি ৰাজপুত সকলে নাৰীৰ ওপৰত কৰা পাশবিক অত্যাচাৰ সহ্য কবিত্ব নোৱাৰো, কেতিয়াও নোৱাৰো ।”

— “কিন্তু এবাৰ ভাবি চাওঁকচোন সিং আমাৰ দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ প্ৰায়ে ষাট খকা শত শত জীৱনী-বোৱাৰীৰ চৰম লাঞ্ছনা আৰু বিবাদ বেদনাৰ কাহিনী কোনেও নজনাকৈ বা নুশুনাকৈ লুপ্ত হৈ যায় । হয়তো ভাবে হুই এটা কথা সংবাদ পত্ৰত কেতিয়াবা প্ৰকাশ পায় ইমানেই । এইবিলাক কাহিনী কেৱল কথন আৰু বেদনাদায়কেই নহয়, কমা কবিত্ব, ই পুৰুষৰ চৰম পাশবিকতাৰ নিদৰ্শন । কি কবিত্ব ! সেই হতভাগিনীসকলৰ দৰে ভাগ্যকে ধিয়াই বহি মাথাকি আমিহো কাৰ মুখলৈ চাম” বুলি কৈ চিঠাৰে এটা ছমুনিয়াহ পেলালে আৰু চিঠাৰ নিমাত্তে ব'ল । চিঠাৰৰ বেদনাসিক্ত অন্তৰৰ পৰা উজাৰি অহা বিবাদৰ কথা শুনি বীবেল্ল অলপ চিন্তিত হ'ল আৰু ক্ষন্তেক বৈ আকৌ স্মৰিলে— “বাক এতিয়া কওকচোন সেই দুৰ্ঘৰ্ভইভৰ পৰা আপোনালোক কেনেকৈ পলাই সাৰিব পাৰিলে ?”

“আমি পলাই অহা নাই । সিহঁতেহে আমাক পঠিয়াই দিলে । অলপ আঁচৰিত যেন হৈ সিঙে স্মৰিলে, — “সিহঁতে পঠিয়াই দিলে ।”

‘হয় । ছয়দিন ছয়ৰাতি আমি একেবন্ধৰেই দিন কটোৱাৰ পাছত এদিন খুউব পুৱাতে আহি সেই দুৰ্দাস্ত জমাদাৰ জনে আমি খকা ঘৰটোৰ বাহিৰৰ পৰাই সন্নিৱী বুলি মাভ লগালে । ইয়াৰ দুখটোমানৰ আগতেহে মাজ আমাক গোটেই ৰাতি অত্যাচাৰ উপাধীন কৰি কেইটামান সৈনিক আঁতৰি গৈছিল, তাৰে এটাই

সেই ৰাতি সাৱিত্ৰীৰ বুকুত বেয়াইক আঘাতো কৰিছিল আৰু তাই
 দহুত কঠোৰে পৰি আছিল, সেই পুৱাতেই হঠাৎ জামাদাৰে তাইৰ
 নাম ধৰি মতা শুনি অধিক বিপদৰ আশংকাত তাই ধৰধৰকৈ
 কপিৰলৈ ধৰিলে আৰু উঠি জামাদাৰৰ ওচৰলৈ বাৰলৈ সাহস আৰু
 শক্তিও নাইকিয়া হ'ল। যি হ'ব, হ'ব বুলি মইয়েই জামাদাৰৰ
 ওচৰলৈ ওলাই গ'লো। জামাদাৰ জনৰ মুখৰ মাত আৰু চেহেৰা
 দেখি সেইজনেই বে মহা অভ্যাচাৰী দুৰ্ভাগ্য জামাদাৰ যেন লাগিল।
 তেওঁ অলপ আদৰ কৰাৰ দৰেই কলে—“তোমালোকে এইকেইদিন
 ধৰ কষ্ট কৰিলা। এতিয়া তোমালোক ইয়াৰ পৰা বাৰলৈ সাজু
 হোৱা। আধাঘণ্টাৰ ভিতৰত গাড়ী আহিব তোমালোকক নিবলৈ।
 বেলি কৰিলে তোমালোকৰ বিপদ হ'ব পাৰে।” এইবুলি কৈয়েই
 জামাদাৰ আঁতৰি গ'ল। আমি আটাই কেইজনীয়েই আচৰিত
 হ'লো। আমি সাজু হ'বলৈ একোৱেই নাই। মাত্ৰ অৰ্ধনগ্ন হৈ
 থকা অৱস্থাৰ পৰা আমাৰ একমাত্ৰ বস্ত্ৰ শাৰীখন লক্ষ্য নিৰাৱণৰ
 কাৰণে আমি অলপ ভালকৈ গাভ মেৰিয়াই ল'লো। ইয়াৰ অলপ
 পিছতেই এখন ডাঙৰ টাকত তিনি চাৰিজন সৈনিকৰ সৈতে জামাদাৰ
 জন পুনৰ আমাৰ ওচৰলৈ আহিল। লগত লৈ অহা একোটা
 খোৱা বস্ত্ৰৰ পেকেট আমাৰ ত্ৰৈলোক্যমীৰ হাতত দিলে আৰু লগতে
 অলপ অলপ টকা দি কলে—“এই গাড়ীতে তোমালোক উঠা, ত্ৰাই-
 ভাৰে তোমালোকক এডোৰৰ নিৰাপৰ ঠাইত থৈ আহিবলৈ।”

মিলিটেৰী টাক বিলাক ধৰ ওখ। মাইকী মানুহ তাত
 ভৰিয়াই উঠিব পৰাতো সম্ভৱ নহয়, আৰু তেনেকৈ উঠিবলৈ আমাৰ
 এজনীৰ গাতো বন শক্তি নাছিল। তথাপি আমি আটাইকেইজনী
 টাকৰ ওচৰ পহলাইগৈ। তেতিয়াৰে এখন মিলিটেৰী টাকতে আমাক
 ধৰি আবোঙে টানি চৌচৰাই সাজু হুনিছিল। আজি, কিন্তু
 সেই জামাদাৰৰ নিদেখেতে জনত অহা সৈনিক কেইটাই আলফুলকৈ

দাঙি আমাক টুকুৰ উঠাই দিলে । টুক চলিল, জমাদাৰজনে বহুত বিদায় দিয়াৰ দৰে ওপৰলৈ হাত দাঙি আমাকো বিদায় দিছিল যদিও আমাৰ এজনীয়েও হাত দাঙি বিদায় লব নোৱাৰিলো ।

টুক খনত উঠি আহি থাকোতে আমাৰ আটাই-বিলাকৰ মনত এটা আশংকা হৈছিল - এতিয়াবা আমাক নি আকোকাৰ হাতত গটাই দিয়েগৈ । সাবিত্ৰীয়ে বুকুৰ আঁঠল অলপ আঙুৰাই তাইক ক'ব নুশংস অত্যাচাৰত কত বিকৃত হোৱা অংশটো আমাক দেখুৱাই ক'লে - “যদি পুৰুষ আমাৰ একে অৱস্থা কৰে, মই পানীত পৰি আত্মহত্যা কৰিম । জীয়াই থাকিবলৈ আক মোৰ ইচ্ছা নাই । তোমালোকে আক মোক বাধা নিদিবা ।” তাইৰ হিচা ভাগি যোৱা কথা শুনি আমাৰ আটাইকেইজনীৰে চকু পানী ওলাল । মই সান্তনা দি ক'লো - “তুমি চিন্তা নকৰি-বাছোন, ওপৰত আল্লা আছে নহয় ।” এইদৰে আটাই ঘৰ্টামান গৈ থকাৰ পাছত এখন আহল বহল ধাননি পথাৰৰ মাজত হঠাতে টুকখন ব'ল । ড্ৰাইভাৰৰ লগত যোৱা সৈনিকজনে ক'লে - “এতিয়া তোমালোক নামা ।”

আমি ল'ৰালনিক নামিবলৈ চেষ্টা কৰিনো তাক সেই সৈনিক আৰু ড্ৰাইভাৰজনে আমাক বমাত সহায় কৰি দিলে । আমি মনত অকণমান সাহ পাই সৈনিকজনক সুধিলো, -

‘আমাক ক'ত নমাই দিলেহি ’

সৈনিকজনে উত্তৰ দিলে, - “মই এইবোৰ ঠাই চিনি নাপাওঁ । আগতে অহাও নাই । জমাদাৰৰ নিৰ্দেশত এই মুকলি ঠাই ভোখৰতে এৰি দিছো । তেখেতে কৈছিল - “মাজুহ-হুজুহ নথকা এভোখৰ ঠাইত তোমালোকক এৰি থৈ বাঘটা বজাৰ আগতে আমি জুৰি গৈ ঠিক সময়ত কেম্প পাবই লাগিব নহলে বিপদ হ'ব । তোমালোকে নাজান্য, আজি আমাৰ অকিচাৰ কমাতি এই কেম্প পৰিদৰ্শন

কবিকলৈ আহিব বুলি কালি বাতি ধৰব আহিল। সেৱা বাহিনীৰ নিয়ম বৰ কঠোৰ আৰু শাস্তিও অতি কঠোৰ। তেখেতে আহি ভোমালোকক এবনৈক বন্দী কৰি বধা দেখিলে তমাদাৰক কঠোৰ শাস্তি বিহিব, যুত্যা দণ্ডও দিব পাৰে। সেই কাৰণে বাতিপুৱাতে ভেঁও ভয়তে তাৰ পৰা পট্টিয়াই দিছে। এতিয়া এইয়া লোৱা।” এইবুলি কৈ দুটা ডেটলৰ বটল আৰু গাৰ আঘাতত লগোৱা কিবা দুটামান দৰৱ আমাৰ হাতত দি ট্ৰাকখন ওভতাই লৈ গুচি গ’ল।

আমাক য’ত নমাই দিছিল সেই ঠাইতোধৰব, পৰা চকুৱে চুৰি পোৱালৈকে মাহুৰৰ খৰ দুৱাৰ আমি দেখা পোৱা নাছিলো। কিন্তু আমাক নমাই দিয়া বাস্তাটোৰ একাৰে এখন সৰু নৈ বৈ গৈছিল। আমি পানী দেখিয়েই বন্দীখনৰ ওচৰলৈ গৈ চকু মুখ ধুই ল’লো। সাৱিত্ৰীক আমাৰ এজনীয়ে সাৱটি বহুৱাই ধৰিলে আৰু মই ডেটলৰ বটল খুলি তাইৰ বুকুৰ স্তন অংশত ডেটল পানীৰে ধুই অলপ দৰৱ লগাই দিলো, মোৰ শাৰীখনৰ আগ এটা নৈৰ পানীত ডিয়াই আনি সাৱিত্ৰীৰ বুকুত লাগি থকা তেজবিনি মোহাৰি চাকৰি কৰি দিলো। সাৱিত্ৰীয়ে যেন অলপ শাস্তি পালে। তাইৰ ইচ্ছামতে বাটৰ কাষৰ বনৰিত্তে অকণমান শুৱাই দিলো। আমি আটাইকেইজনীয়ে খোৱা বস্তৰ পেকেট উলিয়াই অলপ অলপ খালো। পেকেটৰ খোৱা বস্তবিনি ধাবলৈ ভাল আছিল আৰু আমাৰ গোটেইখিনি ধাবৰো মন গৈছিল কিন্তু গোটেই দিনটোত ধাবলৈ ক’তো আপাত্ত বুলি তাৰে অলপ অলপ আটাইকেইজনীয়ে সাঁচি খলো। ইয়াৰ স্নিহত বহুত দূৰলৈকে কাকো ক’তো বেদেৰি আমি অনিন্দিত ভাৱেৰে লাহে লাহে সেই বাস্তাবে আগুৱাই গ’লো, তেতিয়া আমাৰ শৰীৰত কোৱা কাচিবৰ কোথাৰে বুল শক্তি নাছিল যদিও মিলিটেৰী কেন্সন বিতীৰিকাৰ পৰা ওলাই আহি মুকলি আকাশ, মুকলি বতাহত, মুকলি ঠাইত মুকলি মনেৰে

ওলায়লৈ পাই শবীৰত যেন কিছু বল পালো। আমি আগবাঢ়িলো, এবেকুহাতে এখন চাইকেলত উঠি এজন মানুহ অগ্নি দেখিলো। কিন্তু আমাৰ ওচৰ পোৱাৰ অলপ আগতেই বাস্তাৰ পৰা নামি বৈ বন পাৰ হৈ যাবৰ কাৰণে জোতাৰোৰ ধোলা যেন দেখিলো। আমি আটাইকেইজনীয়ে তেওঁ জুটি বায়গৈ বুলি চিঞৰি চিঞৰি মাভিলো আৰু আমি হাতেৰেও ইংগিত দিলো। মানুহজনে আমাৰ মাত শুনি বাস্তাৰ ওপৰতে থিয়দি ব'ল আৰু আমি গৈ তেওঁৰ লগত কথা হৈ জানিব পাৰিলো তেওঁ স্থানীয় এখন স্কুলৰ শিক্ষক। আমি পাকিস্থানী সৈনিকৰ ভয়ত পলাই অহাৰ কথা তেওঁক ক'লো। মানুহজনে ওচৰৰে পাৰ্শ্বখনলৈ আঙুলিয়াই আমাক ক'লে - সেইবে বিপিকি বিপিকি এটা ওখ টিনৰ ঘৰ দেখিছা সেইটো কালী মন্দিৰ আৰু ভালকৈ চালে দেখিবা সেই কালী মন্দিৰৰ নিচেই কাষতে আৰু গছজোপাৰ মাজেৰে ওলাই থকা ঘৰটোৱেই আমাৰ মছজিদ। মই জাক্কাৰৰ ওচৰলৈ দৰৱ আনিবলৈ গৈছিলো। আমি অচিনাকি মানুহ কেইজনীক তেওঁ টিনাকি মানুহৰ দৰে সহজ ভাৱে কথা পতাতে মানুহজন যে গাৱৰ এজন সৰল মানুহ বুজিব পাৰিলো। তেওঁৰ সৰলতাৰ বাবেই তেওঁৰ ঘৰভৰো কি হৈছে জানিবলৈ আমি কথা এখন উত্তৰত তেওঁ ক'লে পাকিস্থানী সৈন্যই কুষ্টিয়াত থকা তেওঁৰ পুতেকৰ ঘৰত সোমাই পুতেকক বধ বেয়াইক মাৰ বধ কৰি ঘূৰিয়া কৰি গ'ল। ভাগ্য ভাল আছিল বোৱাবীয়েক মাকৰ ঘৰত আছিল লৈ মহলে আৰু কি অঘটন ঘটিলেইহেন ঠিক নাই। এতিয়া সেই পুতেককে ঘৰলৈ আমি চিকিৎসা কৰাইছে। ভাঙাবিকতেই পাকিস্থানী সৈন্যৰ নামে আমাৰ কেউজনীয়ে অভয়াক্ষা কপাই তুলিলে। তেওঁ আমাৰ অৱস্থা দেখি নিৰ্ভয় দি সেই ঠাইত জেনে অত্যাচাৰৰ ভয় নাই বুলি ক'লে। তেওঁৰ পৰা নিৰ্ভয় পাই আমি তেওঁকে আমাক কাকিলৈ এটুকুৰা ঠাই কবাত ঠিক কৰি দিব পাৰিবনেতি বুলি

দুখিলো। সদাশয় মাহুহজনে ক'লে ভেঙেৰ বৰত ভাত যুট্টিৰ একো অশুবিধা নাই কিন্তু সকল বৰটোত আমাৰ আটাইকেইজনীকে বাৰিবলৈ অলপ অশুবিধা হ'ব। কিন্তু ভাৰ ভমিদাৰ চক্ৰবৰ্তী চাহাবৰ বৰত আমি থাকিলে জ্বাৰ পাৰ পাবো বুলি ভমিদাৰৰ বৰলৈ যোৱা বাটটো ভাল দৰে বুজাই দিলে। আমি ভমিদাৰৰ বৰলৈ যাবলৈ অলপ ইতঃততঃ কৰাত ভেৰেতে পুনৰ আমাক আশ্বাস দি ক'লে যে ভমিদাৰ এজন বিশাল ব্যক্তিত্বৰ অস্তি উল্ল খাপৰ জ্ঞানী পুৰুষ। আৰু ভমিদাৰণী আই গৰাকীও এগৰাকী ধৰ্ম আৰু দেৱীভুল্যা সৰসবৰী মহিলা। ভেৰেত সকলক সমীহ কৰি চলিলেও সবলোৱেই অন্তৰৰ পৰাই খুব ভাল পায়। সেয়ে ভেঙে-লোকে আমাৰ দুৰ্বোগৰ কথা শুনিলে নিশ্চয় সহায় কৰিব। এই বুলি আমাক পৰামৰ্শ দি মাঠৰে ভৰিব জোতা বুলি বৈ ধন পাব হ'বলৈ সাজু হল। আমি ভেঙ খোজ কাটি নৈখন পাব হ'বলৈ আগবঢ়াত আচৰিত হৈ প্ৰশ্ন কৰাত ভেৰেতে হাঁহি মাৰি আমাক জনালে যে প্ৰকৃততে সেইখন বৈ নহয় পথাৰহে। কেইবাদিনো নেবানেপেৰাকৈ দিয়া বৰষুণেহে পথাৰখনক নৈৰ ৰূপ দিছে। ভাৰ পাছত ভেঙ সেই পানীৰ মাজেৰে চাইকেলখন দাঙি লৈ যাবলৈ বুলি আগবাঢ়িল।

মাঠৰ পৰামৰ্শই আমাৰ মনলৈ অলপ আশা কঢ়িয়াই আনিলেও পাৰ হৈ যোৱা দিনবোৰৰ ব্যক্তনাই কড়-বিকড় কৰা দেহ মনেৰে আৰু শৰীৰৰ আত্মৰ বহু কষ্টৰে বৰা কৰা ফটা-টিটা কাপোৰেৰে আমাৰ ভমিদাৰৰ গৰে অচিনাকি আচাৰ্য্য অভিযাত পৰিহাল এটিৰ ওচৰলৈ বাৰলৈ সাজে লুকালালে।

এইধিনিলৈকে অতি মনোযোগেৰে মৌৰ ঠে চিটোৰৰ কথা শুনি থকা বীৰেন্দ্ৰ মিঙে হাতৰ গিলাচটো নিশ্চয় মজিয়াত বৈ উদগীৰ হৈ দুখিলে -

“চিঠাৰ ভাব পিছত !”

চিঠাৰে আকৌ আৰম্ভ কৰিলে :

“ভাব পিছত আমি উপায়স্বৰ হৈ এক নিৰাপদ আশ্ৰয়ৰ আশাত মনত সাহ বাঙ্কি জমিদাৰৰ ঘৰলৈ বোৱাটোকে স্থিৰ কৰিলো। আমাৰ কেইজনীৰ হাতত থকা সামান্য টকা কেইটাৰেই খাটৰ কাষতে পোৱা কাপোৰৰ দোকানৰ পৰা নতুন শাৰী তিনি সলাই লৈ বোৱাটোকে উচিত বিবেচনা কৰিলো।

সেইমতেই দোকানখনৰ পৰা, আমি স্থানীয় ভাবে বোৱা একেধাৰে কমদামী শাৰী একোখন লৈ দোকানৰ বুঢ়া মালিকৰ অনুগ্ৰহত ভিতৰফালৰ কোঠা এটাতে সলাই লৈ জমিদাৰৰ ঘৰলৈ আগবাঢ়িলো। নতুন শাৰীকেইখন শিদ্ধি আমাৰ মনটো বহুত ভাল লাগিল। শৰীৰ মনৰ ওপৰত পৰা বিগত দিনবোৰৰ ক্লেশ কালিমা বহুখিনি যেন ধৰি ধৰি পৰিল। অৱসাদ গ্ৰস্ত দেহাটোত অকণমান বল পোৱা যেন লাগিল। দেখুৱাই দিয়া বাটেৰেই গৈ এটা ওখ ওখ শেলুৱৈয়ে থকা পকাৰ বেৰেৰে আবৃত প্ৰকাণ্ড চৌহদৰ মাজত দূৰৈৰ পৰাই জিলিকি থকা প্ৰাসাদোপম গহীন ভাৱৰ দুমহলীয়া ঘৰ দেখিয়েই সেইটো যে এটা সম্ভ্ৰান্ত অভিজাত পৰিয়ালৰ ঘৰ বুজিবলৈ অনুবিধা নহল। যিমানেই ওচৰ চাপি গ’লো আমাৰ বুকু কেইখন ঢুক ঢুক কপিবলৈ ধৰিলে। এনে এক অভিজাত পৰিয়ালৰ ব্যক্তিত্ব সম্পন্ন লোকৰ লগত আমাৰ দৰে নিঃস্ব মাগুহ কেইজনী কেনেকৈ সন্মুখীন হ’ম বুলি মনে মনে বৰ ভয় খালো। চৌহদৰ ওখ লোহাৰ গেটৰ সন্মুখ পাওঁতেই বন্দুকধাৰী গ্ৰহৰীয়ে বাধা দি ক’ব ক’ব ক’ব এগৰাকৈটাই আমাক আক বিব্ৰত কৰিলে। নিতকে পৃথিৱীৰ ভগ্নাভয় প্ৰাণী যেন লাগিল, অবশিষ্ট আত্মবিশ্বাস বিনিশ্ৰেণ্ড মেলাৰি মাগিলে।

“অসম আৰু বংগৰ কালে কাম কৰিবলৈ যাওঁতে মই কিছু

পূৰ্বৰ জমিদাৰ পৰিয়ালৰ বহুতো অপবাদ, জমিহিনো। স্থানীয়
মাহুৰৰ মুখে মুখে বহুতো অভিশপ্ত পৰিয়ালৰ অগিৰিত বুৰঞ্জীও
শুনিছিলো, সেয়ে চিঠাৰ ভাবিছো জমিদাৰৰ ঘৰ এখনলৈ যাবলৈ
আপোনালোকে বাক কেনেকৈ সাহস কৰিলে ? বিশেষকৈ হুদিৰ
আগতে যি জাহাজীৰ যন্ত্ৰনাই আপোনালোকক ভ্ৰাসতে দিব বাতি
কটাবলৈ বাধ্য কৰিছিল।”

বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত চিঠাবে আকৌ আৰম্ভ
কৰিলে—

“আপুনি অতি দ্ব্যভাসিক প্ৰশ্নই কৰিছে, মই পূৰ্বেই কৈছো
আৰি প্ৰথম অৱস্থাত কিছু সংকোচেই কৰিছিলো কিন্তু মাষ্টৰজনাৰ
অভয়বাৰীয়ে আমাক বিধিনি সাহস বোগালে আৰু বিশেষকৈ
সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত থাকি পুনৰ সৈন্যৰ হাতত নিৰ্ধাতিতা হোৱাৰ
ভয়ৰ তুলনাত জমিদাৰৰ দৰে পৰিয়ালৰ আশ্ৰয়ত কিছু নিৰা-
পত্তাৰ আমি আশা দেখিছিলো। গতিকে হুটা বেগা পৰিস্থিতিৰ
ভিতৰত সৈন্যৰ অমানৱীয় ব্যৱহাৰতকৈ জমিদাৰৰ ওচৰত শৰণাপন্ন
হোৱাটোৱেই উচিত হব বুলি আমাৰ বিবুদ্ধি হোৱা মনত কিহে
ভানো সৰিয়াই দিছিল।

প্ৰহৰীভনৰ কথাও আমি কেউজনীয়ে বিমোৰ হৈ চৌহদৰ ভি-
ত্তলৈ চাই ব'লো। ভিতৰৰ সুলভকৈ শাৰী শাৰী ফুলৰ গহবে সজোৱা
ফুলনি আৰু চিকুণ বীহনিৰ পৰিচৰ্যা কৰি বাস্ত হৈ থকা কেইবাভনো
মাহুৰ দেখিলো। জমিদাৰৰ হাউলিটোৰ সন্মুখত থকা সচবাচৰ গাড়ী
আদিৰ পৰা মাহুৰ নামিবলৈ যিখিনি ঠাই নিৰ্দিষ্ট কৰা আছে সেইখি-
নিলৈ এজন ওপ-পাখ গাড়ীৰ্য পূৰ্ণ চেহেৰাৰ পুৰুষ আৰু ভেৰেভৰ কাষে
কাষে এগৰাকী দেখিলে ভান সন্মুক্ত বেদ লগা মহিলা যবৰ
ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহি ফুলনিৰ কামত ব্যস্ত হৈ থকা মাহুৰবোৰৰ
কাম কাৰ্য্য নিৰ্দ্ধাৰণ দিবলৈ থকিলে। এইদৰে ভেৰলৈকে কেউদিনে

চকু কুৰাওঁতেই সৰুৰ আমাক দেখা পালে আৰু হাতৰ বাঁধেৰে
 গোটত থকা দাবোৱানক ওচৰলৈ আভিলে। আমি অস্থিৰ অন্তৰেৰে
 অপেক্ষা কৰাৰ বাহিৰে আৰু উপাই নাছিল। দাবোৱানজন ওচৰ
 পৌৱাত তেখেতসকলে কি কথা পাতিলে আমি নাজানো কিন্তু
 আঁতৰিটো মুহূৰ্ত্তই আমি খোদাৰ নামলৈ যে কটাইছিলো সেয়া
 আজিও মনত পৰে। আমাৰ নিচিনা অসহায় নিৰাজ্জনা মানুহ
 কেইজনীৰ কৰণ কাকুতি শুনি খোদা মেহেৰবান হ'ল। দাবোৱান
 জন ঘূৰি আহি আমাক ভিতৰলৈ যাবলৈ অনুমতি দিলে। আমি
 লৈ তেখেত সকলৰ সন্মুখত হাত জোৰ কৰি ধিয় হ'লোঁগৈ।
 গেটৰ পৰা ভিতৰলৈ যাবৰ সময়তেই দাবোৱানজনে আমাক জমিদাৰ
 দেউতা আৰু মাক লগত সন্মুখলৈ কথো পাতিবলৈ সন্ধিয়াই দিছিল।
 মানুহৰ আন্তৰিক ঐশ্বৰ্য্যই বোধহয় মুখমণ্ডলৰ মাজেৰে প্ৰকাশ লাভ
 কৰে। তেওঁলোকৰ সন্মুখত ধিয় হৈ আমাৰ মনত তেনে ভাবেই
 হৈছিল। প্ৰথমে জমিদাৰণী মায়ে আমি কোন ঠাইৰ মানুহ আৰু
 আমাৰ তালৈ যোৱাৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে সুধিলে। আমি যে
 সিংহাৰা হৈ নিজৰ প্ৰাণ লৈ এক নিৰাপদ আশ্ৰয়ৰ সন্ধানত
 তেখেতসকলৰ ওচৰলৈ আহিছো সেয়া জনালোঁ। জমিদাৰণী মায়ে
 সৰিলেৰে জানিবলৈ বিচাৰিছিল যদিও প্ৰথম সাক্ষাততে সকলো
 কথা ক'লে আমাক তেখেত সকলে কি ভাবে লয় সেই চিন্তাতে
 আৰু লগতে প্ৰায় এসপ্তাহ কাল দেহ মনৰ ওপৰেৰে পাৰ হৈ
 যোৱা ধুমুহাৰ পিছত অকণমান নিৰাপত্তাৰ আশ্ৰয়ৰ আশা দেখাত
 দেহ মন অবসাদে হেচা মাৰি ধৰিছিল, সেয়ে আমি সকলো কথা
 ভাঙি-পাতি কোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি আমাক গা পা ধুই জিৰাবলৈ
 সুবিধা কৰি দিবলৈ অনুৰোধ জনালোঁ। আমাৰ কথা একান্ত মনে
 শুনি থকা জমিদাৰণীয়ে আমাৰ অনুৰোধ শুনি তেখেতৰ শাঙ
 চকুৰে লাহেকৈ কিছু আঁতৰতে বৈ থকা জমিদাৰৰ ফাললৈ

চাই, সস্তর সস্ততি বিচাখিলে। সেই মুহূর্ত্তৰ ক্ষণমাত্ৰ উৎকৰ্ণা নিবলন
কৰি ভূমিদাবে লাহকৈ মূৰটো হুপিয়াই সস্ততি লনালে। ভূমিদাবণীয়ে
লগে লগে হাউলিত কাম কৰা সান্নিধ্যী নামৰ মানুহ এগৰাকীক
মাতি আমাক গা-পা ধোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে।
আমি গা-পা ধুই উঠাৰ পিছত কেবাখনো বিচনা থকা ডাঙৰ
আলহীৰ কোঠাৰ বিচনাত বহি হুলিবোৰ শুকাবলৈ তুলি
মেলি দিলো। এনেতে আমাক আচৰিত কৰি ভূমিদাবণী কোঠা-
টোৰ দ্বাৰা মূৰত উপস্থিত হ'ল আৰু সাবিত্ৰীক আমাৰ ধোৱা
মেলাৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ ক'লে। সেই সময়ত আমাৰ ভোকতকৈ
ভাগৰহে বেছি লাগিছিল। কেইবাটাও প্ৰায় বিনিমিত বতৰী কটো-
ৱাৰ পিছত অকণমান শুবলৈহে বৰ মন সৈছিল। দেহাৰ ভাবটো
বহন কৰি থকাই যেন দেহটোৰ বাবে কষ্টকৰ হৈছিল। আমি
ভূমিদাবণী মাক বিনয়েৰে সেই সময়ত আমাক একো খাবলৈ নিদি
বিচনাত শোৱাৰ অনুমতি দিয়াৰ বাবে অনুৰোধ কৰিলো। আমাৰ
অৱস্থাটো স্তম্ভৰ ভেঁৰেতে বুকিছিল সেয়ে একোমিলাচকৈ ঘৰতে থকা
গৰুৰ গাখীৰ দিবলৈ সাবিত্ৰীক কৈ আমাক জিবনি লবলৈ দি
আভৰি গ'ল। ভূমিদাবৰ ঘৰৰ পোহালিত প্ৰায় আশীজনী মান
দেশী বিদেশী গৰু। গাখীৰ উভৈমদী; সেই গাখীৰ ভূমিদাবৰ
হস্পিভালৰ কৰীক হেনো পুৱা গধূলি বিনামূলীয়াকৈ খাবলৈ দিয়া
হয়। আমাক একোমিলাচকৈ গাখীৰ দি সান্নিধ্যীয়ে কথাবোৰ ক'লে।

গাখীৰ খাই উঠি বতৰাই দিয়া বিচনাত পুৰি কেঁতুৱা
টোপনি গ'লো আমি কোনেও গমকে নাপালো। বিচনা বতৰাই
খাকোতে সাবিত্ৰীয়ে কৈছিল যে ভূমিদাবৰ ঘৰত বাৰ্ষিক ভাবে
পতা মৰসা পুৰাত ইউকুটৰ বহুত পোট ৰাখি আৰু সাধাৰণতে
সেই সময়তেই এই একাড একাড আলহী কোঠা কেইটা আৱশ্যক
হয় বাবে সকলো সুবিধাৰে সৈতে কোঠা কেইটা সাজু কৰি থোৱা হয়।

সাবিত্ৰীৰ কথা শুনি শুনি চৌপাৰি ঘোঁৰাৰ শিচত কিমান সময় লাগিলকাল হৈ পৰি থাকিলো গমেই মাপালো । জমিদাৰৰ চৌহদতে থকা মন্দিৰত সন্ধ্যাৰ আৰতিৰ সৈতে বজোৱা ডৱা-শঙ্খ-ঘণ্টাৰ শব্দত আমি সাৰ পালো । আনি বিচনাত উঠি বহা দেখি হুৱাবমুখেতে বহি থকা সাবিত্ৰীয়ে আমাক মুখ-হাত ধুবলৈ কৈ চাহ জলপান আৰি খাবলৈ দিলে । তেতিয়া সন্ধ্যা লাগি আঁগিছিল । সাধাৰণতে জমিদাৰৰ হাউলিঙত কাম কৰা কেউজনী ভিৰোতা মানুহেই সন্ধ্যাৰ আৰতিৰ সময়ত জমিদাৰীৰ লগত মন্দিৰলৈ যায় । পুৱা গধূলি স্থায়ী ভাৱে নিয়োজিত পুৰোহিত জনেই নৈমিত্তিক পূজা-সেৱা যিনি সম্পন্ন কৰে । ধুব পুৱাতে উঠি জমিদাৰ জমিদাৰী হুয়ামন্দিৰলৈ গৈ সেৱা জনাই আহেগৈ আৰু ঐত্যোক সন্ধ্যাই গা-পা ধুই মন্দিৰলৈ যোৱা বিশেষ সাজ পাবেৰে দেৱীৰ সন্মুখত নিজে বস্তু জলায়গৈ । আমাৰ তত্ত্বাবধানৰ বাবেই সেইদিনা সাবিত্ৰীক আমাৰ ওচৰত এৰি গৈছিল । আমি চাহ জলপান খাই থকা সময়খিনিত আমাৰ কাষতে মাটিত বহি সাবিত্ৰীয়ে জমিদাৰ জমিদাৰীৰ প্ৰতি অসীম কৃতজ্ঞতাৰ ভাবেৰে বহু কথাই কৈ গ'ল । জমিদাৰৰ পৰিয়ালৰ সিহঁতৰ সংসাৰ আৰু ঘৰখনলৈ অৱদান হোৱা কৈ শেষ কৰিব নোৱাৰা । আমাৰ ভাব হ'ল জমিদাৰৰ ঘৰখনৰ গুণ গৰিমা গাবলৈ পালে তাইক যেন একো মালাগে । আমাৰ হুই এটা সৰু সূতা প্ৰদৰ উত্তৰত তাই যি দীঘলীয়া কৃতান্ত দাঙি ধৰিলে তাৰ সাৰ-মৰ্ম খিনি ক'বলৈ গলে এখন একাঙ প্ৰহু হব ।" এইখিনি কৈ মেহেৰে বীৰেন্দ্ৰ সিঙক প্ৰহু কবিলে— ।

“আপুনি জমিদাৰ সকলৰ বিষয়ে বহুতো কথা শুনা বুলি কৈছিল নহয় ? এয়া, আপুনি কোৱাৰ দৰে চৰিত্ৰহীন শোৰক জমিদাৰ যেনেকৈ আছিল, একোটা ঐতিহ্য সম্পন্ন সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালৰ ওপৰ খাপৰ মহান ব্যক্তিত্বৰ জমিদাৰ পৰিয়ালো কিম্ব বহুতো আছিল ।

আমাক আশ্রয় দিয়া ভূমিদাৰো এই বিতীৰ্ণভাগ ভূমিদাৰ পৰিয়ালৰ ভিতৰতহে পৰে ।”

চিষ্টাৰে কথাখিনি কৈ ধস্তেৰ ব'ল । শূন্য দৃষ্টিৰে অলপ সময় দূৰলৈ চাই থাকি কিবা যেন ভাবত বিভোৰ হ'ল । বীৰেন্দ্ৰ সিঙেও কোনো প্ৰশ্ন নকৰি আশ্ৰয় হৈ থকা চিষ্টাৰ বাস্তবলৈ ঘূৰি অহাৰ অপেক্ষা কৰি ব'ল । হঠাতে চিষ্টাৰে সম্ভিত দুবাই পোহাৰ দৰে গাটো অকণমান লৰচৰ কৰি পোন হৈ বহিল আৰু ব্যস্ত ভাৱে সিঙলৈ চাই ক'লে—

“মই আপোনাক নিজৰ জীৱন কাহিনী ক'বলৈ গৈ আৰ্জি হুপৰীয়াৰ সাক্ষী লখোন হোৱাৰ ব্যৱহাৰে কৰিছো । আৰ্জিলৈ ইমানতে ধাওক, পিচে পৰেও আমি কেতিয়াবা সময় সন্নিধা হ'লে বাকীখিনি কথা পাতিব পাৰিম ।”

বীৰেন্দ্ৰ সিঙে লক্ষ্য কৰিলে কথাখিনি কৰ্ত্ততে চিষ্টাৰৰ মাতটো অলপ কণিছিল । অতীতৰ স্মৃতিসমূহে অন্তৰক খুন্দিয়াই যি আঘাট কৰিছিল সেয়া চিষ্টাৰৰ সজল চকুজ্বলিত অজানিতেই প্ৰকাশ হৈছিল । যদিওবা বীৰেন্দ্ৰ সিঙে ভেটিয়া এগৰাকী সন্তান হাৰা মাতৃৰ হৃদয়ৰ হাহাকাঁৰৰ কথা অনুভৱ কৰিবলৈ সন্যোগ পোৱা নাছিল, তথাপি নিজৰ বেদনাসিক্ত অতীতৰ অভিজ্ঞতাবে চিষ্টাৰৰ অন্তৰ্বোধে কিবা এক গভীৰ আঘাতেৰে আৰ্জ হৈ পৰিছিল সেয়া তেওঁ অনুমান কৰিব পাৰিছিল । সেয়ে হৃদয় বাধাভৰা স্বস্তৰৰ মাজৰ ষাণ্ডাৰিক অনুকম্পাৰ অনুভৱেৰেই কাহিনীৰ শেষলৈকে জানিবলৈ তেওঁ আগ্ৰহী হৈ পৰিছিল । চিষ্টাৰৰ প্ৰশ্নৰ সমিধানত সেয়ে তেওঁ ক'লে—

“চিষ্টাৰ আমি কাৰবাৰী মাজুহ আমাৰ ঘোঁৱা পোকাৰ সময়ৰ প্ৰায়ে থিক নাথাকে । আৰু আপুনি দেখিছেই গিল, ইটা লোহা, কংক্ৰিটৰ মাজত আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনে মানৱীয় অনুভূতিৰ

কোমলভাবোৰ যেকুৱাই পেলাবলৈ উপক্ৰম কৰিছে। আমি সেয়ে মানবীয় স্বাভাৱিক সম্পৰ্কৰ মধুৰ অনুভৱৰ বাবে প্ৰায়েই অনুভৱো অনুভৱত প্ৰকৃততে হাহাকাৰ কৰি কুৰো। ব্যৱসায়িক লেনদেনৰ কাৰ্য্যকৌশল আন্তৰিকতাহীন কৰুৱা সম্পৰ্কবোৰৰ মাজত আমাৰ জীৱনবোৰ কিছুমান লেনদেনৰ সন্নিবিষ্ট হৈ পৰিছে। সেয়ে হয়তো অতি নিৰিঙা সম্পৰ্কলৈ অহা এগৰাকী মানৱিক মোৰ জীৱন যাত্ৰাত বেচি দূৰ সহযাত্ৰী কৰিবলৈও সক্ষম নহ'লো। এই কম সময়ৰ ভিতৰতে আপোনাৰ পৰা যি সহানুভূতিশীল ব্যবহাৰ লাভ কৰিছো সেয়া অন্ততঃ মই কোনো মূল্যৰ বিনিময়তেই হেৰুৱাব নোখোজে। আপোনাৰ জীৱনৰ কাকণ্যখিনিৰ এগৰাকী নিবৰ শ্ৰোতা হৈ যদি মই আপোনাৰ গধুৰ মনটোক সামান্য হ'লৈও পাতলাব পাৰো সেয়া মোৰ হৃদয়ৰ এমাজ খোৱাতকৈ বহুগুণে বেচি সন্তুষ্টৰ কাৰণ হ'ব।"

সাধাৰণতে চিঠীৰ সৈতে বৰ জুৰি মাৰি কৰা পতা বীৰেন্দ্ৰ সিঙে কিহৰ আবেগত জানো কৰ নোৱাৰাকৈয়ে বহু কথা কৈ পেলালে। চিঠীৰেও তেওঁৰ অনুৰোধ বন্ধা কৰি পুনৰ অতীত জীৱনৰ কথা-বোৰলৈ উজ্জ্বল গ'ল। তেওঁ আকৌ আৰম্ভ কৰিলে—

“আমি চাহ জলপান ৰাই উঠাৰ পিচতো সন্ধ্যাৰ আৰম্ভ শেষ হোৱা নাছিল। বিৰ্জৰ পৰিবেষ্টিত ঈশ্বৰৰ আবাধনাৰ পন্থাখিৰেই নহওঁক কিয় আমাক এক অনাবিল আনন্দ দান কৰিছিল। ভাব হৈছিল, সকলোতকৈ ওপৰত যেন এই প্ৰকৃতি আৰু তাৰ মাজতেই প্ৰকাশ লাভ কৰে এক বুজিব নোৱাৰা অস্তিত্বই; সেয়া বোদা, সেয়া ঈশ্বৰ, সেয়াই সকলোৰে নিয়ন্ত্ৰা। মাহুংৰ ভিৰৰ কোলাহলৰ মাজত সেই সত্য সেই দিনটোলৈকে মই বুজিব পৰা

আছিলো । সন্ততিৰে লোৱা ইপ্সাবৰ সকলো দাবৰেই যে একেই
 আবেগৰ সেয়া স্পন্দবাকৈ সেইদিনা বুজিছিলো । মন্তমুখ হৈ কোঠাৰ
 পৰা ওলাই কেতিয়া মন্দিৰটোৰ ওচৰ পাইছিলোঁগৈ কবই বোৱা-
 বিলো । মন্দিৰৰ ভিত্তবধন অতি পৰিষ্কাৰ-পৰিহৰণ জাবে বাখিছিল
 আৰু দেৱীৰ প্ৰতিমা থকা অংশটো আচুতীয়াকৈ হুৱাব দি বন্ধ
 কৰাৰ ব্যৱস্থা আছিল । মন্দিৰৰ পৰা কিছু দূৰত শাবী শাবী
 ফুলমিৰে সজাই থোৱা চৌহদটোৰ ঝাঁহনিতে মই থিয় হৈ ব'লো ।
 আৰম্ভৰ সময়ত তাত ধুতি শিকি হাতবোৰকৈ জমিদাৰনীৰ সৈতে
 থিয় হৈ থকা জমিদাৰৰ গাত কেৱল এখন চাদৰহে আছিল ।
 মন্দিৰৰ দেৱী থকা অংশটোত ধূপ ধুনাৰ লগতে জমিদাৰনীয়ে
 নিজ হাতেৰে জ্বলাই দিয়া চাকি গছিব পোহৰে ঘৰ স্পন্দৰ পৰি-
 বেশৰ সৃষ্টি কৰিছিল । সেই ঠাইত বিজুলী চাকি জ্বলোৱা নাছিল ।
 মই মুখ হৈ মন্দিৰটোলৈ কিমান সময় চাই বৈছিলো তিজেই কব
 নোৱাৰিলো । হঠাতে পিচফালে সাৰিহীৰ মাত শুনিহে নিজকে
 ঘূৰাই পালো । পিচলৈ ঘূৰি চাই দেখিলো মোৰ লগত অহা
 কেউজনীয়েই সাৰিহীৰ লগত আহি মোৰ পাছফালে থিয় দিছিলহি ।
 মই ঘূৰি চোৱাৰ লগে লগে সাৰিহীয়ে আকৌ জমিদাৰৰ ঘৰৰ
 কথা আৰম্ভ কৰিলে । তাইৰ কথাৰ পৰা জাৰিব পাৰিলো পূৰ্বাপৰ
 চলি অহা ধৰণে যদিও পৰিয়ালটোক জমিদাৰৰ ঘৰ বুলিয়েই
 সকলোৱে কয় প্ৰকৃততে দেশৰ আইন কানুন সলনি হোৱাৰ পিচত
 জমিদাৰৰ কোনো জমিদাৰী নাছিল । এই একাও প্ৰায় বিশবিঘা
 মাটিৰ চৌহদটোৰ সৈতে জমিদাৰৰ বৰ্তমান বিশপুৰামান খেতিৰ
 মাটি আছে লগতে এটা ঘৰ বনা ক'ল । পূৰ্বৰ জমিদাৰ পৰিয়ালৰ
 ঐতিহ্য বহন কৰি জমিদাৰৰ ঘৰত তেতিয়াও এটা হাতী আছিল ।
 বিদেশী গাড়ীও দুখন ঘৰত আছে । পৰিয়ালৰ মানুহ বিচাৰে
 বিদাৰৰ বৰ পুত্ৰক নুপেন এজন প্ৰখ্যাত ভাতৃৰ । তেওঁ মেৰ

বিয়া কৰাই বিলাজতে আছে। বৰ জীয়েক বিভাক কলিকতাৰ বেৰিষ্টাৰ একমলৈ বিয়া দিছে আৰু শুভে তাতেই থাকে। সৰু জীয়েক বিভাক বোম্বাইৰ একম গুজৰাটী ব্যৱসায়ীয়ে বিয়া কৰাইছে। নিজৰ ল'ৰা-ছোৱালী এটিও নিজ দেশত নথকাত জমিদাৰ জমি দাখলীয়ে মাছে মাছে বৰ অকলশৰীয়া অনুভৱ কৰে আৰু সেয়ে কোনোবা আলহি অভিনি আহিলে হুয়ো বৰ আনন্দ পায় আৰু আদৰ-সাদৰ কৰিও বাখে। এইবোৰৰ উপৰিও অঞ্চলটোৰ হুখীয়া বাইজৰ সুবিধাৰ কাৰণে জমিদাৰৰ হাউলিৰ চৌহদৰ কাষতে প্ৰায় ত্ৰিশখন বিচনা থকা এখন হস্পিভালো আছে। সেইখন চলোৱাৰ বাবে বিদেশত থকা বৰ পুতেকও সময়ে সময়ে সহায় আগবঢ়ায় আৰু পশ্চিমৰ চিকিৎসাৰ অগ্ৰগতিৰ খবৰবোৰ সৰ্বসাধাৰণৰ উপকাৰত লাগিব পৰাকৈ হস্পিভালত থকা অভিজ্ঞ ডাক্তৰ গিয়াচুজিন চাহাবলৈ জৰাই থাকে।

সাবিত্ৰীৰ কথাবোৰ শুনি শুনি আমি কুলনিৰ মাজেৰে গৈ গৈ স্কুলৰ পানীৰ কোৱাৰাটোৰ ওচৰ পালো গৈ। কেউকালৰ পৰা বিভিন্ন বঙৰ লাইটবোৰে কোৱাৰাটো দেখাত স্কুলৰ কৰি তুলিছিল। আমি কেউজনী ভাতে বহি চৌহদটোৰ সৌন্দৰ্য্য উপভোগ কৰিবলৈ ধৰিলো। ইতিপূৰ্বে কেইবাদিনো যোৱা বৰষুণে চৌহদৰ সেউজীয়া গছপাত বোৰক সজীৱ কৰি তুলিছিল। আমি বহা দেখি ওচৰতে থকা ডাঙৰ শিল এচটাত সাবিত্ৰীও বহি পৰিল। আৰু সৰু সৰু মাজেৰে ক'লে যে জমিদাৰক দেশত হৈ থকা গণ্ডগোলবোৰৰ বাবে পুতেক জীয়েকহঁতে কেবাবাবো নিজৰ ওচৰলৈ নিব খুজিছিল কিন্তু জমিদাৰে নিজৰ দেশৰ ভেঁৰে হুৰ্যোগৰ সময়ত সাধাৰণ মানুহ বোৰক এৰি আঁতৰি যাব জুখুজিলে। সাবিত্ৰীয়ে মাতটো আৰু অলপ সৰু কৰি জনালে যে সীমামুখীয়া হোৱা বাবে সেই কালে যেহি গণ্ডগোল নাছিল যদিও মাজে মাজে বাংলাদেশ মুক্তি বাহিনীৰ

আমি এটি প্ৰাপ্ত মানুহ বোৰক গোপনে জমিদাৰৰ হস্তাধীনত চিকিৎসা কৰা হৈছিল আৰু সংগ্ৰামৰ বিভিন্ন শুভা পাতি সম্বন্ধ কৰা আৰু আৱশ্যক বোধে দেশৰ সীমা পাৰ হৈ আঁতৰি যোৱা সকলকো জমিদাৰে আশ্ৰয় দিয়াৰ লগতে যি পাবে সহায় কৰিছিল। সেয়ে সাহিত্যীৰ বিশ্বাস আছিল আমাৰ এই দুৰ্যোগৰ পিচত সহানুভূতি-শীল জমিদাৰে আমি ভালকৈ বুজাই ক'লে নিশ্চয় আমাৰ কিবা নিৰাপত্তাৰ ব্যৱস্থা কৰিব। জমিদাৰৰ এবোবাৰে বিশ্বস্ত কৰ্মচাৰী হিচাবে অৱসৰলৈ লগত লাগি থকা সাহিত্যীয়ে জমিদাৰৰ পৰিয়ালৰ ভিত্তিকৰা ধৰ্ম আৰু মাননীয় ভাৱধাৰাৰ উমান আনতকৈ বেচিকৈ পাইছিল।

সাহিত্যীৰ কথা শুনি থাকোতে আমি আৱৰ্তি সামৰাব কথা গমেই পোৱা নাছিলো। হঠাতে জমিদাৰণী মাক সাহিত্যী বুলি মতা মাতৃধাৰ শুনি আমি কেউজনী উঠি মন্দিৰৰ বাৰুতাৰ ওলতে ব'লোঁগৈ। সাহিত্যী আমাৰ পিছতে থিয় হৈ ব'ল। জমিদাৰণী মায়ে আমাক ভাতে থিয় হৈ থকা দেখি ওপৰলৈ উঠি বামলৈ ক'লে। মন্দিৰৰ সন্মুখৰ পকাখিনিও উঠিবলৈ অলপ সংকোচ কৰা দেখি জমিদাৰণীয়ে পুৰৰ মাতি আমাক ভগৱানৰ ঘৰত সকলোৰে সমান অধিকাৰ বুলি ক'লে। আৰু প্ৰসাদ দিলে। অৱশ্যে প্ৰসাদ খোৱাৰ আমাৰ কিবা আপত্তি থাকিলে জোৰ নকৰে বুলিও ক'লে। তেনে এগৰাকী দেৱী স্বৰূপা মাক হাতৰ প্ৰসাদ কিয় জালো মই কোনো দ্বিধাপ্ৰস্তু মোহোৱাকৈ লৈ থাকিলে আৱন্ত কৰিলো। প্ৰসাদ খোৱা শেষ হোৱাত জমিদাৰৰ সৈতে জমিদাৰণী হাউজলৈ গ'লগৈ, কেৱল আমাক বাতি খোৱা বোৱা কৰি সোনকালে শুৱলৈ কৈ থৈ গ'ল। পিছদিনা পুৱা আমাৰ সৈতে কথা হ'ব বুলিও ক'লে। সাহিত্যীয়ে আমাক কৰ্মলৈ লৈ যাওঁতে ক'লে, জমিদাৰে হেনো ক'ৰা মতৰা পুঁজ কৰ কৰ। কিন্তু জমিদাৰণীয়ে লোৱা সকলো সিদ্ধান্ত

ভেঙেৰ সন্মতি থাকে; জমিদাৰগীয়েও সেইটো কামহে কৰে ব'ঙ জমিদাৰৰ সন্মতি থাকিব বুলি ভেঙে বুলি পায়। খুব কম কথাৰ মাজেৰেই ভেঙেলোকে ইজনে সিজনৰ অন্তৰ ভৰা কথাৰ সকলো সন্তোদ পায়। এনে বুজাবুজি থকা দম্পতি বিৰল।

পিচদিনা পুৱা কাউৰীয়ে কা কৰোভেই সাৰ পালো। জমিদাৰৰ ঘৰৰ নিৰাপদ আশ্ৰয়ত বাতিৰ টোপনিৰ ব্যাঘাত হোৱা নাছিল। দোকমোকালিৰ সজীৱ ভাৰটোৱে মনটোক প্ৰকল্পিত কৰি তুলিছিল। দেহাটো যেন বহুত পাতল পাতল লাগিছিল। বিচৰাতে গুই চকুকেইটা মেলি নিজৰ ভাৰতেই বিভোৰ হৈ পৰিছিলো। ভেনেতে এটি কেচুৱাৰ কান্দোন শুনি মনটো গধুৰ হৈ গল অন্তৰ ধৰে হাঁহাঁকাৰ কৰি উঠিল। পাৰ্শ্বস্থানী সেনাই ধৰি অনাৰ সময়ত আমিলাৰ হাতত এৰি অহা বাবাটোৰ চিন্তাত মন ব্যাকুল হৈ পৰিল। নিজৰ সকলো হৃৎ কষ্টৰ মাজতো সেনাৰ হাতৰ পৰা আমিলাৰ কোলাত থাকি বন্ধা পোৱা বাবাটোৰ নিৰাপদ আশ্ৰয়ৰ কথা ভাবি মনটোক সান্তনা দি আছিলো। সেই সময়লৈকে পাৰ হোৱা ঘটনা ক্ৰমৰ আকস্মিকতাত ভুত ভবিষ্যৎ বৰ্ত্তমান সকলোবোৰ চিন্তা যেন হেৰাই গৈছিল। প্ৰাণ লৈ বাচি থকাটোৱেই আটাইতকৈ ডাঙৰ সাধৰ হৈ পৰিছিল। কান্দি থকা কেচুৱাটোৰ মাত কিছু সময়ৰ পিছত বন্ধ হ'ল, সন্তৰ মাকৰ উদাল বুকুৰ অমৃত ধাৰাৰ সোৱাদত সি পুনৰ টোপনি গল। যোৰ মনৰ হাঁহাঁকাৰ কিন্তু কান্দোন বন্ধ হোৱাৰ পিচত বাচিহে গ'ল। বুকুখনৰ মাজত কেনেকুৱা এটা বেদনাই হেঁচামাৰি ধৰিছিল তাক মই ভাৰাৰে বুজাব নোৱাৰো। মেলি খোৱা হৃৎকুৰ পতাবোৰ ঘনাই আপ খাই গৈছিল আৰু প্ৰতিবাৰতেই অশ্লুভ কৰিছিলো তপত চকুলো হুধাৰি বৈ পৈ যোৰ পাকটো তিয়াইছিল। সেই দিন ধৰি কত বিমিশ্ৰ বন্ধনী আৰু কত নিসঙ্গ সময়ত আজি অত বহুবে মই চকুলো টুকিছো তাৰ

আক হিচাব বখা নাই। মাগুহক দেৱা কৰা ত্ৰুতৰ মাজতেই মোৰ
জন্ম হ'ল আৰু কৰি দিবলৈ আত্মাৰ ওচৰত সদায়েই প্ৰাৰ্থনা কৰিছো।
আজিও মই অন্তৰেৰে আশা কৰো আত্মাৰ দয়াত মোৰ বাবাক
আকৌ বুৰাই পাম। সেই দিনটোৰ কাৰণেই মই জীয়াই আছো।”

কথাখিনি কৈ চিষ্টাৰ মেছৰ অলপ সময় মৌন হৈ ব'ল।
বীবেল্ল সিঙে চিষ্টাৰৰ মনৰ বেদনা অনুভৱ কৰি ভেঁও প্ৰকৃতিত
হোৱালৈ অলপ অপেক্ষা কৰিলে। চিষ্টাবে চললীয়া হৈ পৰা
চকু ভেঁইটা হাতৰ কমালেৰে মচি বীবেল্ল সিঙক ক'লে—

“আপোনাক এইবোৰ কথা কৈ মই বোধহয় বিবৰ্ত্তন
কৰিছো।”

লগে লগে বীবেল্ল সিঙে প্ৰাৰ চিষ্টাৰিয়ে কৈ উঠিল—
“নাই নাই চিষ্টাৰ আপোনাৰ জীৱনৰ কাহিনী শুনি মই অভি-
ভূত হৈ পৰিছো। আপোনাৰ মনোবল আৰু দৃঢ়তাই জীৱন
সমুদ্ৰৰ ঢৌত আঘাত পাই দিশহাৰা হোৱা বহুতৰে প্ৰেৰণা হ'ব
পাৰে। তাৰ পিচৰখিনিও কওঁক চিষ্টাৰ।”

“সেইমতে কিমান সময় বিচৰাভে পৰি আছিলো ক'ব
নোৱাৰো। সাৰিহীয়ে আহি দুৱাৰ ঢকিয়াই পূৱৰ চাহ খাবলৈ
মতাভহে সাৰ পালো। ইতিমধ্যে জমিদাৰণী মা মন্দিৰৰ পৰা
সুউতি গৈ চাহ নাস্তা কৰিছিল বুলি সাৰিহীয়ে জনাইছিল, আৰু
কছিল চাহ খাই উঠি ভেৰেভক লগ কৰিবলৈ আমাক বাবলৈ।
আমি কেইজনীয়ে গা-পা ধুই ল'বালবিকৈ জমিদাৰণী মাৰ ওচৰলৈ
বুলি ওলাই গ'লো। বাহিৰত ব'ল ভেতিয়াও টান হোৱা নাছিল।
জমিদাৰণী মায়ে পাচফালৰ বাৱাঙাত বহি এমাক পাৰম লগত
মুঠি মুঠি চাউল চটিয়াই দি আনন্দ কৰি আছিল। চোডালখন
পৰম চৰাইৰে ভৰি পৰিছিল। আমাক দেখি ভেৰেভে আমাৰ
খোৱা আৰু খোৱাৰ কথা সুধিলে। আমি দিয়া উত্তৰে ভেৰেভক

আনন্দিত কৰা যেন অনুভৱ কৰিলো। তাৰ পাছত আমাক ভিতৰলৈকে বহিবলৈ মাতিিলে। আমি পিচে বাৰাণ্ডাৰ মজিয়ালৈ বহিলো। পূৰ্ণাৰ মজিয়াখন নিয়মিত যত্নৰ ফলত চিকুচিকিয়া হৈ আছিল। আমাৰ কথাৰ মাজতেই জমিদাৰীৰ পৰিচাৰিকা কুন্তলা আহি সৰু টেবুল এখনত এটা ডাঙৰ টেমা আনি থলে পিতলৰ চিকুচিকাই থকা টেমাতো দেখাত সোণৰ যেনেই লাগিছিল। সেই পাণৰ টেমাতোত চুণ চুপাৰী জৰ্জা আদি থবলৈ ভাগে ভাগে ব্যৱস্থা আছিল। টেমাৰ ভিতৰতে থকা চৰতা খনেৰে চুপাৰী সৰু কৰি কৰি আমি পাণ খাম নেকি প্ৰশ্ন কৰি কেইটুকুৰামান চুপাৰী আগবঢ়াই দিছিল। তাৰ পিচত নিজেও এখন পাণ বনাই খাই আমালৈ চাই কথা বতৰা আৰম্ভ কৰিছিল। আমি কেনে অৱস্থাত পৰি সেইখিনি পাইছিলোঁগৈ বুলি প্ৰশ্ন কৰাত প্ৰথমে আমাৰ মুখৰ মাত হৰিছিল। কিন্তু পুনৰ তেওঁ নিজেই পূৰ্ণ পাকিস্থানৰ মুক্তিকামী জনতাৰ ওপৰত পাকিস্থানী সেনাৰ নিপীড়ণৰ বৰ্ণনা দি মাতৃশূলত স্নেহেৰে বেতিয়া দুৰ্গত সকলৰ প্ৰতি তেওঁৰ সহানুভূতি আৰু মুক্তি সংগ্ৰামৰ প্ৰতি থকা সম্ভাৱক কথা ক'লে তেতিয়া মনত সাতস পাই আমি অতি আপোনজনৰ আগত কোৱাৰ দৰে সকলো কথা বিবৰি ক'লো। আমাৰ কথা শুনি তেখেতৰ তেজগোৰা মুখমণ্ডল উত্তেজনাৰ মাজে মাজে বঙা হৈ পৰা দেখিছিলো। আমাৰ কথা শেৱ কোৱাৰ পিচত তেখেতে আমি তেতিয়া কি কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিছো বুলি প্ৰশ্ন কৰিছিল। আমি যে অসহায় হৈ পৰিছো আৰু কিবা ভাগ্যৰ বলতহে যে তেখেতৰ আশ্ৰয় পাইছিলো সেই কথা কৈ আমাৰ অভিযান্ত্ৰিক বিষয়ে তেখেতৰেই পৰামৰ্শ দিচাৰিছিলো। তেখেতে আমাৰ শিক্ষা দীক্ষা আদি সকলো কথা সুধি 'কি ভাল হয় তাৰি চাব বুলি কৈ আমাক কুন্তলাৰ লগত ওচৰতে থকা হামিৰীলৈ লৈ পঠালে। বিশেষকৈ আমাৰ লগৰ সাবিত্ৰীৰ আচৰিত স্থিতি-

‘কিংস’ সৈনিকালে কবাবৰ বাবে ভেঁও উল্লীৰ হৈ পৰিছিল।

হাৰ্শিতালত ডাক্তৰ গিয়াহুজিন চাহাবে, খুব মনোযোগেৰে
আধাৰ পৰীক্ষা কৰিলে। আমাৰ পৰীক্ষাৰ থকা পাৰদৰ্শিক অভ্যাসৰ
আধাৰৰে কেনেকৈ হবলৈ পালে বুলি সোধাত অৰ্থাৎ আন কথাবে
একাই হাবলৈ চেষ্টা কৰিছিলো বৰ্ণিত পাচত ভেঁওতে বৈঠকী
আমাৰ কৈছিল যে এখন পিতৃবৰ্ণীয়া লোক বিচাৰে আৰু এজন
চিকিৎসক বিচাৰেও ভেঁওত আৰি উপযুক্ত চিকিৎসাৰ বাবে
সচা কথা কোৱাটো উচিত ভেঁওত আৰি সকলো কথা ভাঙি
পাতি কলো। ইতিমধ্যে ডাক্তৰৰ দিহা যতে ভাত থকা দাঁড়
সৰাকীয়ে আমাক কামাশুলীয়াটো, দৰুৱা আদিও দিলে। অভিজ্ঞ
ডাক্তৰে সত্তৰ উপকৰণ পৰীক্ষাৰ মাফেৰে অনুমান কৰিব পাৰিছিল
যে সাৰিটীক কিছু অধিক মনোযোগেৰে পৰীক্ষা কৰাটো উচিত
হব। সেয়ে ভেঁও কৰী পৰীক্ষা কৰা কৰলৈ সাৰিটীক মাতি নি
বিছনাত শুবলৈ দিলে। সেই সময়ত সাৰিটীৰ চকুত দুটি উঠা
অসহায় অৱস্থাটো দেখি ময়ো পিচে পিচে কৰাটোলে সোমাই
গৈছিলো। ডাক্তৰে সাৰিটীৰ বুকুৰ ক্ষতহান পৰীক্ষা কৰিবৰ বাবে
কাৰণে বৈ থকা চিটীৰ সৰাকীক ঠাই চুকুৰাৰ কামোৰ আঁতৰাই
মুকলি কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। স্বাভাৱিকতেই ডাক্তৰৰ সমুখত
ভয় আৰু লাজত লেহুকা হৈ পৰা সাৰিটীক ডাক্তৰে ‘মিছৰ বয়সৰ
দোহাই দি আৰু চিকিৎসাৰ কেন্দ্ৰত লাজ কৰাটো বিপৰীতক
বুলি বুজাই সাৰিটীক সৈমান কৰালে। বুকুৰ ঘা-চুকুৰা মাহুৰৰ
দাঁতৰ আঘাতত হোৱা বুলি অতি বিবিষ্ট মনেৰে পৰীক্ষা কৰা
ডাক্তৰ নিশ্চিত হৈ সাৰিটীক জাৰ সত্যাকৃত্য পুৰিলে।
ইতিমধ্যে ঘেহ মৰ হুয়েটা ভাঙি পৰা সাৰিটীয়ে অৱশ্যে উত্তৰ
দিশে পৰি গৈছিল।

ডাক্তৰ কিছু সময় মৌন হৈ থাকি কামেৰে বৈ থকা লোক

দেখি এইবাব প্ৰশ্নটো মোলৈ পোৱালে। নাৰ্চিং শিক্সাৰ জ্ঞানেৰে
মই এটা কথা সেই সময়ত ভালকৈ বুজিছিলো যে ইতিমধ্যেই
পলম হৈ যোৱা চিকিৎসাৰ পুনৰ আওপকীয়া উত্তৰোৰ জটিল
কৰি বিলম্ব কৰিলে কলাকল ভয়াবহ হ'ব পাৰে, সেয়ে সাবিত্ৰীৰ
কাতৰ চকুজ্বৰৰ আবেদনকো আওকাণ কৰি উন্নত পাৰ্শ্বিক
সৈন্যৰ পাশৰিক ক্ষুধাৰ বিস্তৃত বিৱৰণ দিবলৈ বাধ্য হ'লো।
কথাখিনি খোলাখুলিকৈ কৈ অৱকাদ আবেগবিনিক দৈ মাবলৈ
যেন বাট উলিয়াই দিলো। মনটো বহুত পাতল পাতল লাগিল।
একালে সাবিত্ৰীৰ পু-চিকিৎসাৰ বিষয়ে স্মৃতিস্ত হ'ব পাৰিলো,
আনহাতে ডাক্তৰৰ ওচৰত কথা গোপন কৰি কথা পত্ৰৰ মানসিক
হেঁচাও বহু পৰিমাণে লাঘৱ হ'ল। সাবিত্ৰীৰ চকুপানীখিনি
পানীৰ আচলৈ যোৱাৰি দি আলফুলকৈ সুবৰ চুলিৰ মাজেৰে
হাত ফুৰাই ফুৰাই গভীৰ মনতাবে মই যেন সেই কথাখিনিকেই
কাইক বুজাবলৈ যোৱা চেষ্টা কৰালো।

ডাক্তৰ গিয়াচুফিনে ইতিমধ্যেই চিঠীৰ সহায়ত সাবিত্ৰীক
দিবলৈ সাধু কৰি লোৱা বেকীটো দি যোৱা কালে চাই সাবিত্ৰীক
দিবলৈয়া ভাবে চিকিৎসাৰ বাবে প্ৰতিদিনে তেওঁৰ কাৰলৈ দিবলৈ
বাতি দিলে।

“ইয়াৰ পিছত চিঠীৰ আপোৱালোক ভাৱতৰ্ষ কেনেকৈ
পালেহি ?”

বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত চিঠীৰ মেহেৰে পুনৰ আৰম্ভ
কৰিলে —

“সেইদিনা হস্পিডালৰ পৰা অহাৰ পিছত আমি মনত
কি বুলি পাইছিলো। সাবিত্ৰীৰ চিকিৎসা নিৰমিত ভাবে চলিছিল
খবিলে, আমাবো দেহলৈ হেৰোৱা পক্ষি জন্মে জন্মে বুজি আছিল।
এয়েতে এদিন বাতি এটা এটা খটিল। ‘মাকৰিণী’ ‘মাকৰিণী’

কর কুন্তলাই আতি আশা হুবাভ টুকুবিয়াই কুচকুচাই বাস
 ধবি দাতিলেহি । ইঠাত সাব পাই কুন্তলাই মাড ভবি হুবা
 খুনি দিয়াত কিছুবা কটকা কুটাব দবে শব্দ আশা কাণ্ড পছিল ।
 কুন্তলাই পবা জানিব পাৰিলো যে সেইবোৰ মুক্তিবাহিনীৰ সৈতে
 পাৰ্শ্বিক দৈন্যৰ সংঘৰ্ষৰ গুলী-বাকদ আৰু মৰ্ত্যাব শব্দ ।
 ইতিমধ্যে ভাৰতীয় সেনাবোৰে কোনো মুক্তি সংগ্ৰামৰ সেনাৰী সকলক
 সহায় কৰিছে । শেৰ মুক্তিৰ বহমান আদি নেতা সকলৰ লগত
 কিবা আলাপ আহলাচনাও চলিছে । বন্ধু বাকদৰ শব্দ শুনি
 আমি আতঙ্কিত হৈ পৰা দেখি কুন্তলাই ক'ব বিধি সৰ্ব্বত্বে
 ক'লে । ভাৰ পিছত ভাই ক'লে যে এই 'মাজ-মিনা, আশাক মতাৰ'
 কাৰণ অন্য এটাছে । ভবিদাৰ হুপিভাললৈ মুক্তি বাহিনীৰ
 কেইবাজনো ডেকাক আৰু চিকিৎসাৰ বাবে ভক্তি কৰিছেহি ।
 ভাৰত 'গিফাফুদিয়ে এগৰাকী চিকিৎসক লৈ চিকিৎসালৈ গৈছে ।
 সেয়ে আশাৰ সহায় বিচাৰিছে । মুক্তি সংগ্ৰামৰ সেই বহান সেনাৰী
 সকলক শুভকা কৰাৰ সুবিধা পাই আমি আশা মনেৰে সেই
 মুহূৰ্ত্তৰ পৰাই কানত লাগি গৈছিলো । ভাৰতৰ আগ্ৰাণ চেষ্টা
 আৰু আশাৰ সাধ্যাভ্যাস কৰা পৰিচৰ্যাৰ ফলত কেইদিনমানৰ
 ভিতৰতেই দৃষ্ট হৈ পৰা ডেকা সকলৰ আশাৰ প্ৰতি কুন্তলাই
 অন্তৰ ভবি পৰিছিল । লগে লগে সেই সংগ্ৰামৰেই ফল কণে
 নিৰ্ভাৰিতা হোৱা আশাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ আতঙ্ক আৰু সহায়-
 ভূতিও দাখিল অসীম । আশাৰ লগতে অহা চিকিৎসা, সুমোচনা,
 আশিৰ্বাদ, সেৱকা আৰু, অগ্নিৰ মন নুহুৱা চোৱে ইতিমধ্যে সে-
 বাকদৰ, উভাপনে ককাবলৈ থকা অসীম সাহায্য মুক্তিবাহিনীৰ কেইবা-
 জনৰো মনৰ দাৰিচৰ আৰু কৰিছিল সেয়ে মুক্তিৰ পাবিছিলো ।

মুক্তি নেতাৰ ডেকা কেইজন দৃষ্ট হৈ সংগ্ৰামৰ বহান আশাৰ
 পুৰুষ জিৱাৰ লগত লগত আছিল । মন আশাৰ অশাৰ লগে

লক্ষ ইতিমধ্যে খা-খবর আৰু ষ্টিকমা খবৰ আদিৰ বিষয়ে আদালত
 আৱশ্যে চকিত্য বস্তাইতৰ লগত আভাবিকভেদে হৈছিল। আমিনাৰ
 বিষয়েও কতখন সত্তৰ বুজাই দি যোব পোৱাকৰৰ খবৰ দিবলৈ
 তেওঁলোকক কাতৰ অসুযোগ জনাইছিলো। মুছব বিতীৰিকান
 যাক সত্তৰ মহলেও বাতৰিক অবস্থা আহি পৰিলেই তেওঁলোকে
 সৰ্বভোগকাৰে চেটে চলাই আমাক খবৰ দিব বুলি প্রতিশ্রুতি
 দিছিল। তেওঁলোক বিদায় লোৱাৰ কেইদিনমান পিছতেই এদিন
 জমিদাৰী মাট্ৰে আমাক মাতি নি এখন আদালত ভৱনলৈ
 লগত চিনাকি কৰি তেখেত জুলাই বকৰা বুলি আমাক ক'লে,
 আৰু লগতে ক'লে যে তেওঁ এখন জমিদাৰ পৰিচালন লগত
 বিশেষ ভাবে বনিষ্ঠ ৰীতি আৰু তেওঁৰ লগতেই আমাক কলিকতাৰ
 জোঁৱায়েকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিয়াটোকে সেই সময়ত ভাল হয়
 বুলি বিবেচনা কৰিছে। তেখেতৰ ঘৰ জোঁৱাই দি এখন বেৰিটাৰ
 আৰু সামাজিক কাৰ্যত আগবঢ়ায় লোক। তেওঁ এখন অৰাখ
 আশ্রম আৰু বোচকিউ হয় কমিটিৰ সভাপতি। ইতিপূৰ্বে জোঁৱায়েকৰ
 লগত সকলো ঠিক কৰি আমাক বকৰাৰ লগত পঠোৱাৰ সিদ্ধান্ত
 কৰা বুলি আমাক জনালে। বয়সত আমাতকৈ ডাঙৰ বকৰাক
 আমি দাদা সন্দোধনেই কৰিছিলো আৰু তেওঁৰ লগতেই বাবে
 পঢ়া বঢ়া পান হৈ গোপনে আমি বৰনাৰীৰ লগত ভাবভাল
 আহি কলিকতা পাইছিলোঁগৈ। আহিবৰ দিনা জমিদাৰক মাত
 লগাবলৈ বাঙতে বৃহৎ আকাৰৰ বৈঠকখানাত জমিদাৰ জমিদাৰীক
 কহি থকা অবস্থাতে পালেগৈ, আৰু জমিদাৰ দেউতাৰ নিৰ্দেশ
 মতেই ভাল পাৰি থোৱা ঢকীত বহি আমাৰ সেই কেইদিনৰ অভিজ্ঞ-
 তাৰ বুকু লোৱা জমিদাৰক আতি গম্ভীৰে আমি আতি সুবতাই
 দিহোৱাৰ অভিধাৰিত কৰাৰ কথা কয়ালো। জমিদাৰক সুবত এক
 সন্তোষৰ ভাব কুটি উঠিছিল। জমিদাৰী দাদা নিৰ্দেশমতে আমি

কেউকবীৰে শাবী পাতি ভেঁৰলোকৰ ওচৰত থিয় হলোনে ।
জমিদাৰে আলবৰ পৰা উঠি থিয় হৈ কুন্তলাই খবাই' এইখনও
ওচৰৰ টেবুল এখনত থোৱা কাপোৰৰ টোপোলা এটা আঁক বানত
জুৰাই ধোৱা কিছু টকা জমিদাৰৰ সন্মুখত থবিলেহি আঁক আঁৰি
আটায়ে 'ভেঁৰ'লোকৰ ইচ্ছামতে কেলেগে বেলেগে সেৱা এইম কৰি
হাততলোৱ কৰি মূৰ ঘোৱাই সততিৰে চকীত বহিছিলোনে । জমিদাৰে
আমাক আটাইকে আশীৰ্বাদ দি বিদায় দিলে । জমিদাৰনী মাথ
তৰি চুই সেৱা জুৰাই আমি বিদায় ল'লো ।

ইয়াৰ পাছত আমি একো অনুবিধা নোহোৱাকৈ সুশান্ত
দাদাৰ লগত নাৱেৰে পদ্মা নদী পাৰ হৈ বেলেৰে আহি কলিকতা
পালোহি ।"

বীৰেন্দ্ৰ সিঙে এইখান মাতি লগালে— "আপোনালোকে
ইমান ডাঙৰ পদ্মা নদীৰ বুকুৰে বাৰও পাৰ হওঁতে চৌৰ থলকদি
দেখি ভয় খোৱা নাছিলনে ?"

চিঠাৰে ক'লে "আমি পুত্ৰবজৰ মাকুহ । বহুত সময়ত দৈ
বিলাকৰ উপৰিও সাগৰৰ পানীয়েও আমাৰ দেশৰ বহুত অঞ্চল
প্ৰায়েই বুৰাই বিজীৱিকাৰ সৃষ্টি কৰে । এইবিলাক সদায় দেখি
থকা কথা গতিকে নদীৰ বুকুত মাজে মাজে মনত অলপ শংকা লাগিছিল
বদিও বিশেষ ভয় লগা নাছিল ।"

"বাক এতিয়া কওঁকচোন, কলিকতাত আহি কি কৰিলে ?"

"আমি আগৈয়ে ঠিক ঠাক কৰি ধোৱা মতে জমিদাৰৰ
জোৱায়েক মিত্ৰ চাহাবৰ ঘৰতে উঠিলোহি । ভেঁৰ পৰিবাৰ
বিভাবানী ভেঁৰ মাকুৰ দৰেই বৰ হয়ালু, আমি আহিম যুনি
মাকে ভেঁৰকো জুৰাইছিল । আমি আহি পোৱাত ভেঁৰে
সাবৰ কৰি নি বহিৰলৈ দিলে আৰু চাহ মিঠাই দুগুৰি আনি
পা পা ধুই কাপোৰ কানি সলাব কাৰণে ব্যৱস্থা কৰি দিলে ।"

আমি দিনর আগভাগে কলিকতা পাইছিলাম। আমি পা-পা
 দুই ভাত পানী খাই তত্ক্ষণে অকণমান জিবনি ল'লো। সেই
 সময়ে মিত্র চাহাবে যবত নাছিল। তাইকোট'লৈ গৈছিল। তেখেত
 আহি পাই আমার সকলো কা-বাওবি ললে আক আমার লগত
 হই এবার কথা পাতি বেচকিউ হ'মর তত্তাবধারিকা স্মৃশীলা
 দেবীলৈ কোন কবিলে। পাছত আমার লগত যোয়া স্মৃশীলা
 বকরাকো লগত দি আক তেখেতৰ তাত থকা মানুহ এজনৰ সৈতে
 বেচকিউ হ'মলৈ পিচবেলা পঠাই দিলে। বেচকিউ হ'মর
 তত্তাবধারিকা স্মৃশীলা দেবী এগৰাকী বৰ সমাশয়া মহিলা আক
 তেখেতৰ কথাৰ পৰা গম পালো এসময়ত তেখেতো আমার দৰে
 হতভাগিনী আছিল। বহুদিনৰ আগতে নোৱাখালিত হৈ যোৱা
 ধৰ্ম্মীয় সংঘৰ্ষৰ সময়ত তেখেত ভগনীয়া হৈ কলিকতালৈ নিজৰ
 ঘৰ বাৰী এৰি গুচি আহিছিল। যথাবিরমে তেখেতে আমার
 আটাইকেইজনীৰ নাম ধাম, ঠিকনা, শিক্ষাগত অৰ্হতা আদি লিখি
 ল'লে আক আমি থাকিবৰ কাৰণে যথাযথ ব্যৱস্থাও কৰি দিলে।
 পিছদিনা দেওবাৰ, মিত্র চাহাবে লগত বেচকিউ হ'মৰ চেত্ৰেটাবী
 অমাদি বাবু আক এগৰাকী মহিলাক লগত লৈ তালৈ আহি আমাক
 তেওঁলোকে বহি থকা কমলৈ এজনী এজনীকৈ মাতি নিলে। আমাক মাতি
 নিয়াৰ আগতেই স্মৃশীলা দেবীয়ে আমার বিষয়ে সবিশেষ তেখেতক
 জনাইছিল। আক এতিয়া আমার বিষয়ে লিখা 'বেজিষ্টাব' ধন তেখেতৰ
 আগত দিলে। তেখেতে পোনপটীয়াকৈ আমার কি কৰিবৰ ইচ্ছা
 সেইবিলাক কথা স্মৃশিলে আক উপযুক্ত পাত্ৰ পালে বিবাহ পাশত আৱদ্ধ
 হ'বলৈ আমার ইচ্ছা আছে যদি তাকে স্মৃশিলে। মই স্মৃশিলা পালে
 নাচিঁ শিকিবৰ ইচ্ছা আছে বুলি ক'লো। বাকী কেইজনীয়েও
 নিজৰ ইচ্ছাব কথা ক'লে। চকিয়া আক স্মৃলোচনাই বিবাহৰ ইচ্ছাব
 কথা জনালে। সকলো কথা শুনি মিত্র চাহাবে ক'লে "বাক

ভোমালোকৰ বৰ্ত্তমান ইয়াতে থাকে, জুলাই দেৱীয়ে কোৱা বতে
 যি হয় কবিতা আৰু ভোমালোকৰ ইচ্ছা বতেই ভোমালোকৰ
 কাৰণে বিধিবিধি পাৰো কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম।” এনেতে ভেঁৰেত
 লকলৰ জনতে অহা মহিলা পৰাকীয়ে মতি লগালে—“জুলাই
 দেৱী, এওঁ সাধিৱী যি এ ক্লাষ্টলৈকে পঢ়া ছোৱালী। আপুনি
 অফিচৰ কামৰ কাৰণে এগৰাকী এণ্টৰ্ণেটৰ কথা কৈছিল, মই
 ভাবো এওঁকেই আপুনি বৰ্ত্তমান অস্থায়ী ভাৱে কাম চলাবলৈ দিব
 পাৰে।” ‘চেফ্ৰেটেবী’ অনাদি বাবুৱেও কথাটো শুনি ভালেকৈ পালে
 আৰু মিত্ৰ চাহাবেও কথাটোত সন্মতি জনালে। এইদৰে লাৱিত্ৰীৰ
 অস্থায়ী ভাৱে হলেও এটা সংস্থাম হিচলি। ইয়াৰ অলপ দিনৰ
 পাছত মিত্ৰ চাহাবৰ মধ্যস্থতাত কলিকতাৰ এটা মিলিটেৰী
 হস্পিটেলত ‘ট্ৰেইনি নাৰ্চ’ হিচাবে মই নিযুক্তি পালো আৰু স্নাত
 আটৈ বছৰ মান থকাৰ পাছত মোক ষোল্ল নাৰ্চ হিচাবে নিয়োগ
 কৰি এই হস্পিটাললৈ বদলি কৰি পঠালে। ভেঁৰিয়াৰ পৰা মই
 ইয়াত কাম কৰি আছো। এতিয়া চাৰ্টক মি: সিং সৈনিকৰ উপাভূত
 আমাৰ আন বোৱাৰ আশংকা কৈছিল পুনৰ সৈনিকৰ শুদ্ধবাতে দিম
 কটাৰ লগা হৈছে। বিধিবিধি কি কিছুমান।”

বীৰেন্দ্ৰ সিঙে ক’লে—“বিধাতাই কল্পতেই বাবুহৰ ভৱিষ্যতৰ
 কথা সকলো লিখি থয়, কিন্তু আগতীয়াটোৰ জামিবিলাে নিদিহে, বিধাতাৰ
 বিধান কেনেকৈ বুজিব? বাবুজীৰ সীতা ৰামচন্দ্ৰৰ দৰে বৰ্জাৰ
 ৰাণীদেৱী বনবাস খাটিব লগা অৱস্থা নহৈছিল জানো?”

“মোৰো অৱস্থা আজি তেনেকুৱাই সিং। স্বামী, পুত্ৰ স্বৰ্জন
 পৰিজন সকলোকে হেৰুৱাই এই জন অৰণ্যৰ মাৰুতো নিৰ্জন বনত
 বনবাসিনীৰ দৰেই মই বাস কৰিছোঁ।” এইধাৰ ভেঁৰ আৰু অলপ
 অৰ্থব্য হোৱাৰ দৰে ক’লে—“অনেক দাবীয়েই স্বামী বা সমাজৰ
 অলপীয়া অবিচাৰ-অভ্যাচাৰতে আত্মহত্যা কৰাৰ কথা আঁঠি শুনিছোঁ।

কিন্তু এই মিলিতৰীৰ অৱশ্যেইও পৰৱৰ্তীকালত, অৱশ্যে অৱশ্যেইও
 হাঁহ, ইত্যাদি সকলো হেৰুৱাইয়ো কলকিত এই সেন্ধৰীৰ মোহত
 এতিয়াও জীয়াই আছে। কিয় ? এনে অৱস্থাত এনে কিসকল
 মিলি এতিয়াই থকাৰ ভীত আকাংক্ষা মোৰ মনত আগি উঠিল
 কিয় ? — কথাকাৰ সেন্ধৰীৰ লগে লগে ভেঁওৰ চকুৰ পৰা চকুলো
 বৰি পৰিল। চিঠীৰৰ এই অৱস্থা দেখি বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ মনত
 ক'বাক হেন এক ভেঁকাৰ ধাঁলে আৰু সন্তোষৰ সূৰত ক'লে—
 “আজ্ঞাকাল কথাক বকল চিঠীৰ, ই এটা মহাপাপ, কোনে জানে
 আপোনাৰ হেৰাই যোৱা পণ্ডি আৰু পুত্ৰৰ এদিন আকৌ মেৰা
 আৰু ভাৰ্য্যাৰ কাৰণেই হৰুৱা ভগৱানে আপোনাক জীয়াই ৰাখিছে।”
 চিঠীৰে কথাকাৰ জনি যেন অলপ আৰু হ'ল আৰু সিঙৰ
 অৱশ্যেইও ভেঁওৰ মনত দৈৱবাণীৰ দৰেই লাগিল। ভেঁও খোদাৰ
 মচকল দোহা কৰি মনত ভাবিলে— “লা ইলাহা ইলাহাহ মোহম-
 মাদুৰ মহমুৱাহ।” যেনে নিভাল ৰাখি থকা দেখি বীৰেন্দ্ৰই ক'লে—
 “চিঠীৰ আপোনাক মই কথাকাৰ হুৰি বেজাৰ হে দিলো।
 বেজা ৰাখাৰ।” চিঠীৰে অলপ গহীন ভাবে ক'লে— “আপোনাক
 মোৰ এই সকলো দুখৰ কথা মিলি আপোন জনৰ দৰেই মুকলিকৈ
 কয়লৈ পাই মোৰ দুখৰ বহুৰ বোজা বেৰ কিছু পৰিমাণে কমি
 গৈছে আৰু মনটো বহুত মুকলি বেন লাগিছে। মোৰ অহুৰোধ
 এই সম্পৰ্কে যেন কাৰে আগত একো সুনিয়াই।”

‘মোৰ ওপৰত বিশ্বাস ৰাখক।’ বুলি কৈ পুনৰ লগ লাগি
 হোৱাৰ প্রত্যাশাৰে বীৰেন্দ্ৰ সিঙ আঁতৰি গ'ল।

অৱশ্যেইও জয়দেবীৰ

অৱশ্যে বৰদলীৰ বকল মন হৈ একেলগে থকা দেখি

কৰাৰ পিচৰ পৰা পূৰ্ণিমা যুহুতিকা আৰু আমিনাৰ ঘনিষ্ঠতা আৰু অন্তৰঙ্গতা দিনে দিনে বাঢ়ি গৈছিল। সময় সুবিধা পালে পূৰ্ণিমা যুহুতিকাই আমিনাৰ লগ হৈ বা কেতিয়াবা অকলেই আমিনাৰ ঘৰলৈ আহে। নিজৰ বাই ভনীৰ দৰেই আমিনাৰ বা-খবৰ লয়। অকলশৰীয়াটক থকা আমিনাই সিহঁত দুজনী আহিলে ঘৰ আমন্দ পায়। হাঁহি মাতি কথা বতৰা পাতি জাইৰ ঘনৰ দুখ কষ্ট বিলাক পাতলায়।

এদিন দেওবাৰে দুপৰীয়া আমিনাই পাভ মাহৰ জোল আৰু আগদিনাৰে থকা মাংস অকমানাবে এখন আঞ্জা কৰি টেবুলত জাত বাঢ়ি লৈছে। তাই কলেজত পঢ়ি থকা অৱস্থাত মাকে সদায় জুতি লগাই কিবা কিবি ৰাখিছিল। এতিয়া তাই থক আহিলেহে তেনেকৈ মন দি ৰান্ধে, নিজলৈ বুলি কিবা কৰি মেলি খাবলৈ তাইৰ সিমানে মন নাযায়। আজি টেবুলত বাঢ়ি লোৱা জাত যিনি চাই চাই তাইৰ মাকলৈ খুব মনত পৰিবলৈ ধৰিলে। গভীৰ বেদনাত তাইৰ হৃগালেদি তপত চকুলো বাগৰি আহিল। এনে সময়তে পূৰ্ণিমাই হাঁহি হাঁহি কি কৰিছা বুলি অপাই খোৱা দুৱাৰখন খুলি সোমাই আহিল। আমিনাৰ চকুত চকুপানী দেখি পূৰ্ণিমাৰো মনটো মৰহি গল আৰু লাহেকৈ আমিনাৰ কাষতে বহি তাইৰ কান্ধত হাত থৈ ঘৰ মৰমেৰে সুবিলে—

“ভোমাক কোনোবাই কিবা মনত দুখ দিলে নেকি ?”

“নাই নাই বাইদেউ মোক কোনেও একো কোৱা নাই।”

“ভেনেহ’লে ?”

আমিনাই নিজকে সংযত কৰি মেমেকা হাঁহি এটা ৰাখি পূৰ্ণিমাৰ হাতহঁখনত ধৰি ক’লে—

“ভোমাক সকলো কৰ আগতে কোৱাচোন তুমি ভাত খোৱা জানো ?”

“মাই খোৱা, এইফালে কিবা এটা কামত গৈছিলো কাৰণে তোমাকো মাত লগাই বাম বুলি সোমালো।”

“খুব ভাল কৰিলা মোৰো অকলে বৰ বেয়া লাগিছিল” বুলি আমিনাই আৰু এখন ষাল আনি টেবুলত থৈ পুৰ্ণিমাৰ চকী খনত বহিবলৈ দি নিজে বিছনাত বহিল। তাকে দেখি পুৰ্ণিমাই ক’লে — “মেলাগে আমিনা। মই খালে তোমালৈ মেথাকিবই দেখোন।

‘নিজৰ ভাগবে অলপ আনকো দি ধোৱাতো আমাৰ ধৰ্ম মহুৱা জানো।’

“ঠিকেই কৈছা” বুলি ছফো খাবলৈ বহিল।

“বুজিছা বাইদেউ কোনো মাইকী মানুহেই আনক নিদিবাকৈ বান্ধি বাচি নিজেই খাই তৃপ্তি নাপায়। বান্ধি বাচি লোকক খুৱাই আত্মা ভৰকাৰীৰ বিষয়ে আনৰ পৰা প্ৰশংসা সূচক এযাব কথা শুনিবলৈ পালে খুব আনন্দ পায় আৰু বন্ধা বচা কৰিবলৈকো উৎসাহ নেপায় জানো।”

পুৰ্ণিমাই হাঁহি মাৰি খুব ছপিয়ালে। ছফো খাই উঠি টুটামান মছলা খাই আকৌ আগৰ ঠাইতে বহিল।
এইবাৰ পুৰ্ণিমাই শুধিলে—

“তোমাৰ চকুত চকুপানী দেখি মোৰ মনটো বৰ বেয়া লাগিল। কি ক’ল নো তোমাৰ?”

আমিনাই কিবা এটা চিন্তা কৰাৰ দৰে খন্তেক বৈ ক’লে—

“পৃথিৱীত লোকৰ হৃৎ কষ্ট দেখি আনন্দ পোৱা মানুহৰ সংখ্যা বেচি। লোকৰ হৃৎ হৃদী হৈ প্ৰকৃত সন্মানভূতি দেখুওৱা লোকৰ সংখ্যা নিচেনই কম। সেই কাৰণে মই আয়ে এনেকৈয়ে মোৰ মা বাবালৈ মনত পেলাই খাওঁতে শোওঁতে চকু পানী টোকো বদিও কাৰো আগত প্ৰকাশ দিবো। আজি তুমি হঠাতে আহি মোৰ মনৰ অৱস্থা বুজিলাহি।”

পূৰ্ণিমাই সান্ধৱাৰ স্মৰত ক'লে— 'মোৰো মা বহুত দিনৰ আগতে ঢুকাল। মাতৃহীনা ছোৱালীৰ মনোবেদনা কি হয় ময়ো ভালকৈ জানো আমিনা।'

“বাইদেউ তোমাৰ মাৰ মৃত্যু হৈছে তোমাৰ চকুৰ আগতে লাহে লাহে সেই শোক হয়তো তোমাৰ কিছু পৰিমাণে লাঘৱ হৈছে। কিন্তু মোৰ মা বাবা জীয়াই আছেন নাই বহুত চেষ্টা কৰিও মই জানিব পৰা নাই। ভাব হয় তেওঁলোক যেন ক'ৰবাত আছে মই যেন লগ পাম তেওঁলোকক। মোৰ অন্তৰত এই কুৰা জুই সদায় জ্বলি আছে। কিয় জানো তেওঁলোক এই পৃথিৱীত নাই বুলি মোৰ অন্তৰে মানি নলয়। সেয়ে অকলশৰীয়া পৰত মোৰ মাতৃ সমা মাহীদেউ বেগম চাহেবাই মই কেতিয়াবা অকমান মন মাৰি থাকিলেই চিন্তাত পৰে মই কিজানি তেখেতসকলৰ কিবা কথাত বেয়া পাইছো। তেখেতে মোৰ মনৰ অৱস্থা ভালকৈ বুজি পায়। সেয়ে তেখেতে কেনেকৈ গম পায় বুলিয়েই মোৰ মনৰ সকলো দুখ কষ্ট লুকুৱাই ৰাখো। বাক এতিয়া এইবোৰ কথা এৰা বাইদেউ, কোৱাছোন মোক কিবা কম বুলি আহিছিলানেকি?”

ইহি এটা মাৰি পূৰ্ণিমাই ক'লে—

“আমিনা তুমি দেখোন সু-খবৰটো দিয়াই নাই। তোমাৰ ঘনৰ লগত নাজিমা বাইদেউৰ ছোৱালী বেজিনাৰ বোলে বিয়া ঠিক হৈছে?”

আমিনায়ে ইহি ইহি শুবিলে— “তোমাক কোনে ক'লে?”

“মোক মুছকিকাই ক'লে। মুছকিকাই মোক লৈ তোমাৰ ইয়াত মিঠাই খাবলৈ আহিম বুলি লগ ধৰিয়ে আছে।”

“এৰা বাইদেউ বিয়াখন হবগৈ লাগে। সকলো আত্মাৰ ওপৰতহে।” আমিনাই লাহেকৈ ক'লে—

“বৰ আনন্দ পালো। ল'ৰা ছোৱালী দুটিও খুব মিলিব।

বাক মই এতিয়া আঁহোঁ তুমিও অকণমান জিবাই লোৱা” বুলি
কৈ পূৰ্ণিমা ওলাই গল ।

চতুৰ্বিংশ অধ্যায়

কেপ্তেইন মুকল সম্পূৰ্ণ ভাল হৈ দুমাহ মানৰ আগতে
হস্পিতালৰ পৰা গ’ল । হস্পিতালখন আছিল বহুল ঠাইত সজা
বাৰে এটা বাদৰ পৰা আনটো বাদলৈ যথেষ্ট ব্যৱধান আছে আৰু
ব’দে বৰষুণে সুবিধা মতে অহা যোৱা কৰিবলৈ ইটোৰ লগত সিটোৰ
সংলগ্ন কৰি চালি দিয়া বাট আছে । তেনেকুৱা এটা বাটেদি চিষ্টাৰ
বাৰ্ডতে সিফালৰ পৰা হাতত বেতৰ এডাল লৈ মেজৰ মুকল আহি
থকা দেখিলে । মুকল প্ৰমোচন পাই এতিয়া মেজৰ তল । তেওঁলোক দুয়ো
ওচৰ চপাত ‘গুড মৰ্নিং চিষ্টাৰ’ বুলি মেজৰে মাত লগালে আৰু চিষ্টাৰেও
‘গুড মৰ্নিং মেজৰ’ বুলি হাঁহি মাৰি অভিবাদন জনালে আৰু ক’লে—

“আপোনাৰ সাহসিকতাৰ কাৰণে এক্সেলোৰেট প্ৰমোচন
(Excalarate Promotion) হ’ব বুলি আমি শুনিয়েই আছিলো ।
কনগ্ৰেচুলেশ্যন ।’

এটা হাঁহি মাৰি মেজৰে ক’লে— “থংক ইউ ।”

ভাৰপাহত তেওঁলোক দুয়ো দুই এঘাৰ কথা পতাৰ পিচতে
মেজৰে ক’লে—

“মই অলপ দীঘলীয়া ছুটিত গুৱাহাটীৰ ঘৰলৈ যাব খুজিছোঁ ।”
চিষ্টাৰে অলপ সময় তলকা মাৰি লাহে লাহে ক’লে,— “ময়ো
এঘাৰ গুৱাহাটীৰ ফালে যাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিলোঁ । মই নিজৰ ঘৰ
এৰি আহিব লগা হোৱাত চিঠি পত্ৰ দিও কাৰো পৰা উত্তৰ পোৱা
নাই । আমাৰ বহুত বাংলাদেশী মানুহ ভাগি আহি গুৱাহাটীৰ
বিভিন্ন ঠাইত সম্বন্ধীয়া মানুহৰ লগত আছে বুলি শুনিছোঁ ।”

“মই অৱশ্যে তাত নতুনকৈ আহি থিতাপি লোৱা মানুহ বিলাকক
বৰ ভালকৈ নাজানো । আপুনি বাৰ ধোজে নেকি ?”

“হয় পিছে নতুন ঠাইলৈ যাবলৈ হলে অকলে মই মাইকী
মানুহজনীক কেনেকৈ যাওঁ ?”

মেজৰে টোৱাই মাত লগালে— “যদি যায় মোৰ লগতে
ওলাওঁক । প্ৰথমে আমাৰ ঘৰতে উঠিবগৈ । তাৰ পিচত বিচাৰ
ধোঁচাৰ কৰি আপোনাৰ সম্বন্ধীয়া বা চিনাকি মানুহক পাবও
পাবো । যায় যদি ময়ো ভালেই পাম । কিন্তু মোৰ লগত গলে
আপুনি এমাহ মানৰ বাবে যাব লাগিব ।”

“আপোনাৰ তাত এইবাৰ কিবা বিশেষ কাম আছে নেকি ?”
মেজৰে কথাটোৰ উত্তৰ নিদি মিচিকুকৈ ইহি এটা মাৰিলে ।
চিষ্টাৰে তেওঁৰ ইহিৰ অৰ্থ যেন বুজি পালে আৰু ক'লে—

“কইনা বেজিনাই নেকি ?”

মেজৰে এইবাৰ এটা ধোলা ইহি মাৰি ক'লে— “চিষ্টাৰ, ইউ
আৰ ভেৰি ক্লেভাৰ (You are very clever). মই এতিয়াও
বিস্ময়ৰ কাড' ছপোৱা নাই । আপোনাকে আজি মই সৰ্বপ্ৰথম
মুখেৰেই নিমন্ত্ৰণ দিলো ।”

—“ধন্যবাদ, কিন্তু ইমান দীঘলীয়াকৈ ছুটি পাওঁ নে নাপাওঁ ?”

“আপোনাৰ ছুটিৰ কাৰণে চিন্তা কৰিব নালাগে । আপুনি
আজি কালিতে দৰ্শাস্ত দিয়ক । মই যোৱাৰ আগতে চেকআপৰ
কাৰণে কৰ্বেল ডাক্তৰ চোপ্ৰাৰ লগত এই কেইদিনতে এটা 'এপইন্ট-
মেন্ট' ল'ম । তেতিয়া আপোনাৰ ছুটিৰ কথাটোও কৈ দিম বাক ।”

ইয়াৰ পাছত হুয়ো হুইফালে গ'লগৈ ।

পঞ্চবিংশ অধ্যায়

আকস্মিক ছুটি হাতত থকাত চিষ্টাৰে পাট দিনৰ ছুটি

একেলগে ল'লে । ছুটি লৈয়ে প্ৰথম দিনা তেওঁৰ থকা কোঠাটোৰ বেৰ চাল মজিয়া আদি পৰিস্কাৰ কৰাৰ লগতে যি অলপ বাকচ পত্ৰ আদি বস্তু আছিল সকলো বিলাক পৰিস্কাৰ কৰিবলৈ লাগিল । লগতে সময়ৰ অভাৱত কেইবাদিনো পেলাই ধোৱা তেওঁৰ কাপোৰ কানি কেইখনমানো ধুলে । এইদৰেই কাম বন কৰি অলপ বেলেকৈ ধোৱা ধোৱা কৰি তেওঁ কাপোৰ এখন পাৰি বিছনাতে ৰাগব দিলে । কাৰণ সেইদিনা তেওঁ বিছনা চাদৰ গাক আটাইবিলাক ব'দত দিছিল । কাম বন কৰি আলস্য লাগিছিল যদিও বিছনাত পৰি তেওঁৰ টোপনি অহানাছিল । দিনত ধোৱা তেওঁৰ অভ্যাশো নাই । ছুটিৰ কেইদিন তেওঁনো কি কৰিব ভাবি থাকোঁতেই বীবেল্ল প্ৰত্যাপ সিঙলৈ মনত পৰিল । বীবেল্লই তেওঁক কেইবাদিনো ঘৰলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল কিন্তু তেওঁহে যাব পৰা নাছিল । তেওঁ ভাবিলে পিছদিনা যিহেতু অফিচ-কাছাৰী বন্ধ আছে, বীবেল্ল সিঙো বোধকৰো কামলৈ নাযাব । তাকে ভাবি তেওঁ পিছদিনা পুৱা ভাগভেই তেওঁৰ ঘৰলৈকে এপাক মাৰি আহিবগৈ বুলি ঠিক কৰিলে । সেইমতে পিছদিনা পুৱা তেওঁ চাহটোপা খাই বীবেল্ল সিঙৰ ঘৰলৈ বাৰলৈ ওলাল । তেওঁ সিঙৰ ঘৰটো দেখা নাই কিন্তু ঠাইডোখৰৰ কথা আগেয়ে বীবেল্ল সিঙৰ পৰা শুনিছে । তেওঁ অ'ট ৱালাক সেই ঠাইলৈকে লৈ বাৰলৈ ক'লে । এইদৰেই আধাঘণ্টামান অ'টতে আহি অনুমান কৰিলে যেন সেইঠাইডোখৰ পাইছেহি । এনেতে বাটৰ কাষতে থকা ঘৰ এটাৰ সন্মুখত অকনমান ল'ৰা এটিৰ হাতত থৰি এগৰাকী মহিলা থিয় হৈ থকা দেখিলে । তেওঁৰ ওচৰ পাৰ্শ্বতেই অ'টখন ৰখাবলৈ ক'লে । মানুহ গৰাকীক সন্মুখত মহিলা যেন দেখি চিষ্টাৰে অ'টত বহি থকাৰ পৰাই তেখেতক বীবেল্ল সিঙৰ ঘৰৰ কথা স্মৃতিতলৈ ভাল নাপাই অ'টৰ পৰা নামিল । আক মানুহ গৰাকীৰ ওচৰলৈ আগুৱাই গৈ এটি নমস্কাৰ জনাই স্মৃতিলৈ—

“আপুনি বাক বীবেল্ৰ সিং কনষ্টেবলৰ ঘৰ চিনি পান্ন নেকি ? মোক ভেংগতৰ ঘৰটো ক’ত ক’বনে ?”

ভক্তমহিলা গৰাকীয়ে আগ্ৰহেৰে ক’লে— অকণমান আন্তৰাই ঘাওঁক বাটৰ কাষতে দুটা পকী ঘৰ দেখিব তাৰ প্ৰথমটো মিঃ মেহৰাৰ ঘৰ, দ্বিতীয়টোৱেই ভেংগতৰ ঘৰ ।

‘খনাবাদ ।’ চিঠাৰ আহি আকৌ অ’টত উঠিল । অলপ মান গৈয়েই তেওঁৰ নিৰ্দেশত সিঙৰ ঘৰৰ গেটৰ মুখত অ’ট ব’ল । তেওঁ অ’টৰ ভাৰাদি গেটখন খুলিবলৈ আগবাঢ়িল । সেই সময়ত সিং তেওঁৰ ঘৰৰ আহল বহল পটীকতে বহি আছিল । মাইকী মানুহ গৰাকীক দূৰৰ পৰা দেখিছিল যদিও তেওঁ মানুহ গৰাকীক ভালকৈ চিনি পোৱা নাছিল, মানুহ গৰাকীলৈ দূৰৰ পৰাই চাই থাকি বহা চকীতে বহি থাকিল । কিন্তু তাৰ পাছত গেটখন খুলি মানুহ গৰাকী সোমাই আহোতেই তেওঁ ল’ৰালৰিকৈ গৈ হাঁহি মুখেৰে আগবঢ়াই আনিলেগৈ । বীবেল্ৰ নিঙে চিঠাৰক মূৰত কাপোৰ মাৰি থকা নাৰ্চৰ কপতহে দেখিছিল, আজি অন্য মহিলাৰ দৰে ধুনীয়াকৈ শাৰী পিন্ধি অহাত প্ৰথমতে চিনি পোৱা নাছিল । চিঠাৰেও এই কথা বুজিব পাৰিছিল । তেওঁ বগৰ কৰি ক’লে— ‘আজি নিশ্চয় আপুনি মোক প্ৰথমতে চিনি পোৱা নাছিল ।’

সিঙে উত্তৰ দিলে— “আপুনি ঠিকেই ধৰিছে । এগৰাকী মহিলাক লৈ এনেকুৱা ঘটনা মোৰ আগেয়ে এবাৰ ঘটিছিল । বাক অহক, আগবৰি বহকছোন । মই কম বাক ।” চিঠাৰক নি তেওঁৰ স্পৃহিত ব্ৰহ্মকৰ্মতে বহুৱালে । ঋন্তুক পাছতে সিঙে কম খোজা কথাৰাৰ শুনিবলৈ বেছিপৰ বৰ ঘোৱাৰি চিঠাৰে ক’লে—

“আপুনি কম খোজা মানুহ গৰাকীৰ কথা কওঁকচোন বাক শুনা ।” সিঙে অকণমান হাঁহি এটা মাৰি ক’লে

“কিনো কব, সি এটা কমেডি অৱ এবৰৰ দৰেই কথা । মিচ্ বাজচাল এগৰাকী হাইকোর্টৰ নামজ্বলা এডভোকেট । তেখেতক মই মাজে সময়ে কিবা কামত হাইকোর্টলৈ যাওঁতে এডভোকেটৰ সাজতহে দেখিছিলো আৰু সাধাৰণ ভাবে চিনাকিও আছিল । আজি আপোনাৰ দৰে তেখেতো এদিন মোৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া গ্ৰেফেচাৰ মেহেৰাৰ ঘৰলৈ আহিছিল । তেখেতেও সেইদিনা আপোনাৰ দৰেই সাধাৰণ সাজ পিন্ধি আহিছিল । মোক বাটৰ কাষতে পাই তেখেতে নিজেই চলাই অহা গাড়ীখন বাধি মেহেৰাৰ কথা সোধিলে । মই খুব ভয়ভাবাই কিন্তু অচিনাকি মানুহৰ দৰে তেওঁৰ কথাৰ উত্তৰ দিলো তেওঁ তেতিয়া মিচিকুই হাঁহি এটা মাৰি নিজৰ চিনাকি দি সোধিলে মই তেওঁক চিনি পোৱা নাই নেকি । ময়ো কথাটো স্বীকাৰ কৰি তেখেতৰ ওচৰত ক্ষমা খুজিলো ।

চিষ্টাৰে এইবাৰ ক’লে— “মাইকী মানুহৰ ক্ষেত্ৰত বহুত পুৰুষৰেই কেতিয়াবা অকামান মতিভ্ৰম হোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয় ।” বুলি এটা হাঁহি মাৰিলে । ইয়াৰ পাছত তেওঁ ক’লে— ‘আপোনাৰ এই ড্ৰইংকমটো বেছ আছিল বহুল আৰু আজিৰ যুগৰ টি ভি আদি আমোদ-প্ৰমোদও সকলো বস্তুকে বাধিছে আৰু এই সুন্দৰ আলমাবীটোৰ ভিতৰত দুটামান সুন্দৰ ঘটলো দেখিছো ।’ বুলি আকৌ এটি হাঁহিৰে ক’লে,— “বাক এতিয়া বলকছোন, আপোনাৰ ঘৰখনতে দেখুওৱাক ।”

সেইদিনা সিং ঘৰতে থকা কাৰণে ঘৰৰ গোটেই বিলাক ছোৱাৰ খিৰিকি বদ বতাহ সোমাবৰ কাৰণে খুলি ৰখাত ঘৰটো বৰ মুকলি মুকলি লাগিছিল । এটা এটাকৈ ড্ৰইংকম, কিছোন, গেষ্টকম, বেদকম, বাথকম, সকলো চিষ্টাৰক দেখুৱালে । দামী মাৰ্বল পাথৰ আদিৰে সজোৱা বাথকম দামী দামী পানীৰ কল, লাইট ফেন আদিৰে ঘৰটো সুসজ্জিত । বিচমা পত্ৰ সকলো সৰ্ব্বাধুনিক ।

কিছু চাই ফুৰোতে চিষ্টাৰ এনে ভাৱ হ'ল— এইখন গৃহস্থীৰ ঘৰ যেম নালগে দেখোন । তেওঁ তেতিয়া ওচৰতে থিয়দি থকা সিঙক নুখিলে— “আপোনাৰ মিচেচ, নাই নেকি ?” সিঙে সাধাৰণ ভাৱেই উত্তৰ দিলে— “হয়, নাই ।”

—“তেখেত কৰবালৈ গৈছে নেকি ?”

—“হয় ।”

—“কেতিয়ামানে আহিব ?”

এই প্ৰশ্ন শুনি সিঙে অলপ গভীৰ মাতেৰে ক'লে— “তেওঁ আক ঘূৰি অহাৰ কথা নাই চিষ্টাৰ ।” কথাষাৰ শুনি চিষ্টাৰ হতভম্ব হ'ল আৰু মুখৰ মাত হেৰুৱাই তেওঁ ঠাইতে থিয়দি ব'ল । তেওঁৰ অৱস্থা বুজিব পাৰি সিঙে সহজ ভাৱেই মাত লগালে—

“চিষ্টাৰ আপোনাৰ কি হ'ল ?” —চিষ্টাৰ যেন অলপ প্ৰকৃতিস্থ হ'ল আৰু ক'লে— “ব'লক আমি বাহিৰতে বহোঁগৈ ।” এইবুলি কৈয়েই চিষ্টাৰ গৈ প্ৰইংকমৰ আগতে বহা চকী ধনতে বহিলগৈ । সিঙে বন্ধাঘৰলৈ গৈ বান্ধনি ল'ৰাটোক কিবা দুটামান কথা কৈ পিচফালৰ বাৰাণ্ডাখন মচি থকা মাইকী মানুজনীকো কিবা দুটামান কৰিবলৈ দেখুৱাই আগৰ দৰে চিষ্টাৰৰ ওচৰতে বহিলহি । চিষ্টাৰে এইবাৰ মাত লগালে—

“সিং, আপোনাৰ মিচেচৰ কথা শুনি বৰ আচৰিত হ'লো । মই আপোনাক চিনি পোৱাৰ দিনৰে পৰা আপোনাৰে চাল চলন কথা-বতৰা আৰু লগতে কাম কাজ দেখি এজন কাৰ্য্যক্ষম মহাপুৰী লোক বুলিয়েই ভাবিছিলো ।”

সিঙে টপবাই মাত লগালে— “চিষ্টাৰ, মই এতিয়াও বেছ নুখণ্ডেই আছো ।”

“অকালতে স্বামীহাৰা পত্নী আৰু পত্নীহাৰা পুৰুষৰ জীৱনত কি সুখ ভেনেকুৱা জীৱনৰ অতিজ্ঞতা যোবো অলপ

আছে । মোৰ আগত আপুনি নিজকে লুকুৱাই ৰাখিব নোৱাৰিব । বাক বেয়া নাপায় যদি কৰ্ত্তকচোন সিং, আপোনাৰ এই স্মৃষ্টি জীৱনটো কেৱলৈকে বিপৰ্য্যয়ৰ সন্মুখীন হ'ল ? কথাষাৰ শুনি বীৰেন্দ্ৰ সিঙৰ মুখ ধনি যেন মোলান পৰি গ'ল । তেওঁৰ যেন আৰু পোনপটীয়াকৈ চিষ্টাৰৰ মুখলৈ চাই কথা পতাৰ সাহসটো হেৰাই গ'ল । তেওঁৰ ওচৰতে থকা খিৰিকি ধনৰ বাবে বাবে উৰি আহি মূৰত আমনি দি থকা পাতল পৰ্দাখন এহাতেৰে ধৰি বাহিৰ ফালে চাই ক'লে—

“চিষ্টাৰ আপুনি মোক সম্পূৰ্ণ নিজৰ দৰে ভাবি সেইদিনা আপোনাৰ জীৱনৰ সকলো কথা খুলি কৈছিল । মোৰ উৱলি যোৱা জীৱনটোৰ কথাও আজি আপোনাক ক'ম ।” —এনেতে ল'ৰাটোৱে আহি তেওঁলোকৰ সন্মুখত সন্মুখকৈ সজাই পৰাই ট্ৰেখনত মিল্ক পট্ চুগাৰ পট্ টি পট আৰু শেষত মিঠাই আৰু অমলেট আদি থলোহি । সিঙে টি. পটৰ পৰা চাহ ঢালি দিব খোজোতেই চিষ্টাৰে তেওঁৰ হাতৰ পৰা টি. পটটো লৈ— “মইয়েই চাহখিনি কৰোঁ” বুলি কাপত চাহ ঢালিলে । ইয়াৰ পাছত একাপ চাহ সিঙৰ হাতত দি ধোৱা বস্তৰ ডাঙৰ ধালখন সিঙৰ আগত দাঙি ধৰিলে । সিঙে তাৰে এটা হাতত লৈ প্লেটত থকা এটা বিশেষ বস্তু দেখুৱাই চিষ্টাৰক ক'লে “এইটো আপুনিৰে খাওঁক, স্পেচিয়েল মিঠাই, মাজ এটোহে আছে ।” —চিষ্টাৰে একো নকৈ অকণমানকৈ হাঁহি এটা মাৰি চুৰী ধনেৰে ডাঙৰ মিঠাইটো ছুটুকুৰা কৰি ক'লে— “বাটি ধালে আঁটি যায়, নহয় জামো মিঠাৰ সিং ?” বুলি কৈয়েই এটুকুৰা মিঠাই সিঙৰ ফালে আগবঢ়াই দিলে । ইয়াৰ পাছত দুয়ো চাহ ধোৱাত লাগিল । সিঙে এইবাৰ ক'লে—

“চিষ্টাৰ ক'ব লাগিলে মোৰ কথা অলপ দীঘলীয়া হ'ব । আপোনাৰ আজি সময় হ'ব জামো !”

“চিন্তা নকৰিব, মই কালিৰে পৰা পাটদিনৰ কাৰণে ‘কেজুৱেল লিভ’ লৈছো।” ইয়াৰ পাছত সিঙে পিঙ্কি থকা হাতৰ খড়ীটোলৈকে চাই চাই ভেঙৰ জীৱন্ত ঘটি যোৱা বহুত কথাৰ লগতে ভেঙৰ পত্নী ৰক্তিতা কোৱা কি অৱস্থাত পৰি আঁতৰি গ’ল এই সকলো কথা চিঠাৰক বিবৰি ক’লে। চিঠাৰৰ এই বিষাদ বেদনাৰ কথাবোৰ শুনি আৰু বিশেষকৈ এগৰাকী মাতৃৰ কাৰণেই সিঙৰ দৰে এটা সম্ভাৱনাপূৰ্ণ জীৱন্ত সজীৱিহীন হৈ যোৱা বুলি শুনি নিজৰ বিগত জীৱন্তলৈ মনত পৰিল, আৰু সিঙৰ প্ৰতি এটা সহানুভূতিৰ ভাৱ ভেঙৰ উদয় হ’ল।

“আপোনাৰ ধন সম্পত্তি সকলো আছে আৰু স্বাস্থ্যও অচুত আছে। আপুনি এনেদৰে জীৱন্তো ব্যৰ্থ হবলৈ নিদিব।”

“চিঠাৰ, মোৰ ধন সম্পত্তিয়ে মোৰ জীৱন্তৰ ব্যৰ্থতাৰ কালৈ টানি নিলে। ৰক্তিতাক তাইৰ সকলো আশা আকাংক্ষা পূৰণ কৰিবলৈ কৰা মোৰ মন আৰু ধন মোৰ জীৱন্তৰ ব্যৰ্থতাৰ কাৰণ হৈ পৰিল। আপুনি কোৱাৰ দৰে ৰক্তিতাই মোক এৰি থৈ যোৱাৰ পাছতেই মোলৈ এটা ভাল প্ৰস্তাৱ আহিছিল; সেই প্ৰস্তাৱ আদৰণীয়ও আছিল। কিন্তু সেই সময়ত মোৰ হৃদয়ৰ ভৰি বিয়া দিবলৈ বাকী আছিল। সিহঁত হৃদয়ক উলিয়াই নিদিয়ালৈকে পুনৰ মোৰ কথা ভাবিবলৈ মা-দেউতাই ইচ্ছা নকৰিলে। তাৰ পাছত মোৰ মামাৰ ল’ৰা ছোৱালী দুয়োটাৰে বিয়াৰ কথা ওলাল। সেই সময়ত মামাৰ আৰ্থিক অৱস্থা বৰ ভাল নাছিল। সমাজৰ মাজত সন্মান ৰাখিবলৈ খাব কৰিও আমাৰ বিয়া বিনাক্ত বৰ্ঠেট খৰচ কৰিব লগা হয়। মামাৰ ল’ৰা-ছোৱালী দুটাৰ বিয়াৰ বাবে মামাই মোৰ ওপৰতে বিশেষকৈ নিৰ্ভৰ কৰিছিল। মই অকলশৰীয়া হৈ থকাৰ কাৰণে মই বিয়া কৰালেই মোৰ পৰা সহায় সাৰণি পোৱাত অসুবিধা হ’ব বুলি মোৰ সেই সখীয়া সকলোৱে

মোৰ বিয়াৰ কথা কেতিয়াও ভুলিছায়। অৱশ্যে মায়ে মাজে সময়ে মোৰ বিয়াৰ কথা ভাবে কিন্তু মোৰ বৰ্ত্তমান বয়সৰ উপযোগী এগৰাকী এতিয়াও চকুত পৰা নাই আৰু সেইকাৰণে কেৱল কৰ্মৰ মাজতেই নিজে কালত বাৰিছো।”

—“কিং আপোনাৰ দৰে স্ন-স্বাস্থ্যৰ আৰু ধন সম্পত্তিৰ অধিকাৰী এজন লোকৰ বাবে এতিয়াও এগৰাকী উপযুক্ত নাৰী ওলাব বুলিয়েই মই ভাবো।”

“চিঠাৰ মই এতিয়া সকলো ভগৱানৰ ওপৰতে এৰি দিছো। আমাৰ শাস্ত্ৰই কয়— জন্ম, মৃত্যু, বিবাহ বোলে জৈৱৰ ইচ্ছাতেহে হয়। সেইনিম্ন আপুনি মোক কোৱা আপোনাৰ বিগত জীৱনৰ কথাখিলাক শুনি আপোনাৰ কথা মই চিন্তা কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিলো। আজি মই আপোনাক মোৰ ঘৰত অকলে পাই কিবা স্তুতি লৈছো বুলি নাভাবিলে মই এঘাৰ কথা আপোনাক স্তুতিৰ খোজো, আপুনি এতিয়াও ভৱিষ্যত জীৱনৰ বিষয়ে কিবা ভাবে নেকি?”

চিঠাৰে খুব সহজ ভাবেই উত্তৰ দিলে—“মই আগেয়ে ভবা নাছিলো কিন্তু আজি অলপ দিনৰ পৰা মই মাজে মাজে কিবা কিবি ভাবো। ইয়াৰ হযতো কাৰণো আছে।

—আজি দুমাহমান আগতে ৰাটে ঘাটে লগ পালে সদায় ঘৰলৈ মাতি থকা কাৰণে মই স্তুমিত্ৰা বাইদেউৰ ঘৰলৈ গৈছিলো তেখেত শিক্ষা বিভাগৰ উচ্চস্তৰৰ বিষয়াৰ পদবীত থাকি আজি এবছৰ মানৰ আগতে অৱসৰ গ্ৰহণ কৰিছে। মই যোৱা দেখি খুউৰ আনন্দ পালে। এনেকুৱাতে তেওঁৰ লগত থকা ছোৱালীজনীয়ে তেখেতক ধাবলৈ এটা পটত চাহ আৰু কাপ আদি দিছিলহি। মই যোৱা মাজকে তেখেতে শুই থকা বিছনাৰ কাষৰ খিৰিকিৰে মোক দেখি তেওঁৰ খোৱা বিছনাৰ ওচৰলৈ মতাই নিয়াই বিছনাৰ কাষতে মোক বহিবলৈ দিলে আৰু তেখেতেওঁৰ ঘৰৰ কালে গাক

এটা দি আউজি বহিল। পুতলি বোলা ছোৱালীজনীক আক
এটা কাপ আনিবলৈ দি বাইদেউৱে ক'লে -

“চাহ টোপা বাকচোন, মোকো অকণমান দিয়া।” মই
শুধিলো, “বাইদেউ আপোনাৰ গাটো বেয়া নেকি?”

“এবাহে, এতিয়া এই বয়সত গাৰ অশুখ-বিশুখ হলে বৰ
কষ্ট। কোনো দিওঁতা, থওঁতাও নাই। বেছত মাত্ৰ টকা চুটামান
আছে, এতিয়াহে বুজিছোঁ বিয়াবাক নকৰাই থাকিলে বিশেষকৈ
মাইকী মানুহৰ বুচা হ'লে কি অৱস্থা হয়। বুজিছা মেহেৰ, তুমি
মোৰ ছোৱালীৰ দৰেই, মোৰ অৱস্থা এতিয়া দেখিছাই নহয়।
আগতে যি হ'ল হ'ল— সেইকথা বাদ দিয়া। তোমাৰ এতিয়াও
সময় উকলি যোৱা নাই। তোমাকো মই সোনকালেই কিবা
এটা কৰিবলৈকেহে কওঁ।”

ইয়াৰ পাছত বাইদেউৰ লগত শূখ-হুখৰ কিছু কথা পাতি
গুচি আহিলো। কিন্তু বাইদেউৰ মুখৰ কথা শুনি ভাৱনা চিন্তাতেই
সেই ৰাতি মোৰ টোপনি নাছিল। সেইকাৰণে কেতিয়াবা এইবোৰ
কথা ভাবিবলৈ ৰাধ্য হৈ পৰো।”

কথাখিনি শুনি বীৰেন্দ্ৰ সিঙে যেন অকণমান চিন্তা কৰিলে।

—“মই ভাবো আপুনি ভাল চিন্তাই কৰিছে। সমস্যা
বহুল এই কুটিল ভগতখনত স্থায়লক্ষী হলেও এগৰাকী নাৰীয়ে
অকলশৰে বাস কৰি শূখ শান্তিত থাকিব পৰা পৰিবেশ
আমাৰ দেশত এতিয়াও নাই বুলিয়েই মোৰ ধাৰণা। বয়সৰ ফালৰ
পৰা চালে এতিয়াও আপোনাৰ এজন উপযুক্ত সঙ্গী লোৱাৰ সময়
পাব হৈ যোৱা নাই।”

চিষ্টাৰে ক'লে—“সেইটো অৱশ্যে আপুনি ঠিকেই কৈছে।
কিন্তু মোৰ অতীতৰ কলংকিত জীৱনৰ কথা শুমিলে মোক গ্ৰহণ
কৰিবলৈ কোনোবা জনো আগবাঢ়ি আহিব? বোৰ অতীত

জীৱনৰ কথা লুকাই থৈ প্ৰৱৰ্ত্তনা কৰি এজন পুৰুষৰ জীৱ মৰ্যাদা আদায় কৰিবলৈ মোৰ বিবেকে নকয় ।” কথাষাৰ শুনি বীৰেন্দ্ৰ সিং অভিভূত হৈ পৰিল আৰু চিঠাৰৰ মুখলৈ একেবাৰে পোন-পটীয়াকৈ চাই সবলভাৱে ক’লে— “মোৰ অনুবোধ আপুনি সদায় নিজকে কলংকিনী বুলি ভাবি নাধাকিব । মন কলংকিত নহ’লে শৰীৰৰ কলংক চিৰস্থায়ী হৈ নাথাকে । আপোনাৰ অতীত বৰ্ত্তমানৰ সকলো কথা জানিও যদি কোনোবাজনে আপোনাৰ প্ৰতি আগ্ৰহ দেখুৱায়, আপুনি সন্তোষিত জনাবনে ?”

—এনেকৈ কৰা এটা পোনপটীয়া প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ চিঠাৰ যেন অলপ অন্তৰিধানত পৰিল আৰু বয়স কিছু হলেও নাৰীৰ স্বভাৱজাত লজ্জাই তেওঁৰ মুখৰ মাত যেন কাটি নিলে । ক্ষণেক পৰ তলকা মাৰি থাকি চিঠাৰে ক’লে— “মই অলপতে কিছুদিনৰ কাৰণে চুটিলৈ গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰ কথা ভাবিছো আৰু . . . ।” তেওঁ আৰু কিবা কোৱাৰ আগতেই বীৰেন্দ্ৰ সিঙে স্নিগ্ধিলে— হঠাতে যে গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰ কথা ভাবিলে ?

—“শুনিছো আমাৰ বাংলাদেশৰ পৰা বহুত মানুহ ভাগি আহি অসমৰ গুৱাহাটীতে আছেহি । মই আশা কৰিছো তালৈ গ’লে কিজানি আমাৰ কোনো লগা ভগা বা চিনাকি মানুহ লগ পাম । মেজৰ মুকলে তেওঁৰ বিয়াৰ বাবে মোকো নিমন্ত্ৰণ দিছে আৰু তেওঁৰ লাতে মোক গুৱাহাটীলৈ লৈ যাবলৈকো ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছে । এই কণ সুবিধা পাইছে মই যাবলৈ ওলাইছো ।”

“আপুনি ভালেই কৰিছে, কিন্তু সেইবোৰ ডাঙৰ মানুহৰ ঘৰৰ বিয়া । সেই সমাজত খাপ খোৱাকৈ আপুনি ভাল কাপোৰ কানি নিশ্চয় লগত নিব ।”

“মই চাকৰিত সোমোৱা জীৱনৰ পৰা তেনেকৈ বিয়া সবাহলৈ যাবলৈ নিমন্ত্ৰণ প্ৰায় পোৱাও নাই আৰু যোৱাও নাই । আজি

কালি কাপোৰ কান্দিব যিহে দাম হৈছে, আমাৰ নিচিনা মানুহৰ মন গলেও যোগাব কৰা টান হৈ পৰিছে।” বীৰেন্দ্ৰ ৰূপকৈ ঠিয় হ’ল আৰু ক’লে— “চিষ্টাৰ আপুনি এখন্তেক বহকচোন, মই এতিয়াই আহিছো।” বীৰেন্দ্ৰ ভিতৰলৈ উঠি গ’ল, আৰু বহি থকাৰ পৰাই চিষ্টাৰে অলপ খুট-খাট শব্দ শুনি আনন্দ কৰিলে তেওঁ যেন কোঠাৰ ভিতৰত কিবা আলমাবী আৰু বাকচ খুলিছে। ইয়াৰ পাছত স্কন্দৰ এটা কাগজৰ পেকেটত লৈ আহি চিষ্টাৰৰ সন্মুখতে বহিলহি আৰু পেকেট খুলি তাৰ ভিতৰৰ পৰা শাৰী এখন উলিয়াই চিষ্টাৰৰ হাতত দি ক’লে— “চাওঁকচোন, এইখন বাজালোৰৰ পৰা অনা চিক্ৰৰ শাৰী। শাৰীখন কেইবছৰমান আগতে অনা যদিও কেতিয়াও ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাই। অনাৰ দৰেই আছে।” ভাৰতীয় নাৰীৰ শাৰীৰ প্ৰতি এটা বিশেষ মোহ আছে। শাৰীৰ প্ৰতি এটা বিশেষ মোহ চিষ্টাৰৰো আছে। হাতত পালে চিষ্টাৰে শাৰীখন মেলি চাই খুব প্ৰশংসা কৰি ক’লে— “এইখন অতি ধুনীয়া শাৰী। আপোনাৰ ‘চিলেকথ্ৰ’ক প্ৰশংসা নকৰি নোৱাৰিলো।” উত্তৰত সিঙে ক’লে— “মোৰ ঘৰত আৰু এই শাৰীৰ প্ৰয়োজন নাই। নিতান্ত বন্ধু ভাবেৰে আপোনাকেই প্ৰেজেন্ট কৰিছো। বিক্ৰিউজ নকৰিব।” চিষ্টাৰ খুব আচৰিত হ’ল লগতে আনন্দিত আৰু লংকিত ও আৰু ক’লে—

‘মিষ্টাৰ সিং, ইয়াৰ লগত কোনো কথা সাঙোৰ খাই থকা নাইতো ?

সিঙে উত্তৰ দিলে— ‘ভেনেকুৱা কথা আপুনি নাভাবিব, যিটালৈ যাবলৈ এখন শাৰীৰ আপোনাৰ নিতান্তই প্ৰয়োজন আৰু এই সুলভ্যবান বস্তুটি মোৰ ইয়াত এয়েদে পৰি আছে। আজি আপোনাক দিবলৈ পাই বহু আনন্দ পাইছো। এজন ডাঙৰ পণ্ডিতে এবাৰ কথা কৈছিল— ‘চৰাইৰ কাৰণে বাহ আৰু দকৰাৰ

কাৰণে ভাল যেনেকুৱা মানুহৰ কাৰণে বন্ধুভণ্ড ভেনেকুৱাই। আপুনিও এতিয়া মোৰ এক ভেনেকুৱা বান্ধৱী।” বীৰেন্দ্ৰ সিঙে এইদৰে কোৱাৰ পাছত চিঠাৰে বীৰেন্দ্ৰৰ উপহাসটো এত্যাখ্যান কৰিব মোৱাবিলে আৰু ক’লে—

“আপোনাৰ সবলতাৰ কাৰণে ধন্যবাদ দিছো, কিন্তু আপোনাৰ বদান্যতাৰ কাৰণে কি দিব পাৰো?”

সিঙে একে আধাৰে উত্তৰ দিলে— “আপুনি মোৰ উপহাস গ্ৰহণ কৰি মোক এটা অনাবিল আনন্দ দিছে। এতিয়াদৰ বা উপহাস স্বৰূপে মানুহে মানুহক দিব পৰা অৰুণমান নিৰ্মল আনন্দই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ‘মহ্য’ জানো? চিঠাৰ, দুপৰীয়া খাবৰ সময়ই হ’ল। আপুনিও দুটামান ইয়াতে খাই যাওঁক।”

“নাট নাই সিং, আজি পাঠক বাক।”

বীৰেন্দ্ৰ সিঙে চিঠাৰৰ লগতে থিয় হ’ল আৰু ওচৰতে টেবুলৰ ওপৰত থকা গাড়ীৰ চাবিটো লৈ “মইয়ে খে আহোঁগৈ” বুলি চিঠাৰক লৈ তেওঁৰ দুৱাৰ মুখতে থকা গাড়ীৰ ওচৰলৈ গ’ল। মাকটিখনৰ আগফালৰ দুৱাৰখন খুলি দি চিঠাৰক বহুৱাই দুৱাৰ খন বন্ধ কৰি দি লগতে জাইন্ডাৰৰ ছিটত তেওঁ বহি গাড়ী চলাই দিলে। এইদৰে নৈ অলপ পাছতে চিঠাৰ থকা ঠাই পালেগৈ। গাড়ীখন বন্ধাই নামি আহি চিঠাৰক দুৱাৰখন খুলি দিলে আৰু চিঠাৰ গাড়ীৰ পৰা নামোতেই বীৰেন্দ্ৰই ক’লে—

“আপুনি গুৱাহাটীৰ পৰা ঘূৰি আহি এসাজ ভাত মোৰ জাত খাব বুলি আশা বাৰিলো।”

“বজনা-মুত্তনা ঠাইলৈ বাবলৈ ওলাইছো, ভালৈ ভালৈ যদি ঘূৰি পাওঁহি, চিন্তা নকৰিব, সকলো হ’ব।” বুলি কৈ চিঠাৰ তেওঁৰ কোমৰটোৰলৈ সোমাই গ’ল চিঠাৰৰ কথাবাত্ত আশা ব্যক্তক নহীৰিব ইচ্ছিত পাই আনন্দ মৰেবে বীৰেন্দ্ৰই গাড়ী ঠাট দিলে,

ষষ্ঠবিংশ অধ্যায়

আজি কালি ল'ৰা-ছোৱালী বিলাকৰ জন্ম দিন পতাটো বিশেষকৈ নগৰ-চহৰ বিলাকত এটা নিয়মৰ দৰেই হৈ পৰিছে। বেজিনা বাপেক মাকৰ একমাত্ৰ সন্তান আৰু খানবাহাদুৰৰ ঘৰৰ আদৰৰ ছোৱালী। বাপেক খুৰছেদৰ বেজিনাৰ জন্মোৎসৱ পতাটো আৰু তাই বিচৰামতেই জন্মদিনত কিবা এটা ভাল উপহাৰ দিয়াটো এটা চৰ। বেজিনাৰ বিয়াও এই বছৰৰ শীত কালতে পাতিবৰ কাৰণে ঠিক কৰিছে। গতিকে তাইৰ এইটোৱেই মাক দেউতাকৰ ঘৰত জন্মদিনৰ শেষ উৎসৱ। বাপেক মাকৰো এইবাৰ তাইৰ জন্মদিনটো অলপ ভালকৈ পতাৰ ইচ্ছা। ইফালে জন্মদিনলৈ এমাহ থাকোতেই বেজিনাই দেউতাকক ক'লে—

“বাবা, এইবাৰ জন্মদিনত মোক তুমি কি দিবা? দেউতাকে উত্তৰ দিবলৈ নো পাওঁতেই তাই নিজেই আকৌ ক'লে—

“মোক এইবাৰ জাৰৰ দিনত পিন্ধিবলৈ এটা কাৰ-কোট দিবা দেই।”

দেউতাকে ক'লে— ‘দিম দিম মই সেইটোকে জন্মদিনত দিম বুলি ভাবিযে আছো।’

দেউতাকৰ কথা শুনি বেজিনাৰ আনন্দ কোনে চাই? ল'ৰ মাৰি গৈ তাই মাকক কলে গৈয়ে।

মাক নাজিমাই জন্মদিনৰ কেইদিনমান আগতে মাক বেগমক কথাটো জনালে আৰু এইবাৰ তাইৰ জন্মদিনটো অলপ বে ডাঙৰকৈ পাতিবৰ ইচ্ছা কৰিছে তাকো ক'ৰে; যোৱহাটৰ পৰা বোম্বায়েক যিকিদিনো আহি পাইছে গতিকে অলপ গান বাজাবো, আয়োজন কৰা হৈছে। বেগম চাহেবাই কথাটো শুনি খুব ভাল পালে আৰু জন্মদিনত কাক কাক মাতিব কি খুৱাব তাকো মাক কীয়েক

আলোচনা কৰি ঠিক কৰিলে । তেওঁলোকৰ ঘৰৰে এতিয়া প্ৰায় এজন হৈ পৰা উগ্ৰসেন কাকতিক মাতিবলৈ নাজিমাৰে ক'লে, সেইমতেই খুৰছেদইতে সকলো আয়োজন কৰিলে আৰু খুৰছেদে ইচ্ছামতে তেওঁৰ দুই চাৰিজন বন্ধুক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে । জন্মদিনৰ পুৱাভাগতে নাজিমা কাকতিৰ ঘৰ ওলালগৈ ; দুৱাৰত টোকৰ মৰাৰ লগে লগে বাহিৰৰ কোঠাতে বহি থকা কাকতিয়ে ইমান পুৱাতে নাজিমাক দেখি অলপ যেন চকুখাই উঠাদি উঠিল । কিয়নো খানবাহাদুৰৰ গাটো ভাল নহয় বুলি তেওঁ শুনিছিল । নাজিমাক দেখিয়েই সুধিলে—“খান বাহাদুৰ কেনে আছে ?

“বাবা এতিয়া সম্পূৰ্ণ ভাল । মাজতে বক্তচাপে অলপ অসুবিধা কৰিছিল ।”

কাকতি আশ্বস্ত হ'ল । “বহা বহা” বুলি নাজিমাক বহুৱাই নিজেও বহিল ।

“বৰদেউতা আজি বেজিনাৰ জন্মদিন । আপোনাক কৈছিলোৱেই তাইবতৌ বিয়া পালেহিয়েই, গতিকে আমাৰ ঘৰত তাইৰ এয়েই শেষ জন্মদিন পালন কৰা হ'ব । মায়ে আপোনাক আজি বাতিৰ ভাত সাজ আমি সকলোৱে মিলি জুলি খাবলৈ আমাৰ ঘৰলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ মোকে পঠালে । বাবায়ো আপোনালৈ বৈ থাকিব । আপুনি নিজেও বৰগীত আদি গায় আৰু গান শুনিও বৰ ভাল পায় । আজি সন্ধিয়া এখন গানৰ মজলিচৰো আয়োজন কৰিছো । আপুনি গান শুনি নিশ্চয় ভাল পাব । আমিহালোকা গাবলৈ ক'ম ।” বেগম চাহেবাৰ প্ৰতি কাকতিৰ খুশীয়েই আশ্ৰয় আছে আৰু তেখেতে নিমন্ত্ৰণ জমাৱলৈ জীয়েক নাজিমাক পঠোৱাত কাকতি বৰ আনন্দিত হ'ল । আৰু ক'লে— “নাজিমা, মোকো নিমন্ত্ৰণ কৰাত বৰ আনন্দ পালো । আগেয়ে পাবিছিলো যদিও এতিয়া বাতি নই পাহাবৰ ওপৰৰ পৰা উঠা নম্বা কৰিবলৈ বৰ

অসুবিধা পাওঁ তাতে ভবিষ জোৰো কমি আহিছে । তোমালোকে গাড়ীখন পঠালেও ডলৰ বাস্তাতে বাধিব লাগিব । গতিকে বেগম চাহেবাক ক'ব যাব নোৱাৰাত যেন বেয়া নাপায় ।”

আপুনি যাব পৰা হলে আমি সকলোৱে বৰ আনন্দ পালোহেতেন । কিন্তু যাব নোৱাৰে যেতিয়া কি কৰিব— বুলি নাজিমা যাবলৈ উঠিল ।

“ববা, ববা, পুৱাতে আহিলা চাহ একাপকে খাই যোৱা ।”

“নালাগে বৰদেউতা, মোৰ আজি বহুত কাম আছে— এই মাত্ৰ চাহ খায়েই গাড়ীখন লৈ এইখিনি পালোহি ।”

“তেন্তে অকণমান ব'বা” বুলি কাকতি ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল । বহা ঠাইৰ পৰাই নাজিমাই খিৰিকিৰে দেখিলে কাকতি তেওঁৰ ঘৰৰ পিছকালে ফলে ফুলে ভৰি থকা বাৰীখনত সোমাইছেগৈ । ক্ষন্তেক পিছতে কাকতিয়ে পকি ফাটি বঙা হৈ থকা ডাঙৰ ডালিম তিনিটা আনি নাজিমাৰ হাতত দি ক'লে—

“ইয়াৰেই মই বেজিনাস্তনীক জন্মদিনত দীৰ্ঘজীৱন কামনা কৰিলো তাইক দিবগৈ ।”

মনৰ সন্তোষেৰে ডালিম কেইটা লৈ নাজিমা ঘৰলৈ উভতিল ।

গানৰ মল্লিচৰ কাৰণে খানবাহাদুৰৰ বঙলাৰ আহল বহল জইংকমটোৰ পৰা চোকা-চকী আদি আতৰাই স্তম্ভৰকৈ মজিয়াত দলিচা আদি পাৰি সজাইছে । এইবোৰ সজাই পৰাই দিয়া অৱলা আৰু কাম কৰা মানুহ কেইটাৰ হে যেন খুব বেছি ফুৰ্ত্তি লাগিছে । এটা কোণত এখন চোফা আৰু চুখনমান চকী ৰাখিছে । কাৰণ খান বাহাদুৰ আৰু বেগম মাটিত বহিব নোৱাৰে, সন্ধিয়াৰ লগে লগেই কেইটামান বিভিন্ন বঙৰ লাইট জলাই দিছে আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ কিছুমান বেলুনো ওলোমাই ৰাখিছে । বখাসময়ত অহলা বকৰা, পুৰ্ণিমা, মুছফিকা, শেৱালীকে আদি কৰি আৰু কেইগৰাকীমান-

মহিলা আৰু গান্ধক ছোৱালী লগতে খুবহেনৰ বন্ধু কেইজনমানো উপস্থিত হ'লহি। খানবাহাদুৰ আহি তেওঁলৈ সজাই ধোৱা চকীতে বহিল। অৱলাই ওচৰৰ টেবুল এখনতে তেখেতৰ নিত্য সংচৰ ধোৱা ধোৱা গুৰুগুৰিটো থ'লেহি। বেগম চাহেবাই কাষত বেজিনাক লৈ চোফাখনত বহিল। অৱলাই ল'ৰালবিকৈ এটা গোল গাক আনি আউজি বহিবলৈ ককালত লগাই দিলেহি। দলিচাত বহি থকা অহল্যা বকতাক বেগমে মাতি আনি ওচৰতে বহুৱাই ললে।

ঋন্তেক পিছতে খানবাহাদুৰে মাত লগালে - “এতিয়া তোমালোকে গান বাজনা আৰম্ভ কৰা।” সকলোৱে গানৰ মজলিচত গোট খালেহি যদিও কোমেও একো মাত নমতাত সকলো বহিষে আছিল। খানবাহাদুৰৰ কথাষাৰ শুনি তেওঁলোক খুব উল্লসিত হ'ল আৰু মাজিমাই তাত থকা মোমায়েক ঋবিকদ্দিনক সকলোৰে লগত পৰিচয় কৰাই তেওঁয়ে এজন খুব ভাল গভল গায়ক তাকো কোৱাৰ লগে লগে হাত চাপৰি বজাই মামায়েই আৰম্ভ কৰক বুলি সকলোৱে চিঞৰি উঠিল। ঋবিকদ্দিনে এজন ওস্তাদৰ দৰেই বহি হাৰমনিয়াটো হাতত ল'লে। বাহাকলে তবলাজান লৈ তেওঁৰ সন্মুখা সন্মুখিকৈ বহিল। বাহাকলে তবলা বজাবলৈ লোৱা দেখি সকলো আচৰিত হ'ল। বিশেষকৈ খানবাহাদুৰ আৰু মাক চাহেবা বেগম। তেওঁলোকে বাহাকলে কিবা গান বাজনা কৰে বুলি কেতিয়াও গম নাপাইছিল। খানবাহাদুৰ নিজে এজন সঙ্গীতপ্ৰিয় লোক। বাহাকলে তবলা সঙ্গত কৰিবলৈ অহা দেখি তেওঁ মনে মনে বৰ আনন্দ পালে। আৰু তেওঁনো তবলা কেনেদৰে বজাই তাকে চাবলৈ উৎকণ্ঠিত হৈ বস। এইবাৰ সম্পূৰ্ণ ওস্তাদৰ সঙ্গীত ঋবিকদ্দিনে গভল গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তবলাত হাত বুলোওঁতেই খানবাহাদুৰে বুজিব পাৰিলে বাহাকল তবলা বজোৱাত বেছ সিদ্ধহস্ত। তবলা বাদকৰ ওপৰতে গায়কৰ বহুতথিনি নিৰ্ভৰ কৰে। বহুদিনৰ

মুখত মায়া ভাগিন হলেও দুই বন্ধুয়ে একেলগে গানবাজনা কৰিবলৈ সুযোগ পোৱাত তেওঁলোকৰ মনতো বৰ আনন্দ । খবিকদিনে একেবাৰে প্ৰাণ ঢালি গজল গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে । বাহাকলৰ ডবলা বাদনে তাতৈ যেন সোধত স্তব্ধতা চৰালে । সৰ্টাকৈয়ে খবিকদিনৰ গজলে সকলোকে আকৰ্ষণ কৰিছিল । গজলটো গোৱা শেষ হওঁতেই সকলোৱে চিঞৰি উঠিল—

“আক এটা, আক এটা” । তেওঁ আক এটা গজল গাই সেইদিনাৰ মকলিচ বেচ জমাই তুলিলে । অহল্যা বকুৱাই আগতে আমিনাৰ পৰা গম পাইছিলেই তাই কলেজত পঢ়ি থকা সময়ত গান গাইছিল আৰু ঢাকা ৰেডিঅ’ যোগে তাইৰ দুই চাৰিটা গীত প্ৰচাৰো হৈছিল । আজি সুবিধা পাই বহুত দিনৰ আগতে ঢাকা ৰেডিঅ’ত গোৱা গীত এটাকে গাবলৈ কোৱাত আমিনাই অলপ ভালৈ পালে । কাৰণ গুৱাহাটীলৈ অহা দিনৰে পৰা তাই নিজৰ মাতৃ ভাষাত এৰাৰ কথা পাতিবলৈকো সুবিধা পোৱা নাই । এতিয়া তাই সুন্দৰকৈ অসমীয়া ভাষাত কথা ক’ব পাৰে আৰু সম্পূৰ্ণ অসমীয়াৰ দৰে অসমীয়া সমাজত তাই খাপ খাই পৰিছে । কিন্তু আজি এই আনন্দ মুখৰ অনুষ্ঠানত তাই সকলোৰে ভাল লগা এটা আনন্দৰ গীত মনত পেলাব নোৱাৰিলে । হাৰমনিয়ামটোত হাত বুলাই বুলাই তাই কলেজীয়া জীৱনতে গোৱা আনন্দৰ গীত এটা মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে । এইদৰে থাকোতে অহল্যা বকুৱাই তাইক ক’লে—

“তুমি কি চিন্তা কৰিছা ? তোমাৰ যি ভাল লাগে তাকে গোৱা ।”

ইফালে ঢাকা ৰেডিঅ’ৰ কথা কোৱাৰ লগে লগে তাইৰ মনটো বাংলাদেশৰ মাটি পালেগৈ । তাইৰ মাত্ৰ মনত পৰিল এটা গীত আৰু ভাল লগা এই গীতটোকে গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে—

“এই দেশের মাটির কাছে আমার ক’ত ঋণ ।”

এই দেশের নদীর কাছে আমার কত ঋণ ।

ধ্বিকদিনে আমিবার লগত ভবলাবে সঙ্গত কবিলে । মন
প্রাণ ঢালি গোরা গীতটো আবৃত্তি করোঁতেই সকলো নিস্তর হৈ
পবিল । সকলোরে গীতটো শুনিবলৈ উৎকণ্ঠিত । খান বাহাদুরে
শুবশুবিটোর শব্দই শ্রোতাসকলক গানটো শুনাতে আমনি দিব পাৰে
বুলি শুবশুবিটোর নলীছাডাল হাতত লৈ একান্ত মনোবে গানটো
শুনিবলৈ ধবিলে ।

দেশের মাটি আৰু নদীয়েই মানুহৰ প্ৰাণ স্বৰূপ । এই
প্ৰাণ বিশেষকৈ সজ্জীৱিত কৰি ৰাখে একোখন নদীয়েই । পৃথিৱীৰ
বিভিন্ন দেশৰ বিভিন্ন কৃষ্টি সংস্কৃতিৰ বাহক আৰু যোগসূত্ৰ
স্বৰূপে একোখন নদীয়েই আৱহমান কালৰ পৰাই চিৰ প্ৰৱাহিত
কল্প ধাৰাৰ দৰে বৈ আছে আৰু থাকিব । ব্ৰহ্মপুত্ৰ, গঙ্গা আৰু
পদ্মানদীৰ সন্মিলিত জলধাৰা একেখন সাগৰলৈকে বৈ যোৱাৰ
দৰেই সিদ্ধু-গংগা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত গঢ়ি উঠা প্ৰাচীন ভাৰতীয়
সংস্কৃতিৰ প্ৰৱাহ পদ্মানদীৰ ওপৰেদিও প্ৰৱাহিত হৈয়েই আছে ।
ৰাজনৈতিক সীমাবেধাই এই প্ৰৱাহক সংস্কৃতি বা সীমিত কৰিব
পৰা নাই আৰু নোৱাৰেও । আজি আমিলাই গোৱা গীতটি যদিও
মুখ্যতঃ পদ্মানদীক লৈয়ে ৰচিত হৈছে, এই মকলিচত ৰচি থকা
লুইত পৰীয়া অসমীয়া সকলৰ অন্তৰকো ই স্পৰ্শ কৰিছে, আৰু
গীতটি মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰি সকলো অভিভূত হৈ পৰিছে ।
কাৰণ নদীৰ প্ৰতি মানুহৰ আকৰ্ষণ এটা চিৰন্তন আৰু বিশ্বজনীন
অনুভূতি । লগতে গায়িকা আমিলাৰ প্ৰতিও সকলো আকৰ্ষিত
হৈ পৰিছে ।

এইবাৰ আজিলাই আমিলাক ক’লে— “ভূমি যে আমাৰ
সঙ্গত “এই নদী আজিও বৈ যায়” গীতটি গাইছিলো— এতিয়া

গোৱাছোন আমাৰ বাবাকে তুলিবলৈ হেঁপাহ কৰি আছে ।”

প্ৰথমটো গীত গাবৰ সময়ত আমিনাৰ অলপ লাজ লাগিছিল আৰু বিশেষকৈ খানবাহাদুৰৰ আগত । প্ৰথম গীতটি গোৱাৰ পাছত আমিনা সেই সমাজত এতিয়া বহুত সহজ হৈ পৰিল । আমিনাই খবৰকদিনক ক’লে— “মামা, বাইদেউৱে কোৱামতেই মই এই গীতটি গাম— গীতটি গাই বৰ ভাল পাওঁ । এই গীতটো (অহল্যা বৰুৱানীৰ কালে চাই) আমাৰ বৰুৱানী বাইদেউৱে বচনা কৰিছিল আৰু জনাই নজনাই ময়েই ইয়াৰ স্মৃতি দি সভাত গাইছিলো । ক’বাত যদি ভাল কটা যায় আপুনি ভবলাত মিলাই যাব দেই ।”

খবৰকদিনে আমিনাক উৎসাহ দি ক’লে— “তুমি একো চিন্তা নকৰিবা । এইখন কোনো বাজছৱা সভা নহয় । মই ভবলা মিলাই লৈ যাম, তুমি গোৱা ।”

গীত আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগেই খানবাহাদুৰে গুৰুগুৰিৰ নলিচাডাল ওচৰত থকা অৱলাৰ হাতত দি তেখেতৰ বহা ভঙ্গীটো সলাই ল’লে । কাষতে বেজিনাক লৈ কোমল চোফা এখনত বহি থকা চাহেৰা বেগমে কৰ্কালত লৈ থকা গাৰুটো বেজিনাক অলপ ইফাল সিফাল কৰি দিবলৈ ক’লে । এই গীতৰ কথাবিলাক বৰ সময়োপযোগী আৰু বৰ মনোপ্ৰাণী আছিল, তাতে শব্দৰ সৈতে স্নানলিত কণ্ঠৰ আৰু উপযুক্ত স্মৃতি সংযোজন হোৱাৰ কাৰণে ই বৰ হৃদয়প্ৰাণী হৈ পৰিছিল ।

খবৰকদিনৰ কাঙ্ক্ষিত হাত এখন দি বহি থকা বাহাকলে তেওঁৰ পিঠিতে গানৰ তালে তালে ক’ব নোৱাৰাকৈয়ে আঙুলি বুলাই আছিল । সঙ্গীতপ্ৰেমী খবৰকদিনে সেই আঙুলিৰ বুলানিৰ পৰাই ভালকৈ বুজিছিল বাহাকলে গীতটো প্ৰাণতৰি উপভোগ কৰিছে । সকলোৱে ইহি আৰু হাতচাপৰিৰে আমিনাক গীতটোক

কাৰণে অভিনন্দন জনালে। ইমান পৰে গীত উপভোগ কৰি শুভকলিতাৰ এটাও হোপা নমবাকৈ থকা খানবাহাহুৰে দীঘলকৈ হোপা এটা মাৰি ওচৰতে থকা বকৱানীক ক'লে— “আপুনি লিখা এই গীতটো খুব ভাল হৈছে।”

—“ভিনদেউ, গীত গোৱাৰ ওপৰতহে গীত ভাল বেয়া নিৰ্ভৰ কৰে। যেনেকৈ কবিতা আৱৃতি কৰিলেহে কবিতা ভালকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰি।” বুলি অহল্যা বকৱাই উত্তৰ দিলে।

খানবাহাহুৰে ক'লে— “আপুনি যি কৈছে তাক ভুল বুলি নকওঁ। তথাপি মই ভাবো, তাৰ চাই ভাষা প্ৰয়োগ কৰি তাত উপযুক্ত স্তৰ সংযোজন কৰি স্ককঠেৰে গালেহে গীত উপভোগ্য হয়। ববীন্দ্র নাথৰ শব্দ আৰু স্তবৰ অপূৰ্ব মিলনৰ কাৰণেই আজিও ববীন্দ্র সংগীত এক বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ আৰু আদৰণীয় হৈ আছে।”

সেই সময়ত পূৰ্ণিমাই এটা আধুনিক গীত গাই আছিল। তাৰ পাছত বৰ্ণমায়া দেৱীয়ে এটা নেপালী গীত আৰু মুছফিকাই আজান ফকিৰৰ এটা জিকিৰ গাই সকলোকে মুগ্ধ কৰিলে। ইয়াৰ পিছত খুবিকলিতাৰ এবাৰ কথাই সকলোকে আনন্দিত আৰু আচৰিত কৰি তুলিলে। তেওঁ ঘোষণা কৰিলে,—

“এই গানৰ মজলিচৰ এতিয়া মধুৰেণ সমাপয়েত হ'ব। মুকুটে (বাহাকলে) এটা মীৰা জ্ঞান গাব।” সকলোৱে হৰ্ষধ্বনি কৰি হাত চাপৰি মাৰিলে। খানবাহাহুৰে বেগমৰ চকুলৈ এবাৰ চালে। মুকুটে গান গাব জানে বুলি কোৱেও ক'ব নোৱাৰে। আনকি পাখোৱা ঘৰত সোমাই কোনো গানৰ কলি গুণ-গুনোৱা কোনেও কেতিয়াও শুনা নাই। পিছত খুবিকলিতাৰ পৰা জনা গ'ল— সিহঁত দুয়ো আলিগড়ত পঢ়ি থাকোঁতে খুবিকলিতাৰ গান বাজনা আৰু বাহাকলে মীৰা জ্ঞান শিকিছিল; আৰু বেলতলাৰ ঘৰত থাকি সি জ্ঞান গায়েই বোলে দিনটোৰ বহুত সময় কটায়।

ধৰিকদিনে হাবমনিয়াটো বাহাকলৰ কালে আগবঢ়াই দিলে আৰু
মিছে ভৰলাজোৰ ল'লে । মুকুটে হাবমনিয়াটোত হাত বুলাই
মাকৰ চকুলৈ চাই দেখিলে মাকৰ মুখখিনিত এই কিবা ভক্তিৰ
হাঁহি বিৰিঙি উঠিছে । খানবাহাৰে মিছেও জীৱনৰ আগছোৱাক
গান বাজনা কৰিছিল । তেওঁৰ এই বিলাকত থৰ বাপ আছিল ।
কিন্তু হাকিম হোৱাৰ পিছত কোনোবাই কিবা কৰা বুলি এই
বিলাকৰ চৰ্চা এৰি দিছিল ।

বাহাকলে শুক গভীৰ স্বৰেৰে ভজন আৰম্ভ কৰিলে ।
সকলোৱে একান্ত মনে তেওঁৰ গীত শুনিবলৈ ধৰিলে । ভজন
বিলাকে সাধাৰণতে মানুহৰ মন আকৰ্ষণ কৰে । বাহাকলে তেওঁৰ
গলগলীয়া কণ্ঠত সন্ততিৰে গোৱা মীৰা ভজনে এনেদৰে শ্রোতা
সকলক আকৰ্ষিত কৰিছিল যে সেই সময়ত যেন সকলোৱে ভগৱত
ভক্তিত আত্মত হৈ পৰিছিল । বিশেষকৈ আমিনাই কিবা এটা
ভাৱত বিভোৰ হৈ মীৰা ভজনৰ যোগেদি ভগৱতৰ সান্নিধ্য
লাভৰ কথা যিদৰে প্ৰকাশ পাইছিল সেইবিলাক তাইৰ
নিজৰ অন্তৰৰ কথা বুলিহে যেন উপলব্ধি কৰিছিল আৰু গায়ক
বাহাকলৰ মুখখিনিলৈ চকুৰ পচাৰ নেপেলোৱাকৈ কিবা এটা মনৰ
আনন্দত থৰ লাগি চাই আছিল । তাইৰ এই ভাৱ আৰু চাৱনি
আনৰ চকুত নপৰিলেও চাহেবা বেগমৰ চকুত নপৰাকৈ নাছিল ।
ইয়াকে দেখি চাহেবা বেগমেও মনত বেন কিবা এটা বেলেগ
আনন্দ পাইছিল ।

গানৰ মজলিচতে উপস্থিত থকা খুৰছেদৰ বাহিৰে আন
সকলোৱেই অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল । এতিয়া সকলোৱে জিন্দেগীৰে
খুৰছেদে গান গাব লাগে বুলি জলজ্বল লগালে । খুৰছেদে হাঁহি
মাৰি ক'লে— “বই গান গাব জনা হ'লে প্ৰথমেই ময়েই গালো
হেঁতেন । এতিয়া মোৰ হৈ এওঁৰেই গাব”— বুলি ওচৰলৈ বহি

থকা তেওঁৰ বহু অবিদ্যাত বাবুলৈ আঙুলিয়াই ক'লে "এওঁ মোৰ সহকৰ্মী আৰু এখন বৰীয়া সঙ্গীতৰ গায়ক" বুলি কোৱাৰ লগে লগে অবিদ্যাত বাবুলৈ খানবাহাদুৰক প্ৰমুখ্য কৰি এটি হাঁহিৰে সকলোকে মমত্কাৰ জনালে।

"এতিয়া এখেতে বৰীয়া সঙ্গীত শুনাৰ।"

খবিকদিয়ে তেওঁৰ হাতলৈ হাৰমনিয়ামটো দি নিজে তবলা জোৰ ল'লে আৰু প্ৰথমতেই অবিদ্যাত বাবুল লগত কিবা দুই এটা বোধকৰো ভাল-মানব বিষয়ে কথা পাতিলে, অবিদ্যাত বাবুলে আশুত কবিলে—

"সেইযে আমাৰ নানা বঙেৰ দিম গুলি

বইল'না বইল'না বইল'না—"

গীতটো আৰম্ভ কৰাৰ লগে লগে চকীত আউজি বহি থকা খানবাহাদুৰ পোন হৈ বহিল। তেওঁ সকলো পৰা সঙ্গীত প্ৰেমী আৰু বৰীয়া সঙ্গীত তেওঁৰ বৰ প্ৰিয়। তেওঁ আৰু মনে মনে শুনি থাকিব নোৱাৰিলে।

"বইল'না বইল'না ... .. দিম গুলি গীতৰ কথাশাৰী তেওঁ গায়কৰ লগতে গাবলৈ ধৰিলে। বয়োভ্যেষ্ঠ খানবাহাদুৰে সঙ্গীতত যোগ দিয়া দেখি সকলো অকণমান আচৰিত হ'ল যদিও খুব অল্পপ্ৰাণিত হ'ল। হাঁহিৰ থলকনি উঠিল।

"মোৰ জন্মদিনত ককাদেউতাহো গান গাইছে" বুলি আনন্দতে উকলীকৃত হৈ বেজিনাই আইতাকৰ কাষৰ পৰা উঠি গৈ দুটামান জাপক মাৰিবলৈ উত্তত হওঁতেই আইতাকে তাইৰ হাতত ধৰি সংযত কৰি বহুৱাই দিলে। এইদৰেই খুব আনন্দমুখৰ ভাবে গামৰ খতলিচৰ অন্ত পৰিল। বেগমে ককাল পোনাৰ কাষে এখোজ দুখোজকৈ শোৱা কোঠালৈ সোমাই গ'ল। দলিহাত বহি থকা অবিদ্যাত বাবুক মাতি মি কাষৰ চকী এখনত বহুৱাই খান-

বাগাচুৰে ববীজ্ঞ সজীৱৰ বিষয়ে আলোচনাত ধৰিলে।

বেগমে শোৱা কোঠাটোত সোমায়হে ভামোল এখন খাবৰ মনেৰে ভামোলৰ টোমাটো খুলি লওঁতেই মুকুট ভেঙৰ ওচৰত ঠিক হ'লগৈ। সাধাৰণতে মুকুট ভেঙৰ বিছনাৰ ওচৰলৈ নাযায়। বহা কোঠাটোতে মাকৰ লগত কথা-বতৰা পাতে। সেইদিনা এনে উৎসৱ মুখৰ পৰিবেশত বেগম বৰ আনন্দিত হৈছিল আৰু ভামোলখন মুখত ল'ব খোজোতেই মুকুটক দেখি কিবা এটা কণ্ট মোলোতেই মুকুটেই বেন খুৰ উৎসাহিত হৈ ক'লে—

‘মা, আমিনাই এনেদৰে গীত গাব পাৰে বুলি মই জনাই নাছিলো, তাই গোৱা দুয়োটা গীতেই মোৰ বৰ ভাল লাগিছিল। বৰ ভাল লাগিছিল মা!’ জৰ্জা, চুপ সকলো মিলাই বাংলাপট্টী পানেৰে ভৈয়াৰ কৰি লোৱা ভামোলখন মুখত ভৰাই বেগমে হাঁহি এটা মাৰি ক'লে—“ভইমো কি বেয়া পাৱ, কাক বেয়া বোল? তোৰ কাৰণে পৃথিৱীৰ সকলোৱেই ভাল। কাকতি ডাঙৰীয়াই কোৱাৰ দৰে—‘তোৰ বস্তুধৈৱ কুইশ্বকম্।’

—“বহু মা, আমিনাই সঁচাকৈয়ে খুব ভাল গান গাইছিল, মোৰ বৰ ভাল লাগিল।”

—“পিছে ক, আজি ভই মোক কথা দিছ নেকি?”

—“দিছো মা, মই কথা দিছো, মই বাকী।”

—“ভেসে মই আমিনাক সোধো?”

মাকৰ কথাষাৰ শুনি বাহাকল চকু বাই উঠিল। তাৰ চিন্তা হ'ল, মাকে কি এতিয়াও আমিনাক কথাটো জনোৱাই নাই নেকি? সি জানে আমিনা বৰ দায়িত্বশীল, আত্মনিৰ্ভৰশীল আৰু গহীৰ-গভীৰ ভাৱৰ। তাই বিশেষ চিন্তা নকৰাকৈ একো নকৰে সি তাকো জানে আনহাতে আবেগত উঠি তাহি ফুৰাৰ বয়সো তাইৰ এতিয়া নাই। ইকালে তাৰ চাকৰি বাকৰি একো নাই। দেউতাকে বহুত-

বাব কোৱা সন্তোষ আৰু ভাল চাকৰি পোৱাৰ আশা থকা সত্ত্বেও সি চাকৰিত নোসোমাল। এতিয়া বিয়া পাতিবলৈ মন কৰাত্ত ভাব এই সকলো কথা মনলৈ আহিল। অলপ আশংকাও হ'ল — ভাৰ বেতিয়া নিজৰ উপাৰ্জন নাই আমিলাই বা কি ভাবে? সি একো মনতাকৈ থকা দেখি মাকে ক'লে—

“তই বাক একো চিন্তা কৰিব নালাগে, মই জানো, মই যি কৰম তাই তাকে শুনিব।” কথাটো শুনি ভাৰ চিন্তা দূৰ হ'ল আৰু বগব কৰি মাকক ক'লে—

“ভেক্তে শুৱিয়াভেও তাই তোমাৰ কথা শুনি তোমাৰ মতেহে চলিব নেকি?”

বেগমে হাঁহি মাৰি ক'লে—

“বদ্মাছ — এক খাঞ্জৰ মাৰিম।” বুলি বেগমে হাতখন ডাঙোতেই বাহাকলে বাহিবলৈ সাউংকৰে ওলাই গ'ল।

সকলোৱে আশঙ্ক মনেৰে ধোৱা ধোৱা কৰি বেজিমাৰ মৰম শুভেচ্ছা জনাই দিহা দিহি গ'লগৈ। বেগমে চোকাখনতে বহি বহিয়েই সকলোকে বিদায় দিছে। কোৱা বাহুলা যে সেইদিনাৰ সকলো আয়োজন বিশেষকৈ আমিলাৰে কৰিছিল। বন্ধা বচাও ভাৱেই বেচিকৈ কৰিছিল। এতিয়া ভিতৰৰ কাম শেষ কৰি মাতৃ দি বাঙ বুলি আমিলা চাহেবা বেগমৰ ওচৰ পালেহি। তাইক দেখিয়েই বেগমে ক'লে—“ঘোৱাছোম, মোৰ ভামোলৰ টেমাটো আনা।” আমিলাই তেখেতৰ ভামোলৰ টেমাটো ক'ত থাকে জানে। ভামোলৰ টেমাটো আনি নিজেই ভামোল এখন তৈয়াৰ কৰি টেমাটোৰ ঢাকনি খমতে থৈ বেগমলৈ আগবঢ়াই দিলে।

বেগমে ক'লে,— “ক'তা অকণমান জৰ্দা নিদিলা দেখোন?”

—“মহাই আপোনাক জৰ্দা নিদিবলৈ মোক কৈ থৈছে।”

বেগমে অলপ মাতৃটো সৰু কৰি ক'লে — “তাওৰকৈ

মকৰাচোন । ভেবেও গুইছেগৈ, ক'বাবও গুনিব । আজি বাক
অকণমান দিয়া । মই জৰ্জা মহলে তামোলধনত সোৱালেই মাপাওঁ ।”

আমিনাই তামোলত অলপ জৰ্জা দি আগবঢ়াই দিলে ।
আনন্দমনেৰে বেগম চাহেবাই তামোলধন মুখত শুমুৱাই হাতেৰে
দেখুৱাই চোকাখনতে তাইক বহিবলৈ ক'লে । আমিনাই বেগমক
বৰ সন্মান কৰি চলে । আজি ভেবেওৰ লগত বহিবলৈ কোৱাত
ইতঃস্ততঃ কৰা দেখি আমিনাৰ হাত এখনত বৰি টান মাৰি তাইক
ভেঙৰ কাষতে বহুৱাই ল'লে । আমিনাৰ মুখলৈ চাই কিবা এটা
ভবাৰ দৰে ধস্তক বৈ ক'লে—

“এতিয়া ঘৰৰ সকলোখিলাক বিছনাত পৰিছেগৈ । তোমাক
মই নিবলে পাই এটা কথা ক'ব খুজিছোঁ ।”

আমিনাই সহজ ভাবেই ক'লে,— “ক'ওঁ মাহীদেউ, ক'ওঁ ?”

—“ওনা ভূমি পতা ওনা ছোৱালী নিজৰ জীৱন, ভৱিষ্যতৰ
বিষয়ে চিন্তা কৰিব পৰাকৈ তুমি অভিজ্ঞ । মই বহুত দিনৰ
পৰাই ভাবি আছোঁ, তোমাৰ বিয়াখনৰ কথা ।”

—“মাহীদেউ মোৰ জানো এতিয়া আৰু বিয়াৰ বয়স
আছে ?”

—“কিয় নহব ? তোমাৰ বয়সৰ কেইবাজনীয়েও চাকৰি
লাকৰি কৰিয়েই থাকিব বুলি এতিয়া বিয়া কৰোৱাৰ কথা মই
জানোঁ । আজিকালিৰ দিনত অবিবাহিতা হৈ অকলে থকাটো
মাইকী মানুহৰ কাৰণে বৰ নিৰাপদো নহয় । সিদিনা কথা এসময়ত
কাকতি ভাঙবীয়াই মনু-সংহিতা আদি আটীম শাস্ত্ৰৰ উদ্ধৃতি দি
কৈছিল, নাবীয়ে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন অৱস্থাত পিতৃ-মাতৃ স্বামী
আৰু পুত্ৰৰ লগত নাথাকি স্বতন্ত্ৰবীয়া হৈ থাকিব নোৱাৰে । ভেবেওঁ
আৰু কৈছিল— ভাৰতীয় সংস্কৃতিত পুৰুষকৈয়ো নাবীক উচ্চ স্থান
দিয়া হৈছে । কিন্তু আজিৰ সমাজত নাবীৰ মৰ্যাদা বৰা পৰিছে

জানো ? মান সপ্তানব কথাই মাই নারী আজি বিখ্যাতনব বলি হৈছে । সকলো ধর্মই মানহীনতা আক শাস্তিৰ কথাকে কয়— কিন্তু ধর্মব দামত ক'ত কি হৈছে তোমালোকে সদায় কাগজে পত্ৰই পাইছাই । সেইবিলাক সকলো কথা ভাবিয়েই তোমাব প্রতি মোবো এটা কর্তব্য আছে বুলিয়ে আজি এইকণ সুবিধা পাই তোমাক ক'লো ।”

আমিনাই মুখেৰে এবাৰো মমতাক বেগমৰ কথাবোৰ শুনি আছে । মমতে ভাবিছে আজি তাইৰ মাক থকা হ'লে এইবিলাক দুৰ্ভাগিকে তাইক দিলেহেতেন ।

এইবাৰ বেগমে হাত এখন আমিনাৰ কাছত থৈ পুনৰ ক'লে— “শুনা আমিনা, মই অতি ধোলা-খুলি ভাবেই কওঁ”— আমিনাই স্থির দৃষ্টিৰে বেগমলৈ চালে; বেগমেও আমিনাৰ চকুলৈ চাই ক'লে—

“তোমাক আমাৰ একেবাৰে আপোন কৰি ল'ব খুজিছো ।

কথামৰ শুনা মাত্ৰকেই আমিনাই ভালমুৰ কৰিলে ।

—“মুকুটবো কিছু বয়স হৈছে । শিক্ষা দীক্ষাও আছে, তোমাব লগত মিলিব ।” শাৰীৰ আচল এটা চুই হাতেৰে লিৰিকি বিদাৰি আমিনাই লাভকুৰীয়া ভাবে শ্বথিলে—

—“দাদাই বা ক'ত কি ঠিক ক'ৰি থৈছে .... .. মোক জানো .... ..” বুলি আমিনা বৈ গ'ল ।

—“তুমি সেইবিলাক একো চিন্তা নকৰিবা, মোক মাত্ৰ তোমাব মনৰ কথা কোৱা । ৰাজী আহানে ?”

আমিনাই আজি বেগমৰ নিজ মুখৰ পৰা বিদ্ৰাৱ কথা শুনি তাই বিশেষ চিন্তা নকৰিলে কাৰণ তাই বাহাৰলৈ লগত বিদ্ৰাৱ বিষয়ে অকল্যা বকুৱাই কোৱাব দিনৰে পৰাই এই বিষয়ে চিন্তা কৰিছিল আৰু তাইৰ অমাগত ভবিষ্যতৰ বিষয়েও চিন্তা

জকৰাকৈ থকা নাছিল।

আমিনাই আৰু বেগমৰ মুখলৈ চাব নোৱাৰিলে, বাৰীৰ
জ্বাৰ জ্বলন্ত লজ্জাবে ক'লে—

“কিন্তু মাহীদেউ .... ” বুলিয়েই বৈ গ'ল।

—“মই তোমাৰ মাৰ দৰেই। একো মাভাবিবা কোৱা।”

“মাহীদেউ, মই আপোনাক সদায় মোৰ মাৰ দৰেই ভাবি
আহিছো। আজি যেতিয়া মোৰ ভৱিষ্যত চিন্তা কৰি কথাটো
কৈছে, মই আৰু কি ক'ম। আপোনাৰ হোৱালীৰ দৰেই আপুনি
বি কৰে, সেয়ে মোৰ কাৰণে মজল বুলি মই ভাবো।”

—“বৰ সন্তোষ পালে আহি। মই আশীৰ্বাদ কৰিছো,
আজ্ঞাই তোমাৰ মজল কৰক। আজি পোটেই দিনটো বৰ কষ্ট
কৰি সকলোকে খুৱাই বুৱাই সোধ-পোচ কৰিলা। এতিয়া যোৱা
গুই থাকোঁগৈ।”

প্ৰথম বাৰৰ কাৰণে বেগমৰ চৰণ চুই আমিনা আভৰি
গ'ল। বেগমে লক্ষ্য কৰিলে সচৰাচৰ উঠা বম্বা কৰাৰ দৰে আজি
কাঠৰ চিৰিটোত ধোঁৱ পেলাই আমিনাই নামি যাব পৰা
নাই। চিৰিৰ ৰেলিং ডালত ধৰিহে এখোজ দুখোজকৈ তাই
নামি গৈছে, জীৱন যাত্ৰাৰ আকস্মিক এক দিশ পৰি-
বৰ্ত্তনৰ সন্ভাৱনাই দীৰ্ঘদিনৰ ভাবাক্ৰান্ত মনটোত ভৰ কৰি
ধোঁৱবোৰ যেন তাইৰ গধুৰ কৰি তুলিছিল। তাই ঘৰত
সোমালেই দুৱাৰখন জপাই যেনে আহিল তেনেদৰেই বিছনা-
খনত দীঘল দি পৰিল। মাক দেউতাকক হেৰুৱাই পোৱা
তাইৰ অন্তৰ ভাগি যোৱা দুখ বোৰ সময়ৰ লগে লগে কিছু পাভলি
আহিছিল। কিন্তু আজি মজলিছৰ শেষত শান্তি বি বেগম চাহেদাই
কোৱা কথা যিবিধ পিছত আমিনাই মাক দেউতাকৰ অৰ্দ্ধবৰ্তো
বৰকৈ অনুভৱ কৰিলে। মাক দেউতাকৰ লগত কটোৱা সময়বোৰ

বেল তাইৰ চকুৰ আগত তাহি উঠিল । বুজান নোৱাৰা এটা
লোকে বুকুখনত খোচ মাৰি ধৰিলে । তাই নিজে নজনা কৈয়ে
'মা মা' বুলি উঠুপি উঠিল । তাইৰ কান্দোৱে শিশুৰ নিস্তৰ্দ্ধতা
ভঙ্গ কৰিলে যদিও টোপনিত অচেনত কোনেও সেই কান্দোন
শুুনিলে । খুটকৈ বন্ধ হ'লেও সাৰ পোৱা বেগম চাহেৰায়ে
আজি বৰ ভাগিৰি পৰাত সেই সময়ত গভীৰ টোপনিত আছিল ।
তাইৰ কাষত এবাৰ মাত দিবলৈয়ো কোনোৱেই নাই । উঠুপি
উঠুপি তাই বিক্ৰান্ত কিমান পৰ পৰি ব'ল তাই কব নোৱাৰে ।
শিৱাহত ডিঙিটো শুকাই বোৱা বেল লগত তাই উঠি আহি ঢোক
ঢোককৈ এগিলাচ পানী খাই অলপ শ্ৰুতিহু হ'ল । তেতিয়াহে
তাই গম পালে তাই জন্মদিনলৈ শিকি বোৱা কাপোৰ সলোৱাই
নাই । কাপোৰ সাজ সলাই তাই চকীখনতে বহি পৰিল ।
তাইৰ শুৱলৈয়ো মন বোৱা নাই । মনত পৰিবলৈ ধৰিলে তাইৰ
বহু দূৰত এৰি থৈ অহা সৰু ঘৰখনলৈ; অতিকৈ মৰমৰ মাক
দেউতাকলৈ । একমাত্ৰ সন্তান হোৱা হেতুকে তাই আছিল মাক
দেউতাকৰ অতি মৰমৰ । সৰুৰে পৰা শান্ত স্বভাৱৰ আমিনাক
দেউতাকে তাই নিবিচৰাকৈয়ে কাপোৰ কানিকে আদি কৰি সকলো
বস্তু দিছিল । তাইক পঢ়া শুনাও উৎসাহ দিছিল লগতে গানো
শিকাইছিল । মাক দেউতাকৰ একান্ত বাধ্য আমিনা পঢ়া শুনাতো
বেচ ভাল আছিল ।

আজি তাইৰ বেছিকৈ মনত পৰিল কিবোজৰ লগত বিয়া
ধিক হোৱাৰ সময়ৰ কথা । মৰমৰ জীয়েকৰ বিয়াৰ বাবে মাক
দেউতাকে কিমান যে আশাৰে ক'ত বস্তু পোটাইছিল । কাপোৰ
কাৰি আ-অলকাৰ .... লগত দিয়া পালেং আদি সকলো কোণাৰ
কৰিছিল । সেই উল্লি-মুহুৰি ঘৰখন আমিনাৰ চকুৰ আগত
বেল তাহি উঠিল ।

তাইব আজি নহয় কাইলৈ বিদায়ন হবগৈ কিন্তু আজি আৰু তাইক আশীৰ্বাদ দি বিদায় জনাবলৈ, চকুলো বোৱাই আগবঢ়াই দিবলৈ তাইৰ মাক দেউতাক কাষত নাই। এটা গভীৰ হুমুসিয়াহ তাইৰ অন্তৰভেদি ওলাই আহিল।

আমিনাৰ মনটো বহুত চিন্তাৰে ভৰি পৰিল —
বাহাৰল মানুহজন বৰ ভাল আৰু বৰ শ্ৰদ্ধাৰ লোক। বিদায় পিছত তেওঁ বাক ধনক নিত্ৰৰ লৰাৰ দৰে ভাবিব পাৰিবনে। ধন তেওঁৰ ভাগিন জোৱাইয়ো হবগৈ তেওঁ বাক তাক কি ভাবেৰে প্ৰেৰণ কৰিব? খেলিমেলি ভাববোৰে তাইক আমনি কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু ভাবিব নোৱাৰি আমিনাই বিছনাত দীঘল দি চকুদুটা মুদি দিলে। ৰাতি পুৱাওঁ পুৱাওঁ সময়ত তাইৰ টোপনি আহিল।

আনকালে উঠা সময়ত আজি আমিনাই সাৰ নাপালে। হঠাতে দুৱাৰত কোনোবাই টুকুৰিওৱা শুনি খপপককৈ তাই আউলি বাউলি চুলিৰেই দুৱাৰ খুলি দেখিলে অবলাই এটা চাকোন দিয়া পাত্ৰ লৈ দুৱাৰ মুখত বৈ আছে। তাইক দেখি অবলাই হাঁহি এটা মাৰি কলে — “এইটো আপোনালৈ দিছে বাইদেউ।” পাত্ৰটো খুলি চাই আমিনাই দেখিলে দুটামান তাই ভালপোৱা মিঠাই বেগম চাহেৰাই তাইলৈ দি পঠাইছে। বেগমে কিবা এটা ভাল বস্তু পালে আমিনাক সদায় মতাই নি তাৰ ভাগ দিহে। আজি এনেকৈ সজাই পৰাই তাইলৈ পঠাই দিয়াত তাই যেন কিবা এটা বেলেগ কথাৰ ইঙ্গিত পালে। তাইৰ হৃদে বেজাৰে মোলাৰ কৰি থকা মুখখনতো যেন অকমান হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। আমিনাই ওচৰতে থিয় দি থকা অবলাক কলে —

“বাক ভই এতিয়া বা”

সপ্তবিংশ অধ্যায়

নিৰ্দিষ্ট দিনত চিষ্টাৰ বধাসময়ত গুৱাহাটীলৈ যাবলৈ বেল ষ্টেচন পালেগৈ। তেওঁক আগবঢ়াই থবলৈ তেওঁৰ সহকৰ্মী কেইবা গৰাকী নাৰ্চো আহিছিল। তেওঁৰ কাৰণে বিকাৰ্ড কৰি থোৱা বেলৰ কম্পাৰ্টমেণ্টটোৰ দ্বাৰাৰ মুখতে বৈ মেজৰ নুকল আহি পোৱালৈকে অপেক্ষা কৰি আছিল। তেওঁ মেজৰ নুকলৰ সৈতে একেলগে যাৰ। অলপ পিছতে মেজৰ নুকলে লগত দুজন মেজৰ আৰু তিনিজনমান অফিচাৰ লৈ ষ্টেচন পালেহি আৰু চিষ্টাৰক বৈ থকা দেখি—“গুড মৰ্ণিং চিষ্টাৰ” বুলি অভিবাদন জনালে। চিষ্টাবেও ‘গুড মৰ্ণিং’ বুলি প্ৰত্যুত্তৰ দিলে। মেজৰে লগত অহা নাৰ্চ কেইগৰাকীলৈ চাই তেওঁ দেখিলে হিম্মিতেলত পৰি থাকোঁতে পোৱা দুগৰাকীমান শুক্ৰযাকাৰিণীও তাৰ ভিতৰতে আছে। তেওঁ ইহি এটা মাৰি ক’লে—“আপোনালোক হবলা চিষ্টাৰক আগবঢ়াই থবলৈ আহিছে।” তেওঁলোকেও মাত্ৰ মুখেৰে একোটা ইহিৰে তাৰ প্ৰত্যুত্তৰ দিলে। তাৰ পিছত চিষ্টাৰক ক’লে—

“আপুনি দেখোন আপোনাৰ বস্ত্ৰকেইটা এতিয়াও গাঢ়ীত তোলাই নাই”—এই বুলি কোৱাৰ লগে লগে লগত যোৱা নাৰ্চকেইগৰাকীয়ে চিষ্টাৰৰ বস্ত্ৰকেইটা হাতত নৈ বেলৰ ডবাটোলৈ উঠি গ’ল। বেল যাবৰ কাৰণে সেই সময়তে গাৰ্ভে হুইছেল মাৰিলে। নাৰ্চকেইগৰাকী বস্ত্ৰকেইটা থৈ লগে লগে নামি আহিল আৰু মেজৰ নুকল গৈ ডবাত বহিলগৈ। বেল লাহে লাহে চলিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মেজৰ আৰু চিষ্টাৰে হাত উলিয়াই আগবঢ়াবলৈ অহা সকলক বিদায় জনালে। মেজৰ চাইমেন নুকলক চিষ্টাৰক ক’লে—“এইবাৰ কিন্তু একেলগেহে আহিব দেই।”

—এই কথাষাৰ আগবঢ়াবলৈ যোৱা অফিচাৰ আৰু নাৰ্চ

সকলৰ কাণত বাজিল আৰু জ্বলিত মেজৰ চাইমৰে ক'লে,

“এইবাৰ মুকলি ভেঙৰ বিয়াৰ বাবেহে গৈছে । বিয়াৰ দিনটো একেবাৰে ঠিক নোহোৱাৰ কাৰণে আপোনালোকক নিমন্ত্ৰণৰ কাৰ্ড দিয়া নাই ।”

সকলোৱে কথাটো শুনি কোৱাকুই কৰিলে চিষ্টাৰ মেহেৰে ভেৰেভক হিম্পিভালত খুব পৰিচৰ্যা কৰাৰ কাৰণে বোধকৰো কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে ভেঙকো বিয়াৰ বাবেহে লৈ গৈছে ।

ক্ষিপ্ৰগতিত যোৱা বেলখন ইতিমধ্যে প্ৰায় নেদেখা হৈ গ'ল ।

অষ্টবিংশ অধ্যায়

শুৱাহাটী মুখী বেলত আহি থাকোতে মেজৰ মুকলি আৰু চিষ্টাৰ মেহকনিচ্ছাৰ এবাতি পাৰ হৈ গ'ল । কিন্তু সেই বাতি চিষ্টাৰৰ ভালকৈ টোপনি অহা নাছিল । তেওঁ আজি বহুত দিনৰ মূৰত বেলত উঠিছে, বেলৰ জোকাৰণিত তেওঁৰ টোপনি নহ'ল । তাতে তেওঁ এটা অনিশ্চিত সম্ভাৱনাৰ আশা বুকুত বান্ধি লৈ এই বেল যাত্ৰা কৰিছে । এবাৰ কথা আছে বুকুত আশা বান্ধি গৈ থকা অৱস্থাটো, গৈ পোৱাতকৈয়ো বেছি মনোৰম । চিষ্টাৰৰ মনটো এনে এটা ভাবেই যেন উদয় হৈছে । সেই কাৰণেও তেওঁৰ বাতি ৰৰ ভালকৈ টোপনি ধৰা নাছিল ।

পিছদিনা ভেঙলোক আহি এলাহাবাদ পালেহি । তেওঁ লোকৰ লগত বেলৰ একে কোঠাতে অহা সত্ৰীক কান্দিবী ব্ৰাহ্মণ এজন ভাতে নামিব । সহযাত্ৰী মুকলি আৰু চিষ্টাৰৰ পৰা বিদায় লোৱাৰ সময়ত ভেঙলোকে ক'লে—

‘আমি প্ৰয়াগৰ ত্ৰিবেণী সঙ্গমত স্নান কৰিবৰ কাৰণেহে আহিছিলো । এতিয়া বিদায় হৈ লওঁ । আপোনালোকৰো শুভ

যাত্ৰা কামনা কৰিলো।” ইয়াকে কৈ হুয়ো বেলৰ পৰা নামি গ’ল। চিঠাৰে ত্ৰিবেণী সঙ্গমনো কি বুজি নাপাইছিল। লুকে বুজাই ক’লে— “হিমালয় পৰ্বতৰ পৰা নামি অহা গঙ্গা আৰু যমুনাৰ লগত সৰস্বতী নামৰ নদীখনো ইয়াতে লগ লাগিছে। এই তিনিখন নদীৰ সঙ্গম স্থলকে ত্ৰিবেণী সঙ্গম বোলা হয়। হিন্দুসকলৰ ই এক বৰ পবিত্ৰ স্থান। ইয়ালৈ ভাৰতৰ আৰু ভাৰতৰ বাহিৰৰো বহুত হিন্দুলোক আহি স্নান কৰি পবিত্ৰ হোৱা বুলি ভাবে।”

চিঠাৰে শুধিলে,— “আমিও তাত স্নান কৰিব পাৰোনে নোৱাৰো?”

—“কিয় নোৱাৰিব! হিন্দু সকলে পবিত্ৰ বুলি গণ্য কৰা এই গঙ্গা নদীৰ পানী পূৰ পাকিস্থান, এতিয়া বাংলাদেশৰ মাৰ্জদিও বৈ গৈ সাগৰত পৰিছে গৈ। বাংলাদেশৰ মানুহেও গঙ্গাত স্নান কৰি গঙ্গাৰ পানী খাই পৰিপূষ্ট হৈ আছে।”

সহস্ৰাত্ৰী হুজন নামি ঘোৱাৰ পিছত এতিয়া লুকন আৰু চিঠাৰে বেছি মুকলি মূৰীয়া কৈ কথা-বাৰ্তা আৰম্ভ কৰিলে। চিঠাৰে জানিবলৈ ইচ্ছা কৰাত লুকে তেওঁৰ ঘৰৰ কথা, মাকৰ কথা, মাকে কি কৰে, দেউতাক যে তেওঁৰ শিশুকালতে হেৰাল এই সকলো কথা সম্পূৰ্ণ ভাবে নিস্তৰ এজনৰ দৰে চিঠাৰক ক’লে। নিৰাশ্ৰয়া মাকৰ স্নেহ আৰু যত্নত হৃৎ কণ্ঠেৰে শিক্ষা-দীক্ষা লৈ ডাঙৰ দীঘল হৈ মিলিটেৰী চাকৰিত উচ্চ পদ লাভ কৰিব পৰাৰ কাৰণে লুকলক চিঠাৰে আন্তৰিক ভাৱে প্ৰশংসা কৰিলে। আৰু ভৱিষ্যত উন্নতিৰ কাৰণে শুভেচ্ছাও জনালে। লুকে আজি পৰ্য্যন্ত তেওঁৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ কথাবিলাক এনে খোলা-খুলি ভাৱে কাকো কোৱা নাছিল আৰু তেওঁৰ জীৱনৰ সাফল্যৰ কাৰণে এনে আন্তৰিক ভাৱে তেওঁৰ মাকৰ বাহিৰে কোনেও শুভেচ্ছা জনোৱা নাছিল। আজি আকস্মিক ভাৱে চিঠাৰৰ মুখত এৰে সন্দীপ্তি

আৰু সদিচ্ছাৰে কোৱা কথা কেইবাৰ শুনি চিষ্টাৰৰ প্ৰতি তেওঁৰ অন্তৰত এটা সৌহাদ্যপূৰ্ণ মনোভাৱৰ সৃষ্টি হ'ল। ইয়াৰ পিছত নিৰ্বাক নিশ্পন্দ ভাবে নুকেলে বেলৰ খিৰিকিহেদি বেল আনিৰ কাষৰ গছ-গছনি বিলাক পিছফালে খুব জোৰেৰে গৈ থকা চাই চাই সেই গছ-গছনি বিলাকৰ দৰেই তাৰ বিগত জীৱনৰ পাৰ হৈ যোৱা দিনবোৰলৈ মনত পেলালে। তাৰ মনটোও যেন কৰবালৈ উৰি গ'ল।

“এইয়া খাবনে” বুলি কোৱা চিষ্টাৰৰ কথাষাৰ শুনি টোপনিৰ পৰা সাৰ পোৱা ম'নুৰ দৰে ঘূৰি চাই দেখিলে চিষ্টাৰে কেই চকলমান আপেল কাটি তেওঁলৈ আগবঢ়াই দিছে।

“অহ্, চৰি, থেক ইউ।” বুলি অকণমান হাঁহি এটা মাৰি নুকেলে এটুকুৰা আপেল তুলি ললে। একোটা বস্তু একোটা সময়ত বৰ তৃপ্তিদায়ক হৈ পৰে। সেই সময়ত নুকেলৰ সচাকৈয়ে কিবা এটা মুখত দিবৰ মন গৈছিল। কিন্তু বাটত খাবলৈ তেওঁ একো বস্তুকে লগত অনা নাছিল। সাধাৰণতে পুৰুষসকলৰ ক'ৰ বালৈ গলে এইবোৰ কথা মনত নপৰে আৰু নেভাবেও, কিন্তু স্ত্ৰীসকল এই বিষয়ত অলপ বেলেগ আৰু সদায় সচেতন। তেওঁলোকে একেবাৰে সূদাহাতে আনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ কলৈকো নাযায়। চিষ্টাৰৰ অনুৰোধত নুকেলে আৰু এটুকুৰা আপেল ল'লে আৰু তৃপ্তিৰে খালে তাকে দেখি চিষ্টাৰেও মনতে বৰ আনন্দ পালে। এইবাৰ নুকেল আৰু চিষ্টাৰ মুখামুখিকৈ বহিল। নুকেলে চিষ্টাৰক প্ৰশ্নিলে—

“মোৰ কথা সকলো আপোনাক ক'লো, এতিয়া আপোনাৰ বিষয়ে অলপ কবনে?”

কথাষাৰ শুনি চিষ্টাৰ যেন অলপ চিন্তিত হৈ পৰিল। মনত অলপ সংকোচ হ'ল, এজন ডেকা মিলিটেৰী অফিচাৰৰ আগত পাৰ্শ্বস্থানী নৈন্যৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত হোৱাৰ কথা তেওঁ

কেনেকৈ কৰ ? অলপ সময় মৌন হৈ থাকি চিষ্টাৰে ক'লে “বুজিছে যেজব, মোৰ জীৱন কাহিনী বহুত দীঘল আৰু সংঘটপূৰ্ণ । মোৰ দুৰ্ভাগীয়া জীৱনৰ কথা শুনি আপোনাবোৰ হয়তো মনত বেয়াহে লাগিব । কিন্তু তথাপি মই কব নোৱাৰো কিয় যে আপোনাক মোৰ জীৱনৰ সকলো কথা মুকলি মনেৰে কবলৈ মন গৈছে ; বাঞ্ছনো কিয় মন গৈছে । মোৰ জীৱনৰ দীঘলীয়া কাহিনী কোৱাৰ আগতে আপোনাক এটা মোৰ মনৰ কথা কৈ থওঁ ।”

“কণ্ঠক চিষ্টাৰ, ময়ো কব নোৱাৰো কিয় আপোনাৰ বিষয়ে জানিবলৈ মোৰ মনটো ইমান ব্যগ্ৰ হৈ পৰিছে । সঁচাকৈয়ে চিষ্টাৰ আপোনাৰ কথা শুনিবলৈ মোৰ মনটো ব্যগ্ৰ হৈ পৰিছে ।”

“আপোনাক হস্পিতালত অসুস্থ অৱস্থাত প্ৰথম লগ পোৱাৰ দিনৰ পৰাই আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ নিজৰ সন্তানৰ দৰেই এটা মোৰ সোমাইছিল । ঘটনা চক্ৰত আজি আপোনাৰ লগত সহযাত্ৰী হৈ আহি নিবলে দুবাৰ কথা পাতিবলৈ সুবিধা পাই মোৰ মনত এটা বুজাৰ নোৱাৰা মধুৰ অনুভূতি জাগি উঠিছে । মই মোৰ জীৱনৰ সকলো কথাই কম, আপোনাক কমেই । কিন্তু এতিয়া এই ভ্ৰমনৰত বেলত বহুয় । আপোনাৰ শুভবিবাহ আগতে সম্পন্ন হৈ যাওঁক । তেতিয়া আপোনালোক দুয়োজনৰ আগতে সকলো কম আৰু তেতিয়া মই কবলৈ বেছি ভাল পাম । মই আৰু এবছৰৰ পিছত কামৰ পৰা অব্যাহতি লব বুলি ভাবিছোঁ, তেতিয়া মোৰ ভৱিষ্যত জীৱনৰ কথাও হয়তো ভাবিব লাগিব । আপোনা-লোকৰ সাহাৰ্য্যও হয়তো মোৰ প্ৰয়োজন হ'ব ।”

নুকলে টপৰাই মাত লগালে—‘চিষ্টাৰ আপুনি একো চিন্তা নকৰিব । আপোনাৰ যদি নিজৰ কোনো নাই, মোৰ মা আছে, তেৱেঁ একেবাৰে অকলশৰীয়া । মোৰ চাকৰিৰ কথা জানেই আজি অঁত কালি তঁত । আৰু কোন দিনা বা প্ৰাণ এবিধ

লগা হয় একমাত্ৰ আল্লাইহে জানে ।”

“মেজৰ, আপুনি এনে অমজলীয়া কথাবোৰ কিয় ভাবিছে ? যুদ্ধক্ষেত্ৰত যুত্ৰাবৰণ কৰাটো গোঁৱৰহহে কথা । কিন্তু ভাবি চাওঁক-চোন যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ নগৈ নিজৰ ঘৰতে বহি থকা ডেকা গাভৰুৱেও প্ৰাণ হেৰুওৱা নাই জানো ?”

“চিষ্টাৰ, মই মাত্ৰ এটা কথাহে কৈছো । আপুনি আকৌ চিৰিয়াচলি নলব । আৰু এটা কথা, কাম এৰাৰ পিছত আপোনাৰ যদি ক’তো একো থকাৰ সুবিধা নহয়, আপুনি মোৰ মাত্ৰ লগত সদায় থাকিব পাৰিব ।”

এনেতে বাতিৰ আহাৰৰ কাৰণে অৰ্ভাৰ ল’বলৈ এজন মানুহ আহিল ।

“চিষ্টাৰ আপুনি কি খাব ?”

“মোৰ দেখোন ভোক লগাই নাই ।”

“নহয়, কাইলৈ যদিও পুৱা বেলাতে আমি গুৱাহাটী পোৱাৰ কথা, কিন্তু বেলৰ কথা একো কব নোৱাৰি । আপুনিও অলপ খাই লোৱা ভাল হ’ব ।”

চিষ্টাৰে ক’লে, “মই তেন্তে অলপ নিৰামিষ আহাৰকে কৰিম ।”

মেজৰ লুৰলে চিষ্টাৰৰ কাৰণে নিৰামিষ আৰু নিজৰ কাৰণে আমিষ আহাৰৰ অৰ্ভাৰ দিলে আৰু বাতিপুৱাৰ কাৰণে দুয়োজনৰ বাবে চাহ কিছুটাৰ কথাও ক’লে, অৰ্ভাৰ লৈ মানুহজনৰ গ’লগৈ ।

বাতিৰ আহাৰ কৰি লাইটটো জ্বলাই ৰাখি দুফালে দুটা বাৰ্গত মেজৰ আৰু চিষ্টাৰ গুৱলৈ ল’লে । কিছু সময়ৰ পিছত দুয়োজনৰে অলপ টোপনি আহিল । যেতিয়া সাৰ পালে তেতিয়া দুয়োজনৰে নিজ নিজ চিন্তাত মন নিমগ্ন । বেলৰ জোকাৰণিত তেওঁলোকৰ মনৰ ভাৱ বোবো বেন জোকাৰ খাই ইটোৰ পৰা

সিটোলৈ গতি কৰি বদীৰ বুকুৰ চৌৰ ঞলকনিৰ দৰে মনটো ঞলকনি উঠিছে । লাহে লাহে তেওঁলোক থকা কোঠাটো পোহৰ হৈ পৰিল । বাতিপুৱাৰ চাহ বিস্কুট ইতিমধ্যে দি গ'ল । খোলা ধিৰিকিয়েদি পুৱাৰ পোহৰ আৰু মৃদু বতাহ আহি তেওঁলোকৰ গাত লাগিছেহি । দুয়োজনেই উঠি বহিল । তেতিয়া বেলখন আহি অসম সেমাইছিলহি । চিঠাৰে খুব উৎসুকতাবে বেলৰ পৰাই বাহিৰলৈ চাই দুই এটা কথা মুকলক স্মৃতিবলৈ ধৰিলে । বেলৰ শব্দ আৰু জোকাৰণিত কোনো কোনো সময়ত ইজনে সিজনৰ কথা ভালকৈ ধৰিব নোৱাৰিছিল ।

চিঠাৰ বেয়া নাপায় যদি আহক, মোৰ কাষতে বহকহি মই আপোনাক বেলৰ পৰা দেখা পোৱা ঠাই বিলাকৰ কথা কৈ যাম ।” চিঠাৰে অসম এখন হাবি জংঘলেৰে পৰিপূৰ্ণ, বাট-পথ নথকা দেশ বুলিছে শুনিছিল । এতিয়া বেলৰে আহি অসম দেশ পালত মেজৰক বহুত কথাই স্মৃতিবলৈ আশা কৰি আছিল । চিঠাৰে তেওঁ পিন্ধি থকা শাৰীৰ আচলটো গাত সঘতনে মেৰিয়াই লৈ মেজৰে কোৱামতে তেওঁৰ কাষতে বহি-নহি । তেওঁ ঞস্তুক পিছতে দেখিবলৈ পালে এটা বেলৰ আলি দক্ষিণ পশ্চিম ফালে সোমাই গৈছে । স্মৃতিবলত মেজৰে ক'লে— “এইটোৱেই আছিল অসমৰ পৰা কলিকতালৈ যোৱা খুব চমু বেলপথ, তাৰে এটুকুৰা দেশ বিভাজনৰ পাছত পাকিস্থানৰ ভিতৰত পৰাত এই পথ এতিয়া বন্ধ হৈ পৰিল ।”

“পাকিস্থান ইয়াৰ ওচৰতে নেকি ?”

“হয়, আমি এতিয়া পাকিস্থানৰ (বৰ্ত্তমান বাংলাদেশ) ওচৰে দিৱেই আছিছোঁ । ইয়াৰ পৰা সেই দেশৰ সীমান্তলৈ বিশ, পঁচণ কিলোমিটাৰ মানহে হ'ব”— বুলি মুকলে ক'লে ।

পাকিস্থানৰ কথা শুনি চিঠাৰৰ নিজৰ কথালৈ মনত

পৰিল । আৰু সুধিলে,— “পাকিস্থানৰ পৰা অসমলৈ এই ফালেই মাছুহ বিলাক আহিছিল নেকি ?”

যেতিয়া ক’লে “অসমৰ দক্ষিণ পশ্চিম অঞ্চল পাকিস্থানৰ লগত সংলগ্ন পভিকে পাকিস্থানী বৰ্ত্তমান বাংলাদেশী সকলে এই ফালেও আৰু ছিলেট আদিৰ কালৰ পৰাও অসমত সোমাইছিলহি । এই কথা শুনি চিষ্টাৰে আৰু ঔৎসুক্যভাৱে সুধিলে—

“ঢাকা ইয়াৰ পৰা ওচৰতে নেকি ?”

“নহয় চিষ্টাৰ, ঢাকা ইয়াৰ পৰা বহুত দূৰত । আমি এতিয়া বাংলাদেশৰ উত্তৰ ফালেদিহে বেলেৰে আহি আছো । ঢাকা মহানগৰী বাংলাদেশৰ একেবাৰে দক্ষিণ অঞ্চলতহে ।”

চিষ্টাৰে পুনৰ সুধিলে,— “ঢাকা বহুত দূৰত ?”

“হয় চিষ্টাৰ, ঢাকালৈ ইয়াৰ পৰা বহুত দূৰ ।” — কথাষাৰ শুনি চিষ্টাৰৰ মনটো সেমেকি গ’ল । লুখিয়ানৰ পৰা অসমলৈ আহোতে চিষ্টাৰে মনতে এটা ক্ষীণ আশা পুহি আহিছিল— অসমলৈ যাম যেতিয়া ঢাকালৈযো কিছানি যাব পাৰিম । তেওঁৰ জন্ম ঢাকা অঞ্চলৰ পদ্মা নদীৰ পাৰৰ এখন গাঁৱত । সেই গাঁৱৰ মুকলি আকাশ. মুকলি বতাহ আৰু মুকলি পথাৰত নাচি বাগি ডাঙৰ হোৱা ছোৱালী । তেওঁৰ মনত পৰিল একোটা সময়ত সাগৰে নদীয়ে একাকৰ হৈ তেওঁৰ গাঁৱৰ ওচৰলৈকে দেশখন বুৰাই নিয়াৰ দৃশ্য । বাৰিষা দিনত পদ্মা নৈৰ বুকুত বান্ধি থোৱা জাহাজ বিলাকৰ দৃশ্য । সেই নদীৰ উত্তাল ভৰংগৰ মাততো সৰু সৰু নাৱৰ টিঙত ঠিৰ হৈ নাৱবীয়াই গাখীৰৰ টিনবিলাক আৰি জাহাজবিলাকত তুলি দিয়াৰ দৃশ্য । সেই সময়ত পদ্মানদীৰ সিপাৰৰ পৰা ‘মিত্ৰ এক্সপ্ৰেছ’ নামৰ এখন বেল গাখীৰ লৈ কলিকতালৈ গৈছিল । এই জাহাজবিলাকে সেই গাখীৰ নি কলিকতা অভিমুখী বেলত তুলি দিছিল । এইদৰেই সৰুকালৰ বহুত কথাই

ভেঙেৰ মনলৈ আহিল। নিজৰ ভাৱতে বিজ্ঞান হৈ বেলৰ বিবিকিয়েদি বাহিৰলৈ চাই চাই গৈ আছিল। চকুৰে বহুত বস্তু দেখি থাকিলেও মনটোৰ সংযোগ নহ'লে কি বস্তু দেখিছে চকুৰে ক'ব নোৱাৰে। মনোনিবেশ নকৰা কাৰণে চিষ্টাৰে বাহিৰত কি দেখি গৈছে একো ক'ব নোৱাৰে। কাষতে বহি থকা মেজৰে চিষ্টাৰে কোনো মাত্ৰ বোল নকৰাত ভেঙলৈ কেবাহিহৈ কেইবাবাৰো চালে আৰু বুজিব পাৰিলে চিষ্টাৰে সম্পূৰ্ণ অন্যমনস্ক হৈ মাত্ৰ বাহিৰলৈ চাই গৈছে। এইদৰে আহি থাকোঁতে বেলখন বড়িয়া জংচন পাণ্ড পাণ্ড হ'লহি। সেইদিনা বেলখন অলপ পলমকৈ চলিছে। গতিকে পোৱাত কিছু পলম হ'ব। চাহ একাপ বা কিবা এটাকে খাই লোৱা ভাল হ'ব বুলি নুকেলে 'চিষ্টাৰ' বুলি মাত্ৰ দিলে। নুকেলৰ মাত্ৰ শুনি টোপনিৰ পৰা সাৰ পোৱা মানুহৰ দৰে থকুমকুৈ উঠি কোৱাৰ দৰে ক'লে— “কি কৈছে মেজৰ?”

‘আমি গুৱাহাটী পাণ্ডতে কিছু পলম হ'ব। বড়িয়া জংচনতে কিবা অলপ খাই লোৱা ভাল হ'ব। ইয়াৰ পিছত গুৱাহাটী পোৱালৈকে বেলত চাহ খোৱাৰ সুবিধা নাই।’

“ভেঙে আপুনি কি খায় অৰ্ভাৰ দিয়ক। মোৰ কাৰণে সুন্দা চাহ একাপেই হ'ব।” —বড়িয়া জংচনত বেলখন মাত্ৰ সাত মিনিট বয়। বেলখন বোৱা মাত্ৰকে মেজৰ নুকেলে আপ মাৰি বোৱাদি গৈ খোৱা বস্ত্ৰৰ পেকেট এটাৰ লগতে হুহাতে হুকাপ চাহ লৈ বেলত উঠিলহি। বেলত বহি মেজৰে খোৱা বস্ত্ৰৰ পেকেটটো খুলি অকণমান চিষ্টাৰকো খাবলৈ অনুৰোধ কৰাত চিষ্টাৰেও আনন্দ মনে গ্ৰহণ কৰিলে। বেল আকৌ চলিল। এই বাৰ মেজৰে সুবিলে— “চিষ্টাৰ কথা এটা সোধো!”

“কৰ্ত্তক”।

“আপুনি বাংলাদেশৰ কথাবোৰ শুনাৰ পাছতে একেবাৰে

অজ্ঞানত হৈ পৰিল। ময়ো কিবা কথনলগীয়া কথা কৈ আপোনাৰ মনত আঘাত দিলো নেকি ? কণ্ঠকটোন চিষ্টাৰ। সৰ্টাকৈয়ে আপোনাৰ কি হৈছিল ?” চিষ্টাবে শেতা হাঁহি এটা মাৰি ক’লে—

“মেজৰ আপুনি দেখিছো, মানুহৰ মনৰ কথা খুব সোনকালেই বুজিব পাৰে। সৰ্টাকৈয়ে ঢাকা বহুত দূৰ বুলি কোৱাত মোৰ মনটো বেয়া লাগি গৈছিল। মোৰ জন্ম ঢাকাতো এখন গাঁৱত। সেই জন্মস্থান মই হয়তো জীৱনত আক দেখিবলৈ নাপাম। আপোনালোক ভাগ্যবান কাৰণেই হয়তো সুখী। স্বদেশৰ পৰা বিতাড়িত হৈ আহিবলগীয়া এজনৰ স্বদেশ আৰু স্বজাতিৰ কাৰণে কি এটা হেপাহ অন্তৰত লাগি থাকে।”

“আপুনি একেধাৰে ঠিক কথাই কৈছে চিষ্টাৰ; মই এটা কথা কওঁ শুনকচোন। মই কিছুদিনৰ আগতে দিল্লীলৈ যাওঁতে মোৰ এজন মামা চৈবদ আলীক দিল্লীত লগ পাইছিলো। তেওঁ মাত্ৰ এমাহৰ কাৰণে দিল্লীলৈ আহিছিল। তেওঁ আমেৰিকাৰ ‘বষ্টন’ চহৰত এটা ডাঙৰ কোম্পানীত কাম কৰে আৰু তেওঁৰ টকা পইচাৰ অভাৱ নাই। মই তেওঁক সুধিছিলো— পিছে ঘৰলৈ কেতিয়াই যাব ?”

“কিৰো কম ধন, কিন্তু লৈ (কিতি তেওঁৰ মাৰ্কিন দেশীয় পৰিবাৰ) হে মই অকণমান অনুৰিধাত পৰিছোঁ। তুমি জানাই মোৰ ঘৰ গোলাঘাটৰ নাহৰণিত। কিন্তু কিতিয়ে তালৈ যোৱাটো ভাল নাপাই আৰু তেওঁ নিজেও নাযায়। সেই কাৰণে আজি পোন্ধৰ দিন মান কুলুভেলিত কটালোঁগৈ আৰু হুদিনমানৰ পাছতে গুৱাহাটীলৈ যাম তাত এখন বিয়া আছে। সেই ছেগতে মই দিনভিত্তিকে গৈ ঘৰখন চাই চিতি আহিম বুলি ভাবিছোঁ। বাবা থকালৈকে ঘৰলৈ গৈ মই এডুৰুকি মাৰিবই লাগিব। মাহে মাহে মই আমেৰিকাৰ পৰা পঠোৱা টকা কেইটা পাই বৰ্ত্তমান ভালকৈ

চকুৰেও নেদেখা আৰু দুৰ্বল কপি থকা হাতেৰে নিজেই এখন চিঠি লিখি যোৱা পঠায়। তাত তেখেতে সদায় এটা কথাই লিখে— “তোমাৰ টকা পাই আহোঁ, তুমিনো আহি কেতিয়া মোক দেখা দিবাছি। কেতিয়াহো তোমাৰ মুখখনি চাবলৈ পাম।” চিঠিখনৰ আখৰ কেইটাৰ পৰা বাবাৰ বৰ্ত্তমান শৰীৰৰ অৱস্থা কেনেকুৱা মই ধৰিব পাৰো। আৰু ওচৰত নাপালেও বাবাৰ মোৰ প্ৰতি থকা মৰমৰ কথা মই ভালকৈ বুজিব পাৰো। চকুৰে নেদেখিলেও ডেঙ মৰমেৰে মতা মাতৃয়াৰ যেন কেতিয়াবা শুনো।

এজন বিজ্ঞানোকে কৈছিল— ‘Kindness is a language, which the deaf can hear and the blind can read’

থম দৌলভৰ দেহ আমেৰিকাত আধুনিক জগতৰ সকলো বস্তুকে উপভোগ কৰিও কেতিয়াবা চেৰেংকৈ মোৰ নিজৰ গাওঁখনলৈ মনত পৰে। বাঁহ-খেৰৰ মাটিৰ ঘৰতে জন্ম লৈ বোকা পানীৰ মাততে ডাঙৰ-দীঘল হৈছিলো। কিন্তু এতিয়া আমেৰিকাৰ নাগৰিকত্বলৈয়ো লাহ-বিলাহৰ মাজত থাকিও মনত কেতিয়াবা এটা এনে প্ৰবল আকাংক্ষা জন্মে যেন উৰা মাৰি আহি বোকা পানীতে আকৌ লুতুৰি-পুতুৰি হৈ জেঠাইটি আৰু মাহীটিহঁতৰ লগত মাটিতে কাঠৰ পীৰাত বহি কডাই গুৰি পিঠা গুৰি খামছি, ঢেকীয়া শাকত কঠাল গুটিৰে বন্ধা টেঙা জ্বোলৰ যেন জুতি লমছি। ইমান দিন আমেৰিকাৰ নাগৰিকত্বলৈ থাকিও সেইধৰ অন্নদাতা দেশৰ প্ৰতি মৰম পৰা বিদেশ বিদেশ ভাৱ আতৰাব নোৱাৰিলো। আৰু এতিয়াও নিজৰ বুলি আকোৱালি ল’ব নোৱাৰিলো। বেজবকুৱাই লিখি থৈ যোৱা— “চাই লওঁ এবাৰ মুখখনি তোমাৰ হেপাহ মোৰ পলোৱা নাই” এই কথাখাৰৰ মৰ্ম সাত সাগৰ তেৰ নদীৰ সিপাৰে থাকিহে মই ভালকৈ বুজিব পাৰিছোঁ। —“সচাকৈয়ে চিঠীৰ মামাই কোৱাৰ দৰে নিজৰ দেশ আৰু জনভূমি ঘৰ হেপাহৰ,

বৰ মৰমৰ বস্তু । আপোনাৰো জন্মভূমিলৈ মনত পৰাতো সম্পূৰ্ণ কাঞ্চাতিক ।”

এইবাৰ চিঠাৰে সুধিলে— “বাংলাদেশৰ পৰা আৰু মানুহ বিলাক অসমৰ কোন ঠাইত বাক বেছিকৈ আছে ?”

—“গুৱাহাটী, হোৰ্ণাই, লংকা আদি ঠাইতেই বেছি সংখ্যক লোক আছে কুলি মানুহে কৰ । ইয়াৰ উপৰিও বাংলাদেশৰ পৰা ঘৰ-বাৰী এৰি ভাগি আহিবলগীয়া এই দুৰ্ভাগীয়া সকল অসমৰ হাবিয়ে, বননিষে, গাৱে ভুইয়ে ল’ভে খেলেই অকণমান থাকিবলৈ সুবিধা পাইছে তাতোই সোমাই আছে, আনকি গুৱাহাটী মহানগৰীতো দিন হাজিৰা কৰি বহুত বাংলাদেশী লোক আৰু বহুত মাইকী মানুহ আৰু ছোৱালীৰে মানুহৰ ল’ৰা ছোৱালীৰ আলোচনাবি, ঘৰ সৰা-মচা কৰি গৃহস্থীৰ ধৰণে আছে ।”

এইবিলাক কথা শুনি চিঠাৰে অকণমান বেগ কিবা চিন্তা কৰিলে । এনেকুৱা সময়তে বেল চাংসাবী টেচন পাৰকৈ গুৱাহাটীৰ কালে আগবাঢ়িছিল । মেজৰে চিঠাৰক ক’লে— ‘চাউক সেই দূৰত গুৱাহাটী নগৰৰ মাজতে থকা শৰণীয়া পাহাৰৰ ওপৰত সেইটো গান্ধী মন্দিৰ । আপুনি মহাত্মা গান্ধীৰ নাম শুনিছে নহয় ?’

“হয়, হয়, আমি সকলো পৰাই তেখেতৰ নাম শুনিছো । ইন্দিৰা গান্ধী তেখেতৰ ছোৱালী নেকি ?”

“ইন্দিৰা তেখেতৰ নিজৰ ছোৱালী নহয় । ইন্দিৰা অন্য এটা পৰিয়ালৰ কন্যা । কিন্তু তেওঁ মহাত্মাৰ অতি মৰমৰ ছোৱালী আছিল ।” খন্তেক পাছতে বেল আহি শৰাইঘাট দলঙৰ ওপৰত উঠিলহি । কোনো নদীৰ দলঙৰ ওপৰত উঠিলে বেলৰ সাধাৰণতে এটা সুকীয়া ধৰণৰ শব্দ হয় । এনেকুৱা এটা শব্দ শুনি চিঠাৰে বাহিৰলৈ চাই নৈখন দেখি খুব ভাল পালে আৰু বহুত দূৰলৈকে নদীখন আৰু কাষৰ সেউজীয়া পটভূমিৰ সৌন্দৰ্য দেখি তেওঁ বিমোহিত হ’ল । ইয়াকে

দেখি মেজৰে ক'লে—

আমাৰ দেশৰ ভিৰিখন ডাঙৰ নদী সিদ্ধ, গঙ্গাৰ লগৰে এই ব্ৰহ্মপুত্ৰও এখন। সেই দলঙৰ পৰা পৰিস্কাৰক উমানন্দ আৰু গুৱাহাটী নগৰৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কাষত থকা এটা অঞ্চল খুব ভালকৈ দেখা যায়। মেজৰে আকৌ ক'লে— “চিষ্টাৰ নদীৰ পাৰত যে শাৰী শাৰীকৈ থকা সেই ঘৰবোৰ দেখিছে তাৰ মাজতে আমাবোৰ থকা। আমি এতিয়া তালৈকে যাম।”

এই দৰেই কথা পাতি থাকোঁতেই বেলখন আহি কামাখ্যা ষ্টেচনত ব'লহি। কোনোবা এজনে ক'লে ‘গুৱাহাটী ষ্টেচনৰ পৰা বেলখন আৰু আগুৱাবলৈ চিগ্ৰমেল দিয়া নাই। বেলখন কিছু সময় ইয়াত থাকিব।’ বেলৰ পৰাই পাহাৰ এটা দেখি চিষ্টাৰে স্মৃতিলৈ— “সেইটো কি পাহাৰ?”

“সেইয়া নীলাচল পাহাৰ। ইয়াতে কামাখ্যা দেৱীৰ মন্দিৰ আছে— ই এখন হিন্দুসকলৰ অতি পবিত্ৰ তীৰ্থস্থান আৰু প্ৰধান পীঠ স্থান— ইয়ালৈ গোটেই ভাৰতৰ আনকি নেপাল আদি দেশৰ লোকো দৰ্শন কৰিবলৈ আহে।”

“গুৱাহাটীখন পাহাৰ পৰ্বতৰে ভৰা ঠাই নেকি?”

“পাহাৰ পৰ্বতেই বহু, গুৱাহাটীৰ ভিতৰত ডাঙৰ নদী, সৰু নদী, জান-জুৰি, বাননি পথাৰ, বিল, সৰু ডাঙৰ পাহাৰ টিলা, পৰ্বততীৰ্থ আদিও আছে। মোৰ কৰ্তব্যৰ ভাগিদাত আমাৰ দেশৰ বহুতো নগৰ-চহৰ দেখাৰ সৌভাগ্য হৈছিল কিন্তু মই কোৱাৰ দৰে এই আটাইবিলাক বস্তু একে লগে থকা প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰে পৰিপূৰ্ণ গুৱাহাটীৰ দৰে নগৰ দেখা নাই। বিদেশৰ পৰ্য্যটক সকলৰ বাহিৰেও আমাৰ দেশৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা ইয়ালৈ অহা বাজমৈনিক মেতা, শিক্ষাবিদ, সাহিত্যিক সকলেও অসমৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ জুৱলী প্ৰশংসা সদায় কৰি আহিছে আৰু এতিয়াও

কৰি থাকে।”

বেল এৰিবলৈ আৰু অলপ সময় আছে বুলি জানি হুয়োজন বেলৰ পৰা নামিল আৰু প্লেটফৰ্মত থকা এখন চাফ হোকাৰৰ পৰা ঢুকাপ চাহ লৈ খাই থাকোঁতেই তাৰ পৰাই দেখিবলৈ পোৱা সকলো বস্তুৰেই এটা ধূল-মূল আভাস মেজৰে চিটাবক দিলে। চিটাবেও খুব আগ্ৰহেৰে সেইবোৰ দেখি মাজে মাজে হুই এটা কথা স্মৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ভেতিয়াও যেন বেল পুনৰ চলাব কোনো উম-ঘামেই নাই।

সেইদিনা দেওবাৰ আমিনাই পুতেক ধনৰ পৰা আগতেই চিঠিৰ দ্বাৰা জানিব পাৰিছিল ধন আহি সেইদিনাই গুৱাহাটী পাবহি। আৰু লগতে অন্য এগৰাকী মহিলাও আহিব। সেই কথা ভেঙে চাফৰা বেগমকো জনাইছিল আৰু পৰম হিতাকাঙ্ক্ষী কাকতিকে জনাইছিল। কাকতিৰ সৰুৰে পৰা পোৱা ধনলৈ নিজৰ নাস্তিৰ দৰে এটা বিশেষ ধৰণৰ মৰম আছিল। সি অহাৰ কথা শুনি আৰু বিশেষকৈ তাৰ মুকুত হোৱা দুৰ্ঘটনাৰ পিছত বৰ্তমান দিনো কেনেকুৱা হৈ আছে তাকে চোৱাৰ হেপাহত ভেংগে সোনকালেই আহি খানবাহাদুৰৰ ঘৰতে বহি অপেক্ষা কৰি আছিল। বেগমে চাহেবায়ো নুৰুলৰ লগত এগৰাকী মহিলা আহিব বুলি জানি ভেঙেৰ ছাইভাৰৰ হাতত পাড়ীখন গুৱাহাটী ষ্টেচনলৈ পঠাই দিলে। কিন্তু নুৰুলইও আহি পোৱাত কিছু পলম হোৱাৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ মনত অলপ উচ্‌পিচনি লাগিল। বিশেষকৈ বেজিনাৰ। তাই বাবে বাবে দেউতাকক ৰাটনি ধৰিছে - “বাবা, কোন কৰি ষ্টেচনত সোধাচোন, বেল কিয় পোৱাহি নাই, এতিয়াতো প্ৰায় দুখটাই পলম হৈছে।” “তাইৰ দেউতাক খুবহেদে সহজ ভাবে ক’লে - “তুমি একো চিন্তা নকৰিবা, আজি কালি বেল বেলকৈ

পোতা আৰু বেলিকৈ যোৱাটো এটা দৈনন্দিন কথা হৈ পৰিছে । ময়ো ছুবাৰ ষ্টেচনলৈ কোম কৰিছিলো । কিন্তু ভাঙ কোম ৰাখে—
খৰোজ কোমো মাই ।”

কথাষাৰ শুনি বেজিনাৰ মনটো বিষন্ন হৈ পৰিল । তাইৰ সেইফাৰ দেউতাকৰ চকুত মলৰাকৈ দাখাছিল । বহুত দিনৰ আগতে ভাৰা এটা পানৰ কলি— তোমাৰ অকণি পলমে—
এলয় ধুমুহা— দাঁত হিয়াত মাৰেহি……… ……’ খুবহুদৰ মনত পৰিল আৰু তেওঁ বুজিব পাৰিলে প্ৰেমাঙ্গদ অহাত অলপ পলম হওঁতেই তেওঁৰ পূৰ্ণ যৌৱনা জীয়েকৰ মনত কি অৱস্থা হৈছে । ইফালে ভাৰি অলপ সান্তনা দিবৰ মনেৰে ক’লে— “বাক দিনৰ দহ বজালৈকে চাওঁ । যদি তেতিয়াও মাপাবহি, ময়ো ষ্টেচনলৈ এৰাব যাম ।” দেউতাকৰ কথা শুনি বেজিনাই মনত অকণমান শান্তি পালে ।

মাজে সময়ে দেওবাৰে ফিবোজ ইছলামো আমিনাৰ ঘৰলৈ আহে । কিন্তু তেওঁক আমিনাই ঘৰৰ কোনোজনৰ সৈতে চিনাকি কৰি দিয়া নাছিল আৰু চিনাকি কৰি দিয়াৰ কোনো প্ৰয়োজনো বোধ কৰা নাছিল । কি বুলিনো চিনাকি কৰি দিব ? সেইদিনাও এখন্ডেক লগ পাবৰ কাৰণে ফিবোজো আহিছিল ।

এনেতে গেটৰ মুখত মটকৰ হৰ্ণ শুনা গ’ল । ড্ৰাইভাৰে খামৰাহাচুৰৰ ঘৰৰ পহুলিতে মটকৰ ৰাখি গেটখন খুলিবলৈ নামি গ’ল । পাৰ্চীৰ ভিতৰৰ পৰাই চিঠাৰে সুধিলে—

“ঘৰৰ সমুখত ঠিয় হৈ থকা সেই মানুহ গৰাকী আপোনাৰ মা মেকি ?”

—“হয়, সেয়া মোৰ মা ।”

আৰু ফিবোজক উদ্দেশ্য কৰি সুধিলে— “সেই পেট-চাট’
পিছি থিয়হি থকা মানুহজন কোম ?”

“মই তেখেতক চিনি নাপাওঁ।”

মেজৰ মুকলে আগেয়ে কোনো দিন ফিবোজক লগ পোৱা নাই। বয়স বাচি ঘোৱাৰ লগে লগে সি আগৰ ফিবোজ হৈ থকা নাই। সি যেন বয়সতকৈ বেছি বুঢ়া হৈ পৰিছে। দীঘল ডাচি-গোফ ৰাখিবলৈকো ধৰিছে। চিঠাৰে ভেঙক আঁতৰৰ পৰা ঠিককৈ ধৰিব পৰা নাই আৰু জানিবলৈ বা বুজিবলৈ চেষ্টাও কৰা নাই। কাৰণ ফিবোজ তাত উপস্থিত থাকিব পাৰে বুলি তেওঁ কল্পনাও কৰিব পৰা নাছিল। কিন্তু ফিবোজে ভেঙক আঁতৰৰ পৰাই চিনি পাইছে। সি চিনি নেপাব কেলৈ? আজি অতবহুৰে তাৰ অন্তৰ আৱৰি থকা মেহেৰৰ কথা সি কেনেকৈ পাহৰিব? খাওঁতে শোওঁতে এতিয়াও যে সি মেহেৰৰ যৌৱনৰ তেজ ৰঙা গাল দুখনি আৰু তাইৰ চকুৰ স্নিগ্ধ চাৱনি যেন দেখি থাকে। সি পাহৰিব নোৱাৰে, কেতিয়াও নোৱাৰে। সি এতিয়া ভালকৈ বুজিলে মুকলৰ লগত অহা মহিলা গৰাকী মে-হে-ৰ।

খানবাহাদুৰৰ ঘৰত সেই সময়ত গোট খোৱা কোনো এজন মানুহকে সি চিনি নাপাই আৰু ভেঙলোকৰ কোনো জনেও তেওঁক নাজানে, এনে অৱস্থাত নিজে স্বামী হৈয়ো আগবাঢ়ি গৈ মেহেৰক আদৰি লবলৈ ফিবোজে সাহস গোটাব নোৱাৰি খানবাহাদুৰৰ ঘৰৰ দুৱাৰ এখনৰ আঁৰ লৈ থাকি দুৱাৰৰ ফাকেদি আগন্তুক সকললৈ চাই ৰ’ল।

মুকলে ‘মা’ বুলি দেখুওৱাৰ লগে লগে গাড়ীৰ ভিতৰৰ পৰাই কিবা এটা সন্দেহ, কিবা এটা উৎকণ্ঠাৰে মেহেৰে আমিনা লৈ চাইয়েই থাকিল। মুখখনি চিনাকি চিনাকি লাগিলেও নিঃসন্দেহে আমিনা বুলি তেওঁ চিনি পোৱা নাই। ভাবিব নোৱাৰা কথা এটা দেখিলে মানুহে নিজৰ চকুকো অবিশ্বাস বা পুৰা বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰা অৱস্থাত পৰে। এতিয়া মেহেৰবো সেই অৱস্থাই

হৈছে । তেওঁ আৰু স্পষ্টকৈ দেখিবলৈ বুলি শাৰীৰ আচলেৰে চকু হুটা মেলি দিলে আৰু আশা কৰিলে উগ্নিলিত চকুৰে চালে কিজানি মহিলা গৰাকীক তেওঁ চিনিব পাৰিব ।

মটৰ গাড়ীখন দুৱাৰ মুখত আহি ব'লহি । মেজৰ মুকল প্ৰথমেই গাড়ীৰ পৰা নামি দুৱাৰখন খুলি ধৰি চিষ্টাৰ নমালৈকে খিহদি থাকিল । চিষ্টাৰে গাড়ীৰ ভিতৰৰ পৰাই ওচৰতে আমিনাক দেখি চিনি পাই থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰিলে । আমিনায়ো এনে আকস্মিকভাৱে তাইৰ বান্ধৱী মেহেৰক লগ পাই তাইৰ যেন ধৈৰ্য্য হেৰাই গ'ল । আগেয়ে মুকল ঘৰলৈ আহিলে আমিনাই আগবাঢ়ি গৈ আদৰ সাদৰ কৰি আগবঢ়াই আনে । কিন্তু আজি মেহেৰক দেখি নিজৰ সন্তান স্বৰূপ মুকলৰ কথাওঁ পাহৰি গ'ল । ইজনীয়ে সিজনীক অভাৱনীয় ভাৱে ইমান দিনৰ মূৰত লগ পোৱাত হৰ্ষ বিষাদে দুয়োজনীক অন্তৰ কপাই তুলিলে আৰু বাহ্যিক জ্ঞান শূণ্য হোৱাৰ দৰে দুয়োজনীয়ে ইজনীয়ে সিজনীক সাৱটি ধৰি ভাৱাবেগত ছৰাও বাৱে কান্দিবলৈ ধৰিলে । হঠাতে মাইকী মানুহৰ কান্দোন শুনি মুকলৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি থকা ঘৰৰ ওপৰ মহলাত থকা খান বাহাহুৰৰ ডাঙৰ ল'ৰা বাহাকল, জোৱায়েক খুৰছেদ, জীয়েক নাজিমা আদি সকলো অলপ অবাৰ হৈ ল'ৰালৱিকৈ তললৈ নামি আহিল । আৰু ইয়াৰ পিছতে চাহেবা বেগমে বেজিনাৰ হাতত ধৰি খটখটিৰে অলপ উৎকণ্ঠিত হৈ নামি আহিল আৰু লগতে নামি আহিল কাকতি । মাক আমিনা আৰু চিষ্টাৰে এনেদৰে সাৱটী-সাৱটি কৰি কন্দা দেখি মেজৰ মুকল অতি আচৰিত হৈ কাষলৈ আহি মাকক জুখিলে—

“মা, তোমালোকৰ কি হৈছে, কিয় কান্দিছা ?”

“ক'ৰ নোৱাৰোঁ ধন, আজি ইমান বছৰৰ মূৰত তোৰ ‘মাক’ লগ পাই মোৰ কি হৈছে ।”

এইয়াৰ আৰু আচৰিত হৈ মুকলে পুনৰ জুখিলে—

“মোৰ ‘মা’ মানে ?

ইতিমধ্যে ঘৰৰ সকলোৰোৰ আছি সেই ঠাইত উপস্থিত হৈছিলহি ।

আমিনাই ধনৰ হাত এখনত ধৰি মেহেৰৰ হাতত লগাই ক’লে— “এওঁৱেই তোৰ আচল মা”

—“তেন্তে তুমি” বুলি নুকলে আমিনাৰ মুখলৈ চাওঁতেই আদিৰ পৰা সকলো কথা জনা বগোজোষ্ঠ কাকতি তেওঁলোকৰ নিচেই ওচৰলৈ আগবাঢ়ি আহি উৎফুল্ল মনেৰে নুকলৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তেৱেই দি ক’লে -

“ধন, অন্নদাত্ৰী মাতৃ আৰু জন্মদাত্ৰী মাতৃ দুয়ো সমান । গজ্জা যমুনাৰ সন্মিলিত জলধাৰাৰে ভাৰত ভূমি পবিত্ৰ হোৱাৰ দৰে গজ্জা যমুনা সদৃশ তোমাৰ এই দুই মাতৃৰ স্নেহ পৰশত তুমি পবিত্ৰ হোৱা । তুমিও জ্যোতিস্মান হোৱা ।” ককাক কাকতিৰ কথা শুনি মেজৰ নুকলৰ সৈনিকৰ শক্তি আৰু মনোবল যেন ঋন্তেকতে হেৰাই গ’ল । মূৰৰ পিঙ্কি থকা টুপিটো খুলি লেজু-সেজু হৈ কেঁচুৱা ল’ৰাই মাকৰ কাষলৈ আশ্ৰয় বিচাৰি অহাৰ দৰে নুকলেও কৰুণ কাতৰ মাতেৰে ‘মা’ বুলি চিষ্টাৰ মেহেৰক সাৱটি ধৰিলে । মেহেৰেও ঋন্তেকৰ কাৰণে সকলো পাছৰি গ’ল । হেৰাই যোৱা পুতেক নুকলক পাই কোলাৰ কেঁচুনাৰ দৰে বুকুত সাৱটি ধৰি তাক গালে মুখে চুমা খাবলৈ ধৰিলে । দুৱাৰৰ ফাকেদি এই সকলো দেখি থকা ফিবোজ আৰু থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰা হ’ল । তাৰ মনটো ছটফটাবলৈ ধৰিলে কিন্তু তথাপি ইমান বিলাক অচিনাকি মানুহৰ আগত আৰু বিশেষকৈ আমিনাৰ প্ৰতি থকা তাৰ দুৰ্বলতাৰ কাৰণেই এতিয়া তাইৰ সন্মুখত মেহেৰক আদৰি লবলৈ মাসসিক প্ৰস্তুতি গোটাব নোৱাৰি সি উৎকণ্ঠা আৰু উদ্ভিগ্নতাৰে থিয় হৈ থকা ঠাইতে থিয় হৈয়ে থাকি মনলৈ স্থিৰতা

আনিবৰ কালণে মুখৰ ভিতৰতে বাৰে বাৰে খোদাৰ নাম লবলৈ ধৰিলে— “লা-ইলাহা-ইল্লালাহু .. ..

চাহেৰা বেগমক আদি কৰি সেই ঠাইত উপস্থিত থকা সকলোৱে মাতৃ আৰু পুত্ৰৰ এই আকস্মিক মিলনৰ মধুময় দৃশ্য দেখি অভিভূত হৈ পৰিল, লগতে কাকতিও। বয়োবৃদ্ধ কাকতিৰ পকা খেৰেৰা যেন উজ্জ্বল মুখখনি আৰু অলপ উজ্জ্বল হৈ পৰিল আৰু তেওঁৰ মুখৰ পৰাই স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে ওলাই গ’ল—

“পৃথিৱীত মাতৃৰ সমান কোনো নাই, মাতৃৰ সমান পৃথিৱীও কোনো নাই, কোনো হ’ব নোৱাৰে।”

এনেকুৱা এটা আনন্দৰ ক্ষণত ফিৰোজ ওলাই নহাত সি আঁৰ লৈ লুকাই থকা দুৱাৰখনৰ কাষলৈ গৈ আমিনাই মাতৃ লগালে—

“ওলাই আহা ফিৰোজ, সংকোচ নকৰিবা। খোদা আজি মেহেৰবান ! তেওঁ নিজেই তোমাৰ কেবাই যোৱা অমূল্য বত্ৰ, তোমাৰ ওচৰলৈ পঠাই দিছে। আহা ফিৰোজ ওলাই আহা দুইটিকে আদৰি লোৱাছি।” বুলি আমিনাই ফিৰোজক হাতত ধৰি অনাৰ দৰেই উলিয়াই আনি মেহেৰবান ওচৰ পোৱালে। তেওঁলোক দুয়ো দুয়াকে অপলক দৃষ্টিৰে চাই থাকিল। খন্তেক পিছতে ফিৰোজক আমিনাই ধনৰ কাষলৈ লৈ অহাত স্মৰ্শন ডেকা ধনক দেখি ফিৰোজ তন্ময় হৈ পৰিল। ধনও কেতিয়াও নেদেখা নুগুনা এই মানুহজনে তাৰ মুখলৈ সেইদৰে চোৱা দেখি সিও খুব উৎকণ্ঠাৰে ফিৰোজৰ মুখলৈ চাবলৈ ধৰিলে আৰু কোনো মাতৃ বোল নোহোৱাকৈ মন্ত্ৰ মুঞ্চৰ দৰে ইজনে সিজনলৈ চাই ব’ল। ইয়াক দেখি আমিনাই ধনৰ হাত এখন ফিৰোজৰ হাতত দি ক’লে—

“ধন, মই যে তোমাক কৈছিলো এৱেই তোমাৰ বাবা ফিৰোজ। এবাৰ বাবাজান বুলি মাতা।”

এই কথা কোৱাৰ লগে লগে ফিৰোজৰ ধনক সাৱট মাৰি
ধৰিলে আৰু ধনেও 'বাবা জ্ঞান' বুলি ফিৰোজৰ বুকুত সোমাই
সাৱটি ধৰিলে । লাহে লাহে সেই বন্ধন দৃঢ়ৰ পৰা দৃঢ়তৰ হৈ
পৰিল । যেন দুয়ো সম্পূৰ্ণৰূপে এক হৈ যাব, কোনো জনৰ
মুখত এঘাৰো মাত নোলাল । মাত ওলাব কেনেকৈ ? অধ
হৃৎ আনন্দ আৰু নিৰানন্দৰ স্তম্ভ অনুভূতিয়ে তেতিয়া যে দুয়োটিৰে
অন্তৰ সম্পূৰ্ণৰূপে আগুৰি ধৰিছে— হোৱেন 'ডি হাৰ্ট' ইজ কুল,
ওৱৰ্ডছ আৰ কিউ ।' বোলা কথাষাৰ সকলোৱে অন্তৰেবে অনুভৱ
কৰিলে ।

অপত্য স্নেহৰ এই মুক্ত প্ৰকাশে তাত উপস্থিত থকা
সকলোৰে মন মুগ্ধ কৰি পেলালে, সকলোৰে মুখ আনন্দেৰে
উজলি উঠিল । আৰু আমিনাৰ !

কেচুৱা কালৰ পৰা বুকুত বান্ধি তুলি-তালি ডাঙৰ দীঘল
কৰি আজি ফিৰোজ আৰু মেহেকনিচ্ছাৰ হাতত ধনক শোধাই
দিবলৈ পাই আমিনাৰ হৃদালেদি বৈ আহিল—

এক অনাবিল আনন্দৰ হৃদাৰী চকুলো ।